

**Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институту**

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети

Д 10.24.699 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК 81' 246.2:711(043.3)

Абдыраева Назгүл Сарбагышовна

**Архитектура жана шаар куруу багытындагы
кыргыз-орус тидериндеги билингвизм**

10.02.20 – салыштырма-тарыхый, типологиялык жана тектештирме тил таануу

филологиялык илимдер кандидаты

окумуштуулук даражасына изденип алуу үчүн жазылган

диссертациясы

Илимий жетекчиси:

филология илимдеринин доктору,
КР Улуттук илимдер академиясынын
Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият
институтунун профессору
Абдувалиев Ибраим Абдувалиевич

Бишкек – 2024

МАЗМУНУ

Кириш сөз	3
Кыскартуулардын жана шарттуу белгилердин тизмеси	4
1-глава. Кыргыз-орус тилдериндеги билингвизмди колдонуунун илимий-теориялык негиздери.....	5
1.1. Техникалык жана дисциплиналар аралык илимдердеги терминология боюнча теориялык эмгектерди талдоо.....	13
1.2. Кыргыз жана орус тилдеринде билингвизм боюнча илимий-изилдөө иштери.....	21
1.3. Билингвизм боюнча концептуалдык жана практикалык иштерди кароо жана:шаар куруу, архитектура, долбоор, дизайн, курулуш ж.б. түшүнүктөрдү терминологиялык талдоо.....	31
2-глава. Техникалык илимдерде жана КР ЖОЖдордогу окуу процессиндеги билингвизм практикасын талдоо.....	41
2.1. Техникалык университеттерде билим берүү стандарттарын жана программаларын талдоо.....	57
2.2. Архитектура жана шаар куруу багыттарында конвергенттик окутуунун өзгөчөлүктөрү.....	68
2.3.ЖОЖдордо кыргыз-орус тилдеринде окутуунун принциптери –терминдер жана түшүнүктөрдүн негизинде окутуу.....	79
3-глава. Архитектура жана шаар куруу багытында билингвизмди колдонуунун илимий-практикалык өзгөчөлүктөрү.....	81
3.1. Билим берүү маалыматын берүүнүн практикалык жолдору жана университеттердеги билингвизм системасы.....	93
3.2. Архитектура жана шаар куруу багытында окутуунун методологиялык өзгөчөлүктөрү.....	116
3.3. Архитектура жана шаар куруу багытындагы кыргыз-орус билингвизмдеги базистик терминдер.....	138
Пайдаланылган адабияттардын тизмеси	141
Корутунду	

КЫСКАРТУУЛАРДЫН ЖАНА ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕРДИН ТИЗМЕСИ

КМШ – Көз карандысыз мамлекеттердин шериктештиги;

МАМСТ – Мамлекеттик стандарт;

ЖОЖ – Жогорку окуу жайлар;

ОКББ – Орто кесиптик билим берүү;

ЖРТ – Жалпы республикалык тестирлөө;

КР УИА – Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы;

ЮНИСИСТ (UNISST) – Дүйнөлүк илим маалымат системасы;

ISO - Эл аралык стандарттар уюму;

Эуронет (European Information Network) – Европалык маалыматтык тармак;

ББОУББ - Билим берүүнү жана окутуу усулдарын баалоо борбору;

ЖБП – Жогорку кесиптик билим берүү программалары;

ОУК – Окуу-усулдук комплекси;

ЕЭБ – Евразия экономикалык биримдиги;

AVN – Автоматташтырылган маалыматтык система;

ZOOM – Онлайн видео-конференциялар үчүн программа;

BBB (BigBlueButton) – Онлайн сабактарды өткөрүү үчүн сервистик программа;

Google meet – Корпоративдик онлайн байланыш программасы.

КМТУ – Кыргыз мамлекеттик техникалык университети;

КМКТАУ – Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университети.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу Кыргызстанда жашаган жалпы калтын ичинен 80ден ашуун ар улуттун өкүлдөрүнүн арасында өз ара байланыштын ролун аткарган расмий кыргыз-орус билингвизмин изилдөө иши менен байланыштуу. Кыргыз Республикасында жалпысынан иш кагаздарын жүргүзүү системасында негизги тилдер болуп кыргыз жана орус тилдери саналат, ал эми эл аралык долбоорлордо тараптардын тиешелүү тилдери колдонулат. Өлкөбүздө 30 жылдан ашык убакыттан бери жүргүзүлүп жаткан тилдин интеграциялык процессинин реформасы көйгөйлүү бойдон калууда, анткени кош тилдүүлүк мамлекеттик деңгээлде, б.а., анын ичинде архитектура жана шаар куруу багытындагы кыргыз-орус билингвизми байкалат. Дүйнө жүзүндөгү жана постсоветтик өлкөлөрдөгү социалдык-экономикалык абалдын өзгөрүшүнө байланыштуу жыл сайын, негизинен Россияда жана башка өлкөлөрдө жашап жана иштеген мекендештерибиздин демографиялык санын өсүшү байкалууда. Активдүү тышкы миграциянын натыйжасында ар кандай себептерден улам көптөгөн үй-бүлөлөр башка тилдик чөйрөгө туш болушууда.

Дүйнөлүк рыноктук мамилелердин шарттарында Кыргызстандагы өнөр-жайдын алдыңкы тармагынын бири болгон архитектуралык-шаар курууда катардагы адистиктерден баштап — усталар (мастерлер), прорабдар жана дизайнерлер, архитекторлор, дизайнерлер, инженерлер үзүрлүү эмгектеншүүдө. Жакынкы жана алыскы чет өлкөлөргө (Европа өлкөлөрүнө, Азия жана АКШга) чыгып кеткен мекендештер негизинен курулуш тармагында жана тейлөө тармагында иштешет. Кыргыз Республикасындагы орто жана жогорку кесиптик окуу жайларында инженердик-куруучу жана архитектуралык адистиктерге даярдоо өлкөнүн кесиптик-техникалык колледждеринде жана жогорку окуу жайларында окуу процессинин басымдуу бөлүгү орус тилинде жүргүзүлөт.

Кош тилдүүлүктү колдонуу процесси жана билингвалдык билим берүү боюнча талаш-тартыштар ХХ кылымдын 60-жылдарынын аягында башталган. Эки тилдүү билим берүүнүн теоретиги Тове Анита Скутнабб-Кангас (финдик

лингвист жана педагог) төмөндөгүдөй белгилеген: «Билингвалдык билим берүүнүн каршылаштары эки тилдүү окутуу чөйрөсүн этникалык борборлоштурулган, ассимиляцияланган, таңууланган, бөгөт коюучу, колдоочу, кыскартылган жана системасыз» деп аныкташат. Ошол эле учурда практикалык иш-аракеттердин натыйжаларына негизделген бир дагы эки тилдүү модель кемчиликсиз жана универсалдуу колдонуу касиетине ээ эмес».

Учурда өлкөбүздө кыргыз-орус билингвизмдин деңгээли тил саясатынын процессинин тез-тез өзгөрүп турушу, кош тилдүүлүктүн булагы болгон кыргыз-орус тилдерин практикалык колдонуу менен байланыштуу. Тилдердин мындай иштөө тенденциясы актуалдуу жана ошол эле учурда окуу жана практикалык ишмердүүлүктүн илимий көйгөйүнө айланган. Эл аралык тилдик байланыштарды активдештирүүдө илимий-техникалык прогресстин өнүгүү деңгээли жана интернеттин глобалдык маалымат тармагын колдонуу маанилүү роль ойнойт. Изилдөөнүн актуалдуулугу анын өлкөдөгү жалпы тилдик маселелерди чечүү үчүн социалдык-техникалык жана теориялык аспектидеги өзгөчө мааниси менен гана чектелбей, архитектура-шаар куруу багытындагы кыргыз-орус билингвизмин толук изилдеп чыгууга багытталат.

Өлкөнүн өнүгүүсүнүн коомдук-саясий жана илимий-техникалык деңгээлинде окуу процессинин маанилүүлүгүнө байланыштуу кыргыз-орус кош тилдүүлүгүн окутуу системасынын теориялык жана практикалык негиздерин камсыз кыла турган үзгүлтүксүз изилдөөлөр өзгөчө мааниге ээ. Азыркы учурда архитектуралык-шаар куруу ишмердигинде кош тилдүүлүк эң актуалдуу жана эл аралык масштабга ээ – инженерияда, технологияда, жалпысынан, искусстводо, маданиятта жана тил илиминде, эл арасында бир тилден экинчи тилге өтүүнүн зарылчылыгы менен интеграция процессинде башка активдүү тилдерди пайдалануу - билингвизмден полилингвизмге карай болгон илимий изилдөө саналат.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, ири долбоорлор жана илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациянын темасы Кыргыз Республикасынын Президентинин 2014-

жылдын 2-июнундагы № 119* Жарлыгы менен бекитилген 2014-2020-жылдары Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасына байланыштуу жана Кыргыз Республикасынын Президентинин 2018-жылдын 31-октябрындагы № 221** Жарлыгы менен бекитилген 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясында тил саясатына өзгөчө көңүл бурулган. Диссертациялык иш И.Раззаков атындагы КМТУнун кыргыз тили кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына ылайык аткарылган.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты – кыргыз-орус билингвизми боюнча архитектура-шаар куруу багытындагы теориялык негиздерин аныктоо жана Кыргызстандын техникалык жогорку окуу жайларында окутуунун методикасын салыштыруу жана аны өнүктүрүү принциптерин иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн максатына ылайык төмөнкүдөй **илимий маселелери** коюлган:

- ата мекендик жана чет элдик изилдөөчүлөрдүн теориялык эмгектеринде чагылдырылган кыргыз-орус билингвалдык билим берүүнүн жана терминологиянын өзгөчөлүктөрүн негиздөө;
- кыргыз-орус тилдериндеги билингвизм боюнча илимий-теориялык иштерди системалаштыруу;
- техникалык илимдерде билингвизмди колдонуу боюнча концептуалдык жана практикалык иштерди талдоо;
- Кыргызстандын техникалык жогорку окуу жайларында билингвалдык билим берүүнүн негизги принциптерин аныктоо;
- архитектура-шаар куруу багыттарында окутуунун методикасын жана методологиясын тактоо жана толуктоо.

* Кыргыз Республикасынын Президентинин “Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын ишин уюштурууну жакшыртуу жөнүндө” Жарлыгы (21.12. 2010, №365)

** Кыргыз Республикасынын Президентинин “Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана саясатты өркүндөтүү боюнча чаралар жөнүндө” Жарлыгы (01.07. 2013. № 155)

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы кесиптик терминологияны колдонуу менен окутуунун өзгөчөлүктөрүн негиздөөдө жана билингвизмдин теориялык негиздерин андан ары өнүктүрүү; кыргыз-орус тилдериндеги билингвизмди илимий-теориялык эмгектерди системалаштырууну жакшыртуу. Кыргызстанда биринчи жолу архитектуралык жана шаар куруу багыттары боюнча кыргыз-орус билингвизмдин концептуалдык жана практикалык иштерди талдоолордун натыйжалары алынды, жогорку окуу жайларында окутууда кош тилдүүлүктүн принциптери өркүндөтүлдү. Техникалык жогорку окуу жайында архитектура-шаар куруу багыттары боюнча окутуунун методикасын жана методологияны колдонуу боюнча анализдин негизги жыйынтыктары изилденди.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси диссертациянын негизги жоболорун жана корутундуларын жалпы жана атайын билим берүү программаларын түзүүдө кеңири колдонуу мүмкүнчүлүгүнөн турат. Кыргыз-орус тилдери боюнча окуу курстарын уюштурууда Кыргызстандагы кош тилдүүлүк боюнча илимий иштерди кароо жана баалоо боюнча да илимий-практикалык мааниге ээ. Алынган натыйжалар илимий, билим берүү жана башка тармактарда колдонулушу мүмкүн, ошондой эле кыргыз-орус билингвизмин изилдөөгө арналган макалалардын, монографиялардын жана жамааттык изилдөөлөрдө колдонулушу мүмкүн.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси өлкөдөгү архитектуралык-шаар куруу иш-чараларына, атап айтканда, курулуш объекттеринин сметалык наркын аныктоо үчүн архитектуралык-курулуш долбоорлоо процессине, транспорттук жана экологиялык чыгымдарга жана өндүрүштө техникалык-экономикалык негиздемелерди аныктоого түздөн-түз байланыштуу, ошону менен катар курулуш материалдарын, конструкцияларын жана буюмдарын, курулуш-монтаждоо иштеринде имараттарды жана курулмаларды техникалык эксплуатациялоо процесси, шаар куруу ишинде инфратүзүм менен байланышкан зарыл болгон тармактар менен байланышкан.

Коргоого коюлган диссертациянын негизги жоболору. Коргоо үчүн

төмөнкү жоболор сунушталат:

- кыргыз-орус билингвизм боюнча илимий-теориялык иштердин өзгөчө принциптери;
- техникалык илимдерде, анын ичинде архитектуралык-шаар куруу ишмердигинде билингвизмди колдонуу боюнча практикалык жана концептуалдык иштердин анализинин натыйжалары;
- Кыргызстандын ЖОЖдорунда билингвалдык билим берүүнүн негизги принциптери;
- Кыргызстандын жогорку окуу жайлары үчүн университетке чейинки даярдап окутууда кыргыз-орус билингвизмдин өзгөчөлүктөрү;
- архитектура жана шаар куруу багыттары боюнча кадрларды даярдоо методикасына жана методологиялык өзгөчөлүктөрүнө мониторинг жүргүзүү;
- архитектура жана шаар куруу багыттары боюнча кыргыз-орус билингвизмдин принциптери жана методдору.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Техникалык университетте билингвизм боюнча фактылык материалдарга илимий-теориялык талдоо жүргүзүлүп, кыргыз-орус тилдерин ийгиликтүү өздөштүрүүнүн педагогикалык шарттары жана жолдору аныкталып, теориялык жактан негизделди; изилденип жаткан көйгөй боюнча эксперименталдык иштер уюштурулуп, жүргүзүлгөн жана алынган натыйжалар системалаштырылган; кыргыз-орус тилдерин үйрөнүп жаткан студенттер үчүн тилди ийгиликтүү окутуунун модели түзүлдү жана сыналды; архитектуралык жана шаар куруу багытында эки тилдүү студенттерди окутуунун эффективдүү педагогикалык технологияларынын системасы иштелип чыккан; талдоо жана статистикалык кайра иштетүү жүргүзүлүп, бул изилдөө көйгөйлөрү боюнча жыйынтыктар чыгарылган.

Диссертациянын натыйжаларын сынап көрүү. Иштин негизги жоболору жана айрым бөлүмдөрү республикалык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндалды жана талкууланды: «Н.Исанов атындагы КМКТАУда окуу процессин уюштуруудагы кыргыз-орус

билингвизми» (Кыргыз-Өзбек университети, 10-февраль, 2022-ж.); «Кыргызстандагы техникалык жождордогу билингвизмди колдонуудагы айрым аспектилер» (Башкирия, 25-февраль, 2022-ж.); «Техникалык илимдердери терминология боюнча заманбап теоретикалык эмгектер» (Нур-Султан, Казакстан, 1-март, 2022-ж.); «Some aspects of the practical use of bilingualism in technical universities Kyrgyzstan» (Канада, июль, 2022-ж.); «Кыргызстандын техникалык жождорундагы кыргыз-орус билингвизми» (И.Раззаков атн. КМТУ); «Кош тилдүүлүктү пайдаланышы жана өнүгүшү – тилдерди өздөштүрүүнүн маңызы жана стратегиялары» (Ж.Баласагын атн. КУУ, 29-апрель, 2022-ж.); «Архитектура жана шаар куруу багыттарынын студенттери үчүн кыргыз-орус тилдеринде билим берүүнү уюштуруунун өзгөчөлүктөрү» (С.Нааматов атн.НМУ, ноябрь, 2022); «Сөздүктөр, алардын билим берүүдөгү мааниси жана ролу» (И.Раззаков атн. КМТУ, февраль, 2023-ж.); «Инсандын кесиптик жана карьералык өсүүсүндөгү мамлекеттик тилдин ролу» (Социологиялык сурамжылоонун жыйынтыктары боюнча) (Астана, Казакстан); «Билингвизмден полилингвизмге карай...» (Астана, Казакстан, 30-декабрь, 2023-ж.); Ошондой эле илимий иштин айрым жоболору «Кыргыз тилин үйрөнөбүз...» деген аталыштагы башталгыч топтор үчүн усулдук колдонмо (Бишкек, 2021-ж.); «Архитектура жана шаар куруу терминдеринин кыргыз-орус-англис тилинде түшүндүрмө сөздүгү» (Бишкек, 2022-ж.); «Кыргыз Республикасындагы ири жана чакан шаарлар. Архитектура жана шаар куруу багытындагы студенттер үчүн тексттер жыйнагы жана айрым кесиптик терминдердин түшүндүрмөсү» (Бишкек, 2023-ж.) усулдук колдонмосун даярдоодо жана колдонулган. Ошондой эле И.Раззаков атындагы КМТУнун архитектура, шаар куруу, айлана-чөйрөнүн дизайны, архитектуралык маурастарды реставрациялоо жана реконструкциялоо, буюмдарды көркөм долбоорлоо багытында окуган студенттердин окуу топторунда кыргыз тили сабактарында практикалык сыналган. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору И.Раззаков атындагы КМТУнун Кыргыз тили кафедрасынын отурумдарында талкууланып, жактырылган.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыяланышы. Диссертациянын негизги илимий жыйынтыктары, анын ичинен иштин баштапкы методологиялык позициялардын, изилдөөнүн объектисинин, предметинин, максаттарынын жана милдеттеринин тактыгы менен камсыз кылынган. Изилдөөнүн ишенимдүүлүгү изилдөөнүн бардык этаптарында ишке ашырылган жеке практикалык сыноолордун натыйжалары менен ырасталат. Бардыгы болуп 11 макалалар жарык көргөн, архитектура жана шааркуруу боюнча кыргызча-орусча-англисче терминологиялык сөздүк жарык көрдү (Т.С.Кеңешов жана У.Т.Сасыкеев менен авторлоштук менен 2022-жылы 23 б.т. жана 1500 терминден ашык).

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация кириш сөздөн, үч главадан, 9 бөлүмдөн, корутундудан жана пайдаланылган адабияттар тизмесинен турат. Иштин көлөмү 156 бет.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Кириш сөздө илимий теманын актуалдуулугу, диссертациянын темасынын негизги илимий долбоорлор (программалар) жана ири изилдөө иштери менен байланышы негизделип, изилдөөнүн максат жана милдеттери, алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы, практикалык жана экономикалык алынган натыйжалардын мааниси, коргоого коюлган негизги жоболор, изденүүчүнүн жеке салымы, изилдөөнүн натыйжаларынын сыналышы, диссертациянын натыйжаларынын жарыяланышы, диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү берилген.

Кыргыз-орус тилдериндеги билингвизмди колдонуунун илимий-теориялык негиздери аталышындагы биринчи глава үч бөлүмдөн турат. Анда техникалык жана дисциплиналар аралык илимдердеги терминология боюнча теориялык эмгектерге баяндама; билингвизм боюнча кыргыз жана орус тилдеринде илимий-теориялык эмгектер; техникалык илимдерде билингвизмди колдонуу боюнча практикалык жана концептуалдык иштерди талдоо жүргүзүлгөн.

1.1 Техникалык жана дисциплиналар аралык илимдердеги терминология боюнча теориялык эмгектерди талдоо. Терминология боюнча жалпысынан негизги теориялык эмгектер билимдин же өндүрүштүн белгилүү бир тармагынын терминдеринин жыйындысы, ошондой эле билим берүү жөнүндөгү окуу, терминдердин курамы жана иштеши болуп саналат. «ТЕРМИН» маанисинин өзү (лат. terminus «чек, чек, аягы») белгилүү бир кесиптик чөйрөдө кабыл алынган жана өзгөчө шарттарда колдонулган өзгөчө сөз же сөз айкаштарын түшүндүрөт. Термин кесиптик билимдин белгилүү бир чөйрөсүнүн түшүнүктөр системасына кирген түшүнүктүн оозеки же жазма маанисин атап же туюндуруп турат. Ошентип, терминология – терминдердин жыйындысы катары ар кандай улуттук тилдин кесиптик ишмердүүлүгү менен тыгыз байланышкан автономдуу сектору болуп саналат. Ушуга таянып, илимдин, техниканын, өндүрүштүн ар бир тармагынын терминдери, бул байланыштарды тилдик каражаттар менен туюнтууга аракет кылуу менен бирге, биринчи кезекте, кесиптик билимдердин концептуалдык байланыштары менен аныкталып, өзүнүн системаларын түзөрүн айтууга болот.

Окумуштуу, ф.и.д., терминология профессору А.А.Реформатскийдин пикири боюнча терминдер коомдук уюшулган реалдуулукту чагылдырат, ошондуктан терминдер коомдук милдеттүү мүнөзгө ээ. Илимий теорияларды түзүүнүн куралы болуу менен мыйзамдар, принциптер, жоболор, терминдер жана терминологиялар алардын системасы катары илим менен техниканын маанилүү бөлүгү болуп саналат. Кеңири мааниде учурда колдонулуп жаткан терминдер илимдин, техниканын, өндүрүштүн тигил же бул чөйрөсүнө тиешелүү белгилүү бир терминологиялык системанын мүчөсү болуп саналат жана анын концептуалдык мазмуну анын системадагы орду менен аныкталат. Ар бир термин ошол эле тармактагы бир катар башка терминдерде өзүнүн так илимий аныктамасына ээ. Күнүгө колдонулуучу сөздөрдөн айырмаланып, терминологиялык чөйрөдөгү терминдер, адатта, эки ача мааниге ээ; кээде бир эле сөз билимдин ар кандай тармактары үчүн термин болушу мүмкүн, бирок бул полисемия эмес, омонимия - мисалы, "композиция" деген сөздүн ар кандай

тармактарда көптөгөн варианттары бар. Термин окумуштуунун илимий изилдөөлөрүнүн натыйжаларын жана алардын теориялык түшүнүгүн чагылдырат. Ошол эле учурда терминдер илимий ачылыштын авторунун жеке “ассоциациясында” пайда болот жана сыноодон өтүп турат. Азыркы учурда практикалык иштерде билимдин ар бир тармагы боюнча предметтин адистери тилчилер менен бирдикте термин түзүү фактылары кездешет, ал акырында тигил же бул тилде болгон терминдердин ырааттуу колдонулушуна алып келет. Алгач иреттөө жүргүзүлөт, андан кийин терминдердин бардык болгон варианттары бекитилет. Алардын ичинен эң максатка ылайыктуулары, компетенттүүлөрү, системалуулары тандалып алынат, алардын негизинде андан ары сөз түзүүгө шарт түзүлөт. Окумуштуу, эреже катары, ал терминдердин ырааттуулугун, илим тилине кирүү жеңилдигин текшерип, учурдагы моделдер боюнча керектүү жаңы өзүнчө аталыштарын өзү түзөт. Колдонулуп жаткан терминдерди илимдин учурдагы абалына ылайык келтирүү үчүн терминдик системаларга сын көз-караш системалуу түрдө жүргүзүлөт. Ар кандай себептерден улам расмий колдонууга сунушталбаган терминдер кесиптик тилде кала берет, мында алар ар кандай өзгөртүүлөргө дуушар болот. Мисалы, "галерея" деген сөз италия тилинен которгондо, узундуктагы ички мейкиндикти же имараттын бөлүктөрү, же коңшу имараттардын ортосундагы өтмөктү билдирет. Бирок галереяларга экспозицияларды жайгаштыруунун ыңгайлуулугу архитектуралык өзгөчөлүктөргө көңүл бурбастан, көркөм музейлерди же алардын бөлүктөрүн галерея деп атай баштаганына алып келген. Убакыттын өтүшү менен "галерея" термини сүрөттөрдүн мамлекеттик же жеке коллекциялары, көркөм коллекциялары бар имараттардын тиешелүү бир аянтчасын туюндуруп калган.

Тармактык терминологиялык сөздүктөрдү түзүү, эрежеге ылайык алфавиттик тартипте бири-бирине болгон өз ара мамилелериндеги түшүнүктөрдүн иерархияларын чагылдырган системалуу принцип боюнча түзүлөт. Бул принцип боюнча терминологиялык сөздүктөр түзүлөт - бир тилдүү түшүндүрмөлүү, эки тилдүү котормо, эки тил үчүн эквиваленттүү терминдик

системаларды түзүүчү, өнүгүүнүн өзгөчө тарыхый жолу бар. Мисалы, Россиядагы биринчи басма сөздүк 1596-жылы Вильна шаарында «Лексика, башкача айтканда, славян тилинен жөнөкөй орус диалектине чейин кыскача топтому, чечмелениши» деген аталышта басылып чыккан сөздүгү күбө. Автору – филолог Лаврентий Зизаний (биринчи славян грамматикасынын автору). Аталган сөздүк алфавиттик тартипте тизмектелген 1061 сөздү камтыйт. Эски чиркөө славянизмдерин жана Батыш Европа тилдеринен алынган түшүнүктөрдү чечмелөө жана түшүндүрүү ошол кездеги белорус, украин жана орус тилдеринин сөздөрү аркылуу берилген.

Алгач орус тилинин грамматикасын жана лексикалык сөздүктү биринчилерден болуп түзгөн авторлордун бири болуп Россия Илимдер Академиясындагы (1783) М.Ломоносовдун «Үч стилдердин теориясы» аттуу илимий иши, кийинчерээк илимий-теориялык база болуп калды, анын жардамы менен тилдин лексикасын сүрөттөп, чечмелеп башталган деген маалымат бар. Ал эми В.И.Дальдын «Жандуу улуу орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн» биринчи басылышы 1863-1866-жылдары жарык көргөн. Сөздүк В.И. Даль берилген сөздөрдүн маанисин түшүндүрүүгө кызмат кылган 200 000ден ашык сөздөрдү жана 30 000 макал-лакаптарды, табышмактарды жана накыл сөздөрдү камтыйт. Сөздүк аймактык өзгөртүүлөр менен жандуу элдик тилге негизделген. Сөздүк XIX кылымдын жазма жана оозеки тилинин лексикасын, ошондой эле ар кандай кесиптин жана кол өнөрчүлүктүн терминологиясын жана фразеологиясын камтыйт. Түшүндүрмө сөздүк алфавиттик-уяча принцип боюнча түзүлгөн.

Совет доорунда С.И.Ожеговдун бир томдук «Орус тилинин сөздүгү» (1949-ж.) басылып чыгып, анда көптөгөн сөздөрдүн чечмелөөлөрү такталып, стилистикалык мүнөздөмөлөрү иретке келтирилип, экспрессивдүү сөздөр, алардын маанилеринин иллюстрациялары кыска түрүндө берилген. С.И.Ожеговдун бир томдук «Орус тилинин сөздүгү» орус адабий тилинин биринчи жана азырынча жападан жалгыз кыскача стандарттуу түшүндүрмө сөздүгү болуп саналат, ал жалпы коомчулукка да, орус лексикологиясы жана

лексикографиясы боюнча адистерге да багытталган (Л. К. Граудин, Москва, Ш. 1952). 70-90-жылдары орус тилинин теориялык (лексикографиялык) жана колдонмо (методологиялык жана педагогикалык) мааниси бар окуу-педагогикалык түшүндүрмө сөздүктөрү чыга баштаган.

1072-74-ж. Кыргызстанда филолог Махмуд Кашгари ошол кездеги араб филологиясынын илимий ыкмаларын колдонуу менен түрк диалектилеринин түшүндүрмө сөздүгүн түзгөн. «Түрк диалектилеринин түшүндүрмө сөздүгү» бүгүнкү күнгө чейин жеткен жалгыз илимий эмгек, алгачкы мезгилдеги түрк диалектологиясынын эстелиги деп саналат. Сөздүк алфавиттик тартипте түзүлүп, 9 миңден ашык сөз жана сөз айкаштарын, түрк тилдеринин фонетикалык жана морфологиялык белгилери боюнча классификациясын камтыйт. Орто Азия, Чыгыш Түркстан, Поволжье жана Урал боюндагы 20дан ашык түрк элдери жөнүндө лингвистикалык, лексикалык, фонетикалык, грамматикалык, тарыхый-маданий, этнографиялык, географиялык жактан кеңири маалыматтар берилген. М.Кашгаринин сөздүгүндө элдик оозеки чыгармачылыктын тексттери – ритуалдык-лирикалык ырлар, тарыхый каада-салттар жана уламыштар, жомоктор, макал-лакаптар, накыл кептер киргизген. Анда XI кылымдагы түрк элдеринин этикалык нормалары жана баалуулуктары, өзгөчө дүйнө таанымы камтылган.

Убакыт өткөн сайын дүйнөдө болуп жаткан окуялардын натыйжасында тил да өнүгүп, жаңы терминдерге, түшүнүккө, маанилерге ээ болуп, байып барат.

1936-ж. кыргыз тилинин башатында турган, атактуу тил илиминин негиздөөчүсү Касым Тыныстанов кыргыз тил илими үчүн терминологияны түзгөн. Окумуштуу бир гана терминологиялык сөздүк түзбөстөн, кыргыз тилинин грамматикасынын ийгиликтүү терминологиялык системасын түзгөн. Анын кыргыз тилинин теориясына илимий жүгүртүүгө киргизген терминдеринин 90%га жакыны бүгүнкү күнгө чейин элге ак кызмат кылып келет. К.Тыныстанов менен И.Арабаев Кыргызстанда Совет бийлигинин түптөлүшү учурунда илимий комиссияны жана методикалык бюрону түзүү

менен бирге Терминологиялык комиссияны түзүүнүн уюштуруучулары тарых барактарында кесипкөй тилчилер катарында из калтырышкан.

Илимий комиссиянын жетекчиси катары К.Тыныстанов Терминологиялык комиссия түзүлгөн алгачкы күндөн тарта анын илимий жетекчиси жана терминологиялык сөздүктөрдү түзүүдө жигердүү аткаруучусу болгон. Ошол кездеги түзүлгөн кырдаал компетенттүү адистердин өтө жетишсиздиги менен түшүндүрүлөт. Окумуштуу терминологиялык системаны кыргыз тил илиминин бир бөлүмү катары карап, анын лексикологиясын байытып, анын предметтик терминдик системаларды түзүүгө зарыл болгон негизги принциптерин иштеп чыккан жана практикалык сыноолорду жүргүзгөн. Мына ушул принциптердин негизинде ал 1927-жылдын жай айларында кесиптештери менен бирге кыргыз терминологиясынын жаңы, ошол учурга ылайык, заманбап теориясын иштеп чыккан. Антологиялар боюнча окуу китептерин жана грамматика боюнча оригиналдуу окуу китептерин түзүп, аларды табуунун жана колдонуунун терминологиялык система менен камсыз кылган. Мектептерде болгон кыргыз тилине болгон муктаждык аны «көп станциялуу оператор» катары иш алып баруусуна түрткү болгон. Ал жети түрдүү предметтер боюнча: философия, коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык предметтер боюнча, ошондой эле зоология боюнча үч бөлүктөн турган терминологиялык сөздүктөргө авторлош болгону да маалым. КР УИАнын Кол жазмалар фондусунда «Зоологиялык сөздүктүн» «Канаттуулар классына» арналган үчүнчү бөлүгү гана сакталган. Ал үч тилде: латын, орус жана кыргыз тилдеринде түзүлгөн. Сөздүктүн алгачкы эки бөлүгү тууралуу маалымат жок. Белгилей кетсек, жогоруда саналып өткөн гуманитардык предметтер боюнча терминологиялык сөздүктөр коомдун окурмандарынын кеңири чөйрөсү үчүн иштелип чыккан.

1940-жылы Москвадагы чет элдик жана улуттук сөздүктөр басмасынан «Кыргызча-орусча сөздүк» — советтик түркологиянын эң чоң жетишкендиги жана ийгилиги болгон окуу- илимий иш жарык көргөн. Ал биринчи фундаменталдуу улуттук-орусча сөздүк болуп калды, ал ошол мезгилде

Советтер Союзунда да, чет өлкөлөрдө да кеңири популярдуулукка ээ болгон. Сөздүк окумуштуу-котормочу, лексикограф К.Юдахин тарабынан түзүлүп, кыргыз тилинин сөздүк курамын бекитип, сөздүн колдонулушунун жетиштүү тереңдиги менен кыргыз тилинин сөз байлыгын, тарыхый-этнографиялык терминдерди, фольклордук материалдарды, ошондой эле эскирген сөздөрдү камтыган. Сөздүк башка түркчө-орусча улуттук сөздүктөрдү түзүүгө негиз болгон. Бул эки тилдүү уникалдуу колдонмонун мааниси 1965-ж. өзгөчө жаңыртуудан жана аны дээрлик үч жолу толтургандан кийин, жаңы маалымат менен кайрадан басылып чыкты. Натыйжада сөздүктө кыргыз тилинин 40 миң сөзүнүн маанилери эки тилде берилген. Сөздүктүн өзгөчөлүгү – тилди жаратуучу элдин турмушуна жана ишмердигине байланыштуу көптөгөн сөздөрдү жана алардын маанилерин түшүндүрүүнү камтыган. Бул сөздүк анын өнүгүшүнүн тарыхый эпопеянын бир түрү катарында сөздөрдүн пайда болушуна байланыштуу изилдөөлөр сөздүктө негизинен элдик оозеки чыгармачылыктан же эски турмуштан алынган сөздөргө таянып, маанилери чечмеленип, сөз айкаштары түшүндүрүлүп, мисалдар келтирилген.

Кыргыз совет тилчиси, улуттук туңгуч лексикограф жана лексиколог, Кыргыз УИАсынын ардактуу академиги, филология илимдеринин кандидаты, профессор К.Карасаев Кыргызстанда сөздүк түзүү ишине негиз салгандардын бири. Ал И.А.Батманов (тилчи, түрколог, филол.и.д., проф. Кыргыз ССР илимдер Академиясынын академиги) менен бирге кыргыздардын сөздүк жаатындагы туңгуч эмгеги – «Орусча-кыргызча сөздүктү» (1938) түзгөн, 1944-жылы чыккан «Орусча-кыргызча сөздүктүн» басымдуу бөлүгүн, 1957-жылы чыккан «орусча-кыргызча сөздүктү» түзүшкөн. 1966-жылы К.Карасаев тарабынан чоң «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (60 миң сөз) жарык көргөн. Ошондой эле К.Карасаевдин кыргыз фольклористикасы менен адабият таануусуна, котормо теориясына да сиңирген эмгеги бар. Ага «Котормо жайында», Манас», Кыргыз ырларынын түзүлүшү дегендей макалалары далил

1949-жылы Европа өлкөлөрүнүн ЮНЕСКО уюмуна караштуу терминологдорунун илим жана изилдөө боюнча эл аралык конференциясында

улуттук сөздөр кабыл алынса, эл аралык сөздөрдү киргизүүнүн зарылчылыгы жок деген сунуш; эгерде алар терминологиялык системага жакшы киргизилген болсо, тектеш-маанилеш сөздөрдү киргизүү керек; синонимдерди, омонимдерди зордоп жок кылуунун кереги жок, анткени иш жүзүндө абсолюттук синонимдер, омонимдер жок. Мисалы, кыргыз тилиндеги «арка» архитектуралык термини орус тилинде акцент менен айтылышы керек, анткени кыргыз тилиндеги аналогу таптакыр башка маанини билдирет. Эгерде түшүнүктү белгилөө үчүн ар кандай терминдер колдонулса, натыйжада терминдин варианттык чечмелөөнү талап кылаарын байкалып турат. Тактап айтканда, башка тилде айтылышы кыргыз тилине окшош болгону менен, сөздүн үндүү тыбышы басым алдында болгон учурда же үнсүз тыбыш кыргызча акцент айтылса, лексикалык башка мааниге ээ болуп калат. Мисалы – кулак, кара, сок, кыш, кий, баба, бак, ток, каша, жар.

1971-жылы ЮНЕСКО жана Илимий байланыштар боюнча эл аралык комитет (ICSU) өкмөттөрдүн конференциясын өткөрүп, анда Э.Вустердин жетекчилиги астында ЮНИСИСТ (UNISST – Дүйнөлүк илим маалымат системасы) – эл аралык маалымат системасын түзүү долбоору жарыяланды. Бул стандартташтырылган терминдерди колдонгон көп тилдүү терминология системасы. Эл аралык стандарттар уюму (ISO) дүйнө жүзү боюнча стандартташтыруу ишин координациялайт. Терминология менен аталган уюмдун техникалык комитети ISO/TC-37 "Терминология (принциптер жана координация)" жүргүзөт. 1977-жылдан бери атайын максаттар үчүн тилдер боюнча симпозиумдар өткөрүлүп келет. Чет тилдерде түзүлгөн терминологиялар толугу менен башка тилдерге система катары кабыл алынат, эгерде бул тармак тигил же бул өлкө үчүн жаңы болсо, мисалы, маалыматтык-санариптик технологиялар жана компьютердик техника; бул багыттагы терминдердин негизги бөлүгү англис тилинде жүргүзүлөт.

Учурда ар кайсы мамлекеттердин терминологдор «Эуронет» (Euronet European Information Network) системасын колдонушат, аны эл аралык ИНФОТЕРМ кызматы колдогон дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнүн

терминологиялык банктары тейлейт. Буга библиографияларды түзүү жана эл аралык деңгээлде маалымат алмашуу да кирет.

Согуштан кийинки мезгилде (1949-ж.) педагог А.Искаков Кыргызстанда биринчи жолу ошол кездеги орто мектептин окуу программасынын негизинде «Математикалык терминдердин глоссарийин» чыгарган. Университеттин программалары боюнча ф.-м.и.к. Р.Усубакунов эки жолу (1967 жана 1978-ж. /Фрунзе, «Илим» -1978.) «Математикалык терминдердин орусча-кыргызча глоссарийи» окуу китебин оңдоп, тактап, толуктап чыгарган. 1996-жылы окумуштуулар Р.Усубакунов, Ч.Жаныбеков «Математикалык терминдердин орусча-кыргызча глоссарийи» деген терминология боюнча илимий эмгекти чыгарышкан. Сөздүк орто мектептерде жана атайын орто окуу жайларында математика жана информатика боюнча окуу программаларына ылайык иштелип чыккан жана билимге умтулган жаштарга орус тилиндеги көптөгөн окуу китептерин колдонууга жардам берүү максатында кыргыз-орус жана орус-кыргыз тилдеринде жеткиликтүү түзүлгөн. Окуу китеби жалпы билим берүүчү жана орто атайын мектептердин окуучуларына жана мугалимдерине арналган. Сөздүк 7000ден ашык математикалык терминдердин орус тилинен кыргыз тилине котормолорун камтыйт.

Математика боюнча кыргыз терминологиясынын өнүгүшүнө 60 жылдан ашык эмгегин арнаган техника илимдеринин доктору, профессор Ч.Жаныбеков болгон. Ал математика боюнча 4 терминологиялык сөздүктүн автору. «Математикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү» (1978-1996). Математикалык терминологиялык системаны, «тектеш терминдерди» (Адамс методу, Безу теориясы, д'Аламбер теңдемеси) ж.б. эсептөө теориясына байланыштуу иш жараткан. Орус жана кыргыз тилдеринин математикалык терминдерине түзүлүштүк талдоо жүргүзгөн, математикалык терминологиялык системада алардын түзүлүүсүндө кызмат кылган кээ бир продуктивдүү аффикстердин өзгөчө ролун ачып берген. «Орусча-кыргызча политехникалык сөздүк» (Түзүүчүлөр: Ж.Усубалиев, К.Бактыгулов, К.Т.Эликбаев, Ж.А.Апышев) 10 миңге жакын терминдерди жана терминдердин

айкалыштарын технологиянын ар кандай тармактарына, ошондой эле математиканын жана физика, химия жана башка табигый илимдер бөлүмдөрүн камтыйт. Бардык техникалык адистиктердеги инженердик жана техникалык кызматкерлер үчүн, ЖОЖдордун, колледждердин профессордук-окутуучулар курамы жана студенттери үчүн иштелип чыккан.

1952-жылы ветеринария илимдеринин доктору, профессор А.А.Алдашев тарабынан биология, зоология, анатомия, физиология, экология, генетика жана башка ага жакын тармактар боюнча 5000ден ашык терминдердин котормосу камтылган «Биологиялык терминдердин кыргызча-орусча сөздүгү» басылып чыккан. А.Алдашевдин «Биологиялык терминдердин жана жаныбарлардын аттарынын орусча-кыргызча сөздүгүнүн» экинчи бөлүгүндө (1998) 20 миңге жакын терминдин аттары (жаныбарлардын аттары) биринчи орусча, латынча жана кыргызча берилген. Сөздүк биология боюнча адистерге, агрозооветеринария жана биология факультеттеринин студенттерине, ошондой эле медициналык жогорку окуу жайлардын студенттерине, котормочуларга, журналисттерге жана жаныбарлар дүйнөсүнө кызыккан окурмандарга арналган.

Химия илимдеринин доктору, профессор К.Шатемиров «Химиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгүн» чыгарган (авторлош). Сөздүк негизинен жер-чопо заттары, шлак калдыктары, кум, чопо сорттору, ошондой эле физикалык жана коллоиддик химия элементтери терминдеринин чечмеленишин камтыйт.

Тарых илимдеринин доктору, профессор Э.Маанаев «Тарых терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү» (авторлош) алфавиттик тартипте (Адан Яга чейин) берилген, ыңгайлуулук үчүн бардык терминдер тизилген, бирок ошондой эле хронологиялык мезгилге ылайыкталган. Жалпы тарыхый-саясий сөздөрдүн жана түшүнүктөрдүн чечмелөөлөрү убакыттын өтүшү менен дагы бир сөздүктү – атеизм боюнча орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктү түзүүгө кызмат кылгандыгы келтирилет.

Ф.-м.и.к., профессор Т.Карашев «Физикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү» (авторлор Д.М.Мамбетов, М.Нуракунов менен биргелешип

түзүшкөн). Сөздүк физиканын ар кыл тармактарынан 1500гө жакын сөздөрдү камтыйт, терминдердин колдонулушуна мисалдар келтирилген. Терминологиялык сөздүк физика боюнча да маалымдама колдонмо болуп саналат, анткени терминдерди чечмелөөдөн тышкары физикалык түшүнүктөрдүн жана формулалардын аныктамалары берилген.

1969-жылы Ж.Шүкүровдун жетекчилиги менен бир томдук «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» жарыкка чыгып, кыргыз лексикасындагы сөздөрдүн маанилерин ачып, маанисин чечмелеп берген лексикографиялык эмгек жарык көргөн. Орто эсеп менен бул эмгек 25 000 сөз жана сөз айкашын камтыйт. Ж.Шүкүров «Орусча-кыргызча сөздүктүн» (1944, 1955, 1957, 1975, 1988) авторлорунун бири. Окумуштуу академик Ж.Шүкүров «Кыргыз терминологиясынын негиздери» аттуу илимий эмгектин автору.

1966-жылдан 1976-жылга чейин филология илимдеринин доктору, КР УИА профессору Б.О.Орузбаева «Терминология. Терминология жана түркология» эмгегин жараткан. Бул кийинчерээк илимдин ар кандай тармактарында терминдерди системалаштырууну киргизген техникалык терминдерди чогултуунун жана кайра иштетүүнүн башатында турган. Б.О. Орузбаеванын “Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү” жарык көрдү. Сөздүк жалпы тил илиминин, орус-кыргыз тил илиминин, кыргыз тилинин тарыхынын жана диалектологиясынын терминдеринин жана түшүнүктөрүнүн жыйындысы болуп саналат. Жалпы тил илими жана кыргыз тилинин грамматикасы боюнча программаларда каралган лингвистикалык терминдерди камтыган жогорку окуу жайларынын студенттерине арналган. Ошондой эле академиктин «Кыргыз тилинин терминологиясы» деген илимий эмгеги жарык көргөн, анда кыргыз тилинин терминологиясы, “термин” жана “терминология” терминдердин тарыхы жана келип чыгышы, түшүнүктөрдүн так аныктамалары, лексикологиядагы терминдердин орду берилип жана ролу ачылган.

1974-жылы профессор А.С.Кацев филология факультетинин студенттери үчүн «Адабий терминдердин минимум сөздүгүн» чыгарган. Сөздүктө адабият

таануунун терминдеринин жана түшүнүктөрүнүн тизмеси камтылган. Ар бир терминдин аныктамасы жана анын маанисинин сүрөттөлүшү бар. Сөздүк окуу милдеттерин аткарууга жана адабият боюнча илимий иштерди жазууга жардам берет.

Окумуштуу, учурдагы жазуучу О.Даникеев «Инженердик графика боюнча орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктү» (1974) чыгарган. Сөздүк сызма геометрия жана инженердик графика боюнча терминдердин жана түшүнүктөрдүн 500дөн ашык интерпретациясын камтыйт. Сөздүк инженердик адистиктердин күндүзгү жана сырттан окуу бөлүмдөрүнүн студенттерине арналган. Аны «Сызма геометрия. Инженердик графика» ошондой эле башка техникалык дисциплиналарда колнууга болот. Сөздүктүн мазмуну алфавиттик тартипте жайгаштырылган.

1984-жылы «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн» биринчи тому авторлор Э.Абдулдаев жана Д.Исаев тарабынан кайрадан басылып чыккан. Сөздүккө негизинен кыргыз адабий тилинин ошол мезгилде активдүү колдонулуп келген лексикасы, диалекти, кесиптик лексикасы эскирген сөздөрү менен камтылган. Сөздүктөгү сөздөр алфавиттик тартипте жайгаштырылган, сөздөрдүн грамматикасы сөз мүчөлөрү аркылуу берилген. Сөздөрдүн лексикалык маанилери ачылып, сөздүн тике жана өтмө маанидеги маанилерине тиешелүү мисалдар келтирилген. Атайын белгилер сөздөрдүн өтмө маанилерин, архаизмдерди жана историзмдерди, диалектикалык лексиканын фактыларын стилистикалык бөлүп көрсөтүү үчүн колдонулат. 2010-жылы (Адан Яга чейин), ал эми 2011-жылы академик А.Акматалиевдин жетекчилиги менен «Кыргыз тилинин сөздүгү» деген ат менен 2 том болуп кайрадан басылып чыккан. Сөздүк 50000дөн ашык сөздөрдү жана сөз айкаштарын камтыйт. Профессор, филология илимдеринин кандидаты Ж.Шериев (А.Муратов менен авторлош) «Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгүн» чыгарган. Ж.Шериев сунуш кылган терминдер «Кыргыз адабияты» окуу китептеринде «Манас» жана «Кыргызстан» (7 томдук) энциклопедияларында кеңири колдонулат. Ал адабий түшүнүктөр менен фольклордук,

лингвистикалык терминдерди өзүнчө бөлүп кароо зарылдыгын айткан. Р.З. Кыдырбаева, К.Асаналиев «Кыргыз адабияты илиминин терминдер сөздүгү» адабият таануучулар тарабынан кеңири колдонулат. Бул эмгектин түп нускасы 1961-жылы, кеңейтилген долбоору 1963-жылы Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Терминологиялык комиссиясы тарабынан басылып чыккан.

Филология илимдеринин доктору Б.Тойчубекова «Терминдердин айланасында» (Терминдер тегерегинде) өз эмгегинде терминдерди түзүүнүн жолдорун караган: 1) «Ретерминологизация – бүтүргөн терминди толук же жарым-жартылай кайра карап чыгуу (курулуш, архитектура, дизайн); 2) карыз алуу же издөө (плюс, минус, модуль); өз тилинен морфемаларды түзүү (трактор, стол, чайнек).

1993-жылы «Автотранспорт жана шоссе жолдору боюнча негизги терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү» жарык көргөн, анда автотранспорт тармагында практиктер колдонгон 1500дөн ашык түшүнүктөр боюнча түшүндүрмөлөр берилген. Сөздүк жол куруучулар колдонгон негизги техникалык терминдерди бир түргө келтирүү максатында түзүлүп, студенттер ар түрдүү илимий дисциплиналарды өтүүдө бирдей терминологияны колдонушат. Ошондой эле «Автотранспорт, автомобиль жолдору жана жол куруу машиналары терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгүндө» автотранспорт жана автомобиль чарбасы, жолдорду, көпүрөлөрдү жана транспорттук тоннелдерди куруу үчүн 2025 термин камтылган. Авторлор сөздүктү байытып, ага айрым терминдердин түшүнүктөрүн киргизип, алардын интернационалдык маанисин беришкен. Сөздүк транспорттук багыттын практикалык, билим берүү жана илимий-теориялык максаттарда колдонулушу мүмкүн, анда кыска жана жеткиликтүү формада терминдердин маанилери жана аныктамалары басым жасалган. Окумуштуулар: Б.Т.Баканов, Т.К.Абеков, Н.А.Раджапова тарабынан «Машиналардын механикасы боюнча орусча-кыргызча терминологиялык сөздүк», 1000дөн ашык машинакуруу, машина тетиктери жана механизмдеринин техникалык терминдерин камтыйт. Техника илимдеринин доктору, профессор Ж.И.Батырканов «Автоматташтыруу боюнча

орусча-кыргызча терминологиялык сөздүк” түзгөн, ушул эле сөздүктүн кайра толуктоо менен иштелип чыккан варианты Б.О. Жолдошев тарабынан “Автоматташтыруунун жана информатиканын негиздери боюнча орусча-кыргызча терминологиялык сөздүк” деген аталышта жарык көргөн. «Жол машиналарын куруу» кафедрасынын доценти Ж.Т.Бакиров жана Жекшен кызы Ж. «Материал таануу: орусча-кыргызча терминологиялык сөздүк.Негизги түшүнүктөр» терминологиялык сөздүк түзүшкөн, 200гө жакын сөздү камтыган, материал таанууда колдонулган аныктамалары менен орус, кыргыз тилдеринде түшүндүрмөлөрү менен берилген. «Транспорттук жана технологиялык машиналарды эксплуатациялоо» кафедрасынын окумуштуулар тобу Н.А.Раджапова, А.Р.Бекбоев, А.С.Рыспаева, Н.К.Сартбекова «Жер үстүндөгү транспорттук-технологиялык машиналар жана коммуникациялар боюнча орусча-кыргызча-англисче терминологиялык сөздүк» чыгарышкан. Т.У.Абековдун “Автотранспорт, шоссе жолдор жана жол-курулуш машиналары боюнча терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү” жол-курулуш жана автомобиль адистиктеринин студенттери жана окутуучулары үчүн жана бардык автомобиль айдоочулар үчүн пайдалуу болот.

Техника илимдеринин доктору, профессор А.Абдыкалыков «Курулуш материалдары жана буюмдары терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү» (авторлош), «Орусча-кыргызча терминологиялык сөздүк курулуш материалдары жана буюмдар. Терминологиялык сөздүктө мамлекеттик тил боюнча мамлекеттик комиссия тарабынан бекитилген курулуш материалдары жана буюмдары боюнча техникалык багыттагы студенттерге арналган 2500дөн ашык терминдер камтылган. Н.Исанов атындагы КМКТАУда курулуш терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү басылып чыкты, анда бардык багыттагы курулуш тармагындагы 15000гө жакын терминдер жана терминдердин айкалышы камтылган. Инженердик-техникалык кызматкерлер, илимий-изилдөө жана долбоорлоо уюмдарынын кызматкерлери, техникалык жогорку окуу жайлардын окутуучулары, студенттери колдонууга арналган.

КМКТАУнун «Кыргыз тили жана адабияты» кафедрасынын доценти, ф.и.к., М.Карыбекова “Сүрөт искусствосу жана архитектура”-терминологиялык түшүндүрмө сөздүгүн архитектура жана көркөм-өнөр тармагынан 500гө жакын термин камтыйт. Сөздүк архитектуралык жана көркөм сүрөт искусствосунун негизги аныктамаларын жана түшүнүктөрүн камтыйт жана архитектура, маданият таануу жана дизайн боюнча билим алып жаткан студенттерге жана аспиранттарга арналган. КРСУнун профессору, ф.и.к., А.Жапанов «Архитектура боюнча орусча-кыргызча, кыргызча-орусча терминологиялык, түшүндүрмө сөздүктү» басып чыгарган. Сөздүк окуу жана маалымдама куралы катары университеттин бүтүрүүчүлөрү архитекторлор, искусство таануучулар, этнографтар, сүрөтчүлөр жана декораторлор үчүн арналган, ошондой эле архитектурага кызыккан адистердин жана окурмандардын кеңири чөйрөсү үчүн пайдалуу болушу мүмкүн.

2008-жылдан бери Кыргызстанда «Microsoftun computer terimder sozduğu (kg-en)» долбоору ишке ашырылып, анда КМКТАУнун «Компьютердик лингвистика жана маданияттар аралык коммуникация» кафедрасынын окутуучулары “Компьютердик терминдер, глоссарий”, анда 1500дөн ашык терминдер жана шилтемелер киргизилген.

Экономика илимдеринин доктору, профессор М.Иманалиев «Орусча-кыргызча терминдер сөздүгү» (экономика боюнча) түзгөн. Бул сөздүктүн негизинде 2007-жылы Кыргыз Республикасынын Каржы министрлиги тарабынан кыргыз тилиндеги каржы-экономикалык сөздүк жарык көргөн. Сөздүк Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын Терминологиялык комитети тарабынан бекитилген. Экономика илимдеринин доктору, профессор К.Атышов «Жаратылышты пайдалануу жана айлана-чөйрөнү коргоо боюнча орусча-кыргызча терминдердин сөздүгү», жана «Ишкердик боюнча орусча-кыргызча терминологиялык сөздүк» түзгөн.

2011-жылы Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын

окумуштуулар тобунун редакциясы менен “Орусча-кыргызча терминологиялык сөздүк” бешинчи чыгралышы жарык көрдү, анда мурунку басылмалардан айырмаланып, негизинен орус тилинен, ошондой эле башка дүйнөлүк тилдерден келген 11 миңден ашык терминдин котормосу камтылган. Көпчүлүк терминдер үчүн кыргыздын түпкү эквиваленттери берилген.

«Жаңы чет элдик ысымдардын орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү» эки функцияны аткарат: жаңы терминдерди сактоо жана кыргыз тилиндеги жаңы аталыштарды чечмелөө. Бул сөздүк чет өлкөлүк сөздөрдүн түшүндүрмө сөздүгүнүн негизинде түзүлгөн авторлор: С.Ж.Мусаев, Т.С.Маразыков, Д.М.Дайырбекова. Ага кыргыз тилине котормосу менен 13 миңден ашык сөздөр кирди, алар жакынкы өткөн мезгилде оозеки жана жазма кепте пайда болуп, белгилүү бир мыйзам ченемдүүлүк менен колдонула баштаган. Сөздүк илим, билим, технология, саясат, экономика, медицина, искусство, маалымат технологиялары жарык көргөн. Басылма колдонуучулардын кеңири чөйрөсүнө, ошондой эле орус жана кыргыз тилдерин үйрөнүүнү каалагандарга арналган. Сөздүк Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту тарабынан басууга сунушталган.

2013-ж. 11 миңден ашык терминдин котормосу, саясий, укуктук, аскердик жана каржылык лексиканын котормосу камтылган жаңы «Орусча-кыргызча терминологиялык сөздүк» жарык көрдү. терминдердин глоссарийи (Автор-түзүүчү, КР Куралдуу Күчтөрүнүн белгилүү генералы А.Бакаев).

«Мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу боюнча терминдердин глоссарийи» мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлерге жалпы мамлекеттик башкаруу системасында колдонулган терминдерди түшүнүү жана колдонууда теориялык жана практикалык жардам көрсөтүү максатында даярдалган. Сөздүк 1500дөн ашык терминдерди камтыйт жана илимий, билим берүү жана практикалык максаттарда колдонулушу мүмкүн. Борбордук жана жергиликтүү бийлик органдарынын жана администрациясынын

кызматкерлерине, студенттерге жана кызматкерлерге сунушталат. /Автор-түзүүчүлөр: К.К.Шадыбеков, А.А.Исраилов, А.О.Кожошев.

КТУ-Манас университетинин окумуштуулар тобу электрондук терминологиялык сөздүктөрдүн сериясын чыгарган: Тил жана адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү (Кыргызча-Англис тилдеринде); Искусство терминдеринин создугу (кыргыз-англис –орус-түрк тилдеринде); termderinin sozdugy (Kyrgyz-anglis-orus-turk tilderinde).

2016-жылы Кыргыз Республикасынын Инженердик академиясынын илимий кызматкери Т.А.Айылчиева «Механикадагы терминологиянын лингвистикалык-дидактикалык мүнөздөмөсү» деген илимий эмгеги жарык көргөн. Механикадагы илимий-техникалык терминологияны морфологиялык жана лексика-семантикалык талдоо процессинде орус тилиндеги терминологиянын негизги бөлүгү кыргыз тилине караганда көбүрөөк калыптанат. Ал эми кыргыз тилиндеги терминологиянын сөзжасамдык курамы ар кайсы тилдерден кабыл алынгандардын көптүгүнөн, техникалык университеттин студенттери үчүн минималдуу сөздүк түзүүнүн термин түзүүчү принцибинин негизинде түзүлгөн. Техникалык жогорку окуу жайынын студенттери үчүн минималдуу сөздүктү түзүү зарылчылыгы жөнүндөгү маселенин практикалык мааниси чагылдырылган. Студенттердин кесиптик компетенттүүлүгүнүн деңгээли минималдуу сөздүктүн туура түзүлгөн мазмунунан көз каранды. Ошол эле жылы “Кыска терминологиялык сөздүк: Маданият. Адабият. Театр. Музыка.” (Р. Сырдыбаева, Е. Лузанова, Р. Сыдыкова, Т. Лапшина.) Маданият жана түрдүү искусствонун кыскача сөздүгү азыркы маданий жана чыгармачылык ишмердүүлүктө эң көп колдонулган терминдерди жана алардын негизги маанилерин камтыйт. Сөздүктө кыргыздын улуттук искусствосу жана маданияты тууралуу да маалыматтар камтылган. Жогорку жана орто окуу жайларынын студенттерине, жалпы билим берүүчү мектептердин, лицейлердин, гимназиялардын жана кошумча жана атайын билим берүү мекемелеринин жогорку класстарынын окуучуларына, ошондой эле көркөм журналистикага кызыккандардын баарына сунушталат.

2016-жылы Кыргызстанда “Ыйман” фонду КР Улуттук илимдер академиясы менен биргеликте кыргыз тилиндеги диний терминдердин кыскача түшүндүрмө сөздүгүн чыгарышкан. Анын үстүндө диний жана илимий чөйрөдөгү илимпоздор биргелешип иштешкен. Чет элдик адабияттарды (араб тилинен) кыргыз тилине которууда тексттин маанисин да, ислам дининин сыпаттарынан диний терминдерди жана башка сөздөрдү жазууда да кыйынчылыктар жаралат. КР Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун директору А.Акматалиев дин чоң илим экенине токтолду. Ошондуктан аны дайыма изилдеп, өркүндөтүп туруу керек. Кыргыз фольклорунда көптөгөн диний темалар бар, алар элибиздин тарыхынын, илиминин жана маданиятынын ажырагыс бөлүгү катары дин жөнүндө сөз кылган “Манас” эпосунда да кездешет. Мына ушулардын бардыгына таянып, диний терминдердин сөздүгү кыска болсо да, абдан мазмундуу болгону менен диний түшүнүктөрдү туура чечмелеп, туура колдонууда илимпоздорго, жалпы коомчулукка пайда алып келет деп бекем айта алабыз», - деп белгилеген.

Н.Исанов атындагы КМКТАУнун профессорлору, илимпоздору МАДИдеги (Россия) кесиптештери менен биргеликте беш томдон турган «Окутуу орусча-кыргызча жана кыргызча-орусча минимум терминологиялык сөздүктүн» сериясын чыгарышты: - Транспорттук туннелдер (8-чыг.) / Т.Ю. Полякова, Л.В.Маковский, И.А.Тишкова, А.А.Абдыкалыков, Г.Э.Жумалиева Н.Ж.Маданбеков, Курманбек уулу Н. Транспорт туннелдерин долбоорлоо, куруу жана эксплуатациялоо жаатында орус тилинде оозеки жана жазуу жүзүндөгү кесиптик баарлашуу үчүн зарыл болгон 400гө жакын негизги терминдерди камтыйт. Автомобиль жолдору жана жол инфраструктурасы (9-чыг.) / Т.Ю.Полякова, Р.М.Жафаров, С.М.Дмитриев, А.А.Абдыкалыков, Г.Э.Жумалиева Н.Ж.Маданбеков, Автомобиль жолдорун долбоорлоо, куруу жана эксплуатациялоо чөйрөсүндө оозеки жана жазуу жүзүндөгү кесиптик баарлашуу үчүн зарыл болгон 500гө жакын негизги терминдерди камтыйт. Автосервис (10-чыг.) / Т.Ю.Полякова, Е.В.Ерещенко, А.Н.Ременцов,

В.В.Синявский, Г.Э.Жумалиева, О.Т.Шатманов, Автотранспорт каражаттарын эксплуатациялоо, техникалык тейлөө жана ондоо жаатында орус тилинде оозеки жана жазуу жүзүндөгү кесиптик баарлашуу үчүн зарыл болгон 400гө жакын негизги терминдерди камтыйт. Көпүрөлөр (11-чыг.) / Т.Ю.Полякова, Н.Г.Карасева, Д.В.Поляков, Г.Э.Жумалиева, Р.А.Жумабаев, Б.А.Арымбаева. Сөздүк көпүрө курулуштарын долбоорлоо, куруу жана эксплуатациялоо жаатында орус тилинде оозеки жана жазуу жүзүндөгү кесиптик баарлашуу үчүн зарыл болгон 400гө жакын негизги терминдерди камтыйт. Бажы (12-чыг.) / Авторлор жамааты: Т.Ю.Полякова, Д.В.Алёшкина, Д.Б.Ефименко, Н.Н.Рыжкова, С.А.Филатов, Г.Э.Жумалиева, О.Т.Шатманов, А.К.Кыргызбаев, Мамлекеттик кызмат чөйрөсүндө орус тилинде оозеки жана жазуу жүзүндөгү профессионалдык баарлашуу үчүн зарыл болгон 400гө жакын негизги терминдерди камтыйт, бул чек ара аркылуу товарларды ташып келүүнү жана алып чыгууну камсыз кылат.

Архитектура илимдеринин доктору, профессор Д.Ж.Өмүралиев, К.Назаров, Н.Дайырова «Кыргыз архитектурасы» энциклопедиялык окуу китебин чыгарышты. Окуу китебинде архитектуралык багыттагы ар кандай терминдердин системасы камтылган. Ар бир терминге түшүндүрмөлөр берилип, нукура кыргыз адабий тилинде колдонулган архитектуралык сөз айкаштарынын аныктамалары жана мисалдары келтирилген. 2018-жылы «Манас» КТУнун гуманитардык факультетинин синхрондук котормо кафедрасынын ага окутуучусу К.Кулалиеванын «Котормо таануу: терминдердин кыскача глоссарийи» аттуу окуу китеби жарык көрдү. Сөздүк котормо адистигинин студенттери үчүн кошумча окуу куралы болуп саналат.

2020-жылы авторлор тобу, анын ичинде т.и.к., Н.Исанов атындагы КМКТАУ Механика жана гидротехникалык курулуш кафедрасынын доценти Э.Мамбетовдун «Суу чарба жана гидрологиялык терминдердин орусча-кыргызча-англисче глоссарийи» жарык көргөн. «Глоссарий» 760100 «Жаратылышты пайдалануу жана сууну пайдалануу», 750500 «Курулуш» профили «Гидротехникалык курулуш» жана башка тиешелүү багыттар боюнча

күндүзгү жана сырттан окуу бөлүмдөрүнүн студенттери жана магистранттары үчүн пайдалуу болот. Биринчи басылышы университеттин кызыкдар тараптары менен чыгарылды (Кыргыз Республикасынын Айыл, суу-чарба жана региондук өнүктүрүү министрлигинин Суу ресурстары боюнча мамлекеттик агенттиги).

Б.Осмонов атындагы ЖАГУнун авторлор тобу: Эрматали уулу Б., А.Анарбеков, Айтбек уулу Т., “Математикалык терминдердин кыргызча-орусча-англисче сөздүгүн” чыгарышты.

Н.Исанов атындагы КМКТАУнун «Имараттарды долбоорлоо, куруу жана жер титирөөгө туруктуу курулуш» кафедрасынын окумуштуулар тобу: Ж.Ы.Маматов, Ж.Ш.Кожобаев, Б.С.Матазимов «Строительная терминология-Курулуш терминологиясы» (курулуш багыты) сөздүгүн чыгарышкан, тармактар боюнча терминдерди камтыйт: архитектура, курулуш, турак жай-коммуналдык чарба, жер титирөөгө туруктуу курулуш, долбоорлоо ж.б. Ошондой эле КР КЭ10-102-2020 «Курулуш терминологиясы-Курулуш терминологиясы» аталышындагы курулуштагы ченемдик документтердин тутуму жана Кыргыз Республикасынын Курулуш Эрежелери иштелип чыккан.

Соңку жылдары санариптик технологияларга ылайкташкан Tamgasoft.kg толук текст издөө функциясы менен орусча-кыргызча терминологиялык сөздүк түзүлгөн. Сөздүктө орус тилиндеги 5 миңге жакын терминдер жана алардын кыргызча котормосу камтылган. Кыргыз тилиндеги терминдин керектүү котормосун тез табууга мүмкүндүк берет. Ал түшүнүктүү жана интуитивдик интерфейске ээ.

1.2. Кыргыз жана орус тилдеринде билингвизм боюнча илимий-изилдөө иштери. Учурда «билингвизм» түшүнүгү абдан актуалдуу болуп, ар кандай илимдердин изилдөө предмети болуп саналат. " Билингвизм " түшүнүгүнүн көптөгөн аныктамалары бар. Буга чейин колдонулган эң ийгиликтүү аныктамалардын бири тилдердин өз ара аракеттенүү теориясынын негиздөөчүсү У.Вайнрайх тарабынан берилген формулировка болуп саналат: «Эки тилди кезектешип колдонуу практикасын билингвизм деп атайбыз жана аны алып жүрүүчү жактарды эки тилдүү деп аталат». Билингвизм адатта эки

тилди билүү жана баарлашуу абалына жараша бир тилден экинчи тилге үзгүлтүксүз өтүү катары түшүндүрүлөт. Бул изилдөөдө кыргыз-орус тилдериндеги билингвизм боюнча илимий эмгектер кызыгууну жаратат. Билингвизм феномени азыркы дүйнөдө барган сайын күч алууда. Бул ар түрдүү өлкөлөрдүн жана ар улуттуу элдеринин ортосундагы байланыштарды кеңейтуу жана тереңдетүү менен шартталган. Билингвизм бир эле учурда эки тилде баарлашуу жөндөмү катары ар кандай курактагы, түрдүү кесиптеги жана ар кандай маданий деңгээлдеги адамдарда байкалат. Инсандын экинчи тилди өздөштүрүүсүнө түрткү берүүчү максаттар, билингвизмдин калыптануу жана ишке ашыруу шарттары да ар түрдүү. Демек, билингвизм көп кырдуу татаал заманбап көрүнүш, ар бир учурда анын пайда болушу жана өнүгүшү өзүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрүнө ээ жана аны менен байланышкан көйгөйлөр ар түрдүү илимдердин, анын ичинде филология менен байланышкан тармактар – психологиянын, социологиянын, маданият таануунун, философиянын, лингвистиканын жана башкалардын изилдөө предмети болуп саналат.

Көптөгөн саясий, экономикалык, илимий, маданий байланыштар менен мобилдүү жана чырмалышкан азыркы дүйнөлүк коомчулукта билингвизмдин жана көп тилдүүлүктүн ролу өсүп жатат. Ар бир илимий чөйрөлөрдө билингвизм феноменине байланыштуу тигил же бул конкреттүү изилдөө предметине көңүл бурат жана суроолорго жооп табууга аракет кылат, бирок дагы эле талаш-тартыштуу көз-караштар, пикирлер бар. Аларга, мисалы: кимди кош тилдүү деп эсептесе болот, экинчи тилди билүү канчалык деңгээлде зарыл, кайсы тилди биринчи же эне тил деп эсептеш керек, эки тилди жарыш //параллелдүү өздөштүрүү, бул «билүү» деген сыяктуу суроолорду камтыйт, б.а. “тил”, “тил үйрөнүү” мүмкүнбү, экинчи чет тилин мүмкүн болушунча эртерээк үйрөтүүнү баштоо керекпи, жаш өткөн сайын аны ийгиликтүү үйрөнүү мүмкүнчүлүгү жоголот, анткени эки тилди өздөштүрүү жарыш//параллелдүү же ырааттуу болсо, ж.б. болгону абзел. Табигый билингвизмде эки тилде тең баарлашуу учурунда алып караганда, окутуунун негизги фактору тил чөйрөсү болуп саналат. Балдар, адегенде, грамматиканын

ченемдеринен айрым четтөөлөрдү өздөштүрө албастыгын эске алып, катуу үлгүлүү тилди жаттоо маанилүү. Эгерде үй-бүлөдө ата-эне баланын сүйлөө жөндөмүнө көңүл бурбай, «аралаш тилде» баарлашса, бул эки тилде тең көп катачылыктарга алып келет. Дагы бир вариант бар, мисалы апасы балага орусча эле сүйлөсө, атасы кыргызча сүйлөйт. Ушундан улам, эки тил бир эле учурда алынган, бири-бири менен аралашпайт жана кичинекей кезинен тартып балдар бардык мүмкүн болгон тил функцияларын жана лексика мүмкүнчүлүктөрүн колдонушат. Башка ыкма “бир кырдаал – бир тил” принцибин карманууну сунуштайт. Мисалы, үйдө бала менен кыргызча сүйлөшсө, башка коомдук жайларда (көчөдө, дүкөндө) орусча сүйлөшөт. Балдарга бир тилди үйрөнүп, 3-4 жаштан баштап гана башка тилди үйрөтүүгө мүмкүнчүлүк берүү керек деген көз-караш дагы бар. Интонация өзгөрүп, орусча сөздөр кыргызча жаңыра баштайт. Билингвизм – эки тилди системалаштырылган билимдердин, жеке сапаттардын, мамилелердин жана ишенимдердин, аларды колдонуу тажрыйбасынын жыйындысы болгон компоненттердин кеңири спектрин камтыган комплекстүү интеграциялык билим берүү; курактык өзгөчөлүктөргө ылайык келген темалардын жана кырдаалдардын чегинде оозеки оозеки сүйлөө жөндөмүн жана көндүмдөрүн өнүктүрүү экендиги дагы бир тастыкталууда.

Айрыкча билингвизм жаатындагы изилдөөлөрдү активдештирүү мурда талашсыздай көрүнгөн бир катар жоболорду кайра карап чыгууга алып келди. Алардын арасында төмөнкүлөр бар:

а) билингвизм когнитивдүүлүктү жайылышын басаңдатат; (когнитивдик өнүгүү – кабылдоо, эс тутум, түшүнүк түзүү, маселе чечүү, элестетүү жана логика сыяктуу ой жүгүртүү процесстеринин бардык түрлөрүнүн өнүгүшү);

б) экинчи тилди ийгиликтүү өздөштүрүү үчүн чечүүчү мезгил бар, б.а. экинчи тилди эне тилинде сүйлөгөн адамдын деңгээлинде балалык кезинен эле өздөштүрүү мүмкүн (башка тилди өздөштүрүүнүн басымы когнитивдик мүнөзгө ээ, бейтааныш фразаларды туура угуу аракети жана жаңы сөздү айтууга практикалык аракеттер);

в) экинчи тилди колдонуу үчүн грамматиканы үйрөнүү керек, ал үчүн

эрежелерди жана үйрөнгөн сөздөрдүн белгилүү бир запасын топтоо. Табигый шарттарда эки тилдин жарыш//параллелдүү ассимиляциясы менен координативдик же аралаш типтеги кош тилдүүлүк түзүлөт, ал эми кош тилдүүлүктүн алып жүрүүчүсү көбүнчө тилдердин кайсынысы ал үчүн биринчи (басымдуу) деген суроого жооп бере албайт.

Ар кандай шарттарда калыптанган билингвизмдин өзгөчөлүгүн аныктоочу ички жана тышкы факторлор бар. Ички факторлорго адамдын когнитивдик жана коммуникативдик ишмердигин камсыз кылуучу психикалык процесстердин өзгөчөлүктөрү кирет; булар кош тилдүүлүк субъектинин индивидуалдык, инсандык мүнөздөмөлөрү – тилге болгон ийкемдүүлүк, сүйлөө, угуу, эс тутум, көңүл буруу, темперамент ж.б. Тышкы факторлор кош тилдүүлүктүн калыптанышынын социалдык шарттары менен – күнүмдүк шарттардан, этникалык, маданий жана топтук, мамлекеттик тил саясатына чейин, экинчиси – тилди өздөштүрүү жана колдонуу жагдайлары менен байланыштуу. Табигый же билим берүү жагдайлары, ошол эле учурда тилди колдонуу тийиштүү тил чөйрөсү болгон учурда окуу кырдалынын чегинен чыга алат.

Билингвизмдин эки түрү бар: эки тилди колдонуу практикасы инсандын кош тилдүү чөйрөдө туруктуу болуу процессинде жана стихиялуу сүйлөө практикасында пайда болобу, же экинчи тилди өздөштүрүүсүнө жараша табигый жана үйрөнүп өздөштүргөн кош тилдүүлүк окуу чөйрөсү (монолингвал же эки тилдүү) менен мүнөздөлөт. Эгерде орус-чет тилдик кош тилдүүлүк жөнүндө айта турган болсок, анда табигый кош тилдүүлүк байкалат, мисалы, орус тили жергиликтүү тил менен аралаш колдонулушу, же мурдагы Советтер Союзунун союздук республикаларынын жашоочуларынын арасында кеңири таркалган көрүнүш.

Үйрөнүп, өздөштүрүлгөн билингвизм тигил же бул максатта чет тилин үйрөнгөн чет өлкөлүктөргө мүнөздүү, мисалы, туристтик саякаттарда башка тилде баарлаша алуу же башка өлкөлөрдө билим алуу максаты болсо ж.б.

Түздөн-түз кош тилдүүлүккө ээ болгон чет тилин үйрөнүү менен байланышкан,

б.а. чет тилин окутуунун теориясы жана практикасы менен мүнөздөлөт. Буга байланыштуу профессор Л.В. Щерба төмөнкүдөй пикирин билдирген: “Эне тилди класста, сабак учурунда айтууга болбойт, аны окуучунун башынан чыгарып салууга болбойт, бирок ал баары бир салыштырат, б.а. белгилүү болгон маалыматка жаңы билимдерди таңуулоо болбойт, ал эне тилинде ой жүгүртүүнү токтотпойт”.

Билингвизмди изилдөөнүн лингвистикалык жана методологиялык негиздерин В.Фон Гумбольдт, Ф.де Соссюр, А.А.Потебня, Ж.Пиаже, кийинчерээк Бодуэн де Куртене, В.А. Богородицкий, Э.Д. Поливанов, андан кийин изилдөөнү Л.В. Щерба, Б.А. Ларин, В.М. Жирмунский уланткан, ата мекендик илимде бул көйгөйдү: А.О.Орусбаев, З.К.Дербишева, С.А.Елебесова, А.Н.Сыдыков, Г.А.Куттубаева, М.Х. Манликова, М.Ж. Тагаев жана башкалар жүргүзүшкөн.

Заманбап билим берүүнүн глобалдашуусу жана интернационалдашуусу шартында билингвизм билим берүү ишинин субъектилерине айланган жагдайлар барган сайын пайда болууда. Кош тилдүүлүктүн себептери, эреже катары, коомдук-тарыхый мүнөзгө ээ жана белгилүү бир маданий-тарыхый контекст менен байланышкан. Мисал катары «улуттук-орус кош тилдүүлүгүн» сактап калган 80ден ашык улуттун өкүлдөрү жашаган Кыргыз Республикасын айтсак болот. Ал үчүн эгемен Кыргызстандын илиминде жана билиминде билингвизмдин олуттуу фактыларын чагылдырган, аны өнүктүрүүгө багытталган илимий-методикалык адабияттардын көлөмү басылып чыккан.

Орто Азия элдеринин тилдеринде орус тилинен көптөгөн жаңы илимий жана коомдук-саясий терминдер кабыл алынган. Түрк элдери мурда өз тилдеринде жок болгон бир катар орус тыбыштарын кабыл алышкан. Мына ушуга байланыштуу орус жана кыргыз элдеринин тил процессинин өнүгүшү менен бирге маданияттын ортосундагы мамилелердин өнүгүшүнүн тарыхын карап көрөлү. Өткөн доорлорду изилдөө тарыхында бир нече этаптар белгиленет: алардын биринчиси XVIII кылымдын аягына XIX кылымдын башында туура келет. Орус чиновниктери жана Чыгыш өлкөлөрүндөгү элчилер,

саякатчылар европалык илимге белгисиз аймакты «ачып» алышкан. «Ачылыштардын» катарына Россиядан Түркстанга эркин мигранттарды кошууга болот, алар Кыргызстандын климатына да, берекелүү жерине да чоң кызыгуу артышкан. Мындан тышкары, отурукташкандарды ошол кездеги кыргыздардын нукура маданияты, ошондой эле социалдык-экономикалык турмушу кызыктырган. Отурукташкандар кыргыздар менен тил табышууда кыйынчылыктарга дуушар болгон, бул ошол алыскы жылдарда билингвизмдин (кош тилдүүлүк) өнүгүшүнө себеп болгон. Түзүлгөн зарылчылык көчүп келгендерди баарлашуу процессинде кыргыз тилин үйрөнүүгө мажбур кылган. Ошентип, отурукташкан орустар күнүмдүк деңгээлде кыргызча сүйлөй алышкан. Кыргыз калкы, өз кезегинде өзүнө жат болгон орус тилин угуп, табиятынан изденүүчүлүк көрсөтүп, жеке сөздөрдү эстеп калуусу келечекте сүйлөм түзүүгө, бири-бири менен тил табышууга шарт түзгөн. Орус тилинен кыргыз тилинен самовар-самоор, чайник-чайнек, стакан-ыстакан, стол-үстөл, кровать-керебет сыяктуу сөздөр кирет. Ошентип, 1917-жылга чейин орус келгиндери жайгашкан аймактарда (Сырдарыя, Фергана, Жети-Суу ж.б.) кыргыз-орус кош тилдүүлүк иштеген.

Окумуштуу А.Е.Алекторов «Кыргыздар жөнүндө китептердин, журналдардын жана гезиттердин макалаларынын жана жазууларынын индекси» деген эмгегинде көптөгөн библиографиялык баштапкы булактарды, анын ичинде XIX кылымдагы кыргыздардын билими, турмуш-тиричилиги тууралуу жазган. 1898-жылы «Кыргыз окурманы» эмгегин жазган, кийин Оренбургда басылып чыккан. А.Е.Алекторов орус жана кыргыз тилдерин үйрөнүүнү, ошону менен Борбордук Азияда билингвизмди өнүктүрүүнү каалагандар үчүн арналган орусча-кыргызча эки тилдүү сөздүктөрдүн алгачкы авторлорунун бири болгон.

XIX кылымдын экинчи жарымында орус-кыргыз мектептери үчүн Кыргызстандын аймагында төмөнкү орус тилдүү мектептер иштеген: Талас, Пишпек, Токмак биринчи, Токмак экинчи, Александров, Сокулук, Тынаев, Каракол биринчи, Каракол экинчи, Нарын, Ат-Баши, Сазанов, Покровка,

Кетмен-Төбө жана Ош мектептери. Айрым бир орус окумуштуулары жана эл агартуу ишмерлери, ошондой эле казак агартуучусу Ы.Алтынсарин алгачкылардан болуп эки тилдүү окуу китептерин жана окуу куралдарын түзүшкөн. Ы.Алтынсариндин окуу китептери орус тилдүү мектептердин мугалимдеринин жана окуучуларынын арасында абдан популярдуу болгон. Каралып жаткан мезгилдин ичинде Кыргызстанда эки алфавит - араб жана орус алфавиттери иштеген. Араб алфавити мусулман мектептеринин окуу дүйнөсүндө, ал эми орус алфавити министрликтин эл агартуу мекемелеринде үстөмдүк кылган. «Кыргыздар үчүн орус тилинин оригиналдуу окуу китеби» (1893), «Кыргыз балдары үчүн праймер» (1894), «Кыргыздар үчүн орус тилинин практикалык сабактары» (Оренбург, 1893) деген окуу китептери кеңири колдонулган. 1886-жылы Г.С.Ячник «Түркстан чөлкөмүнүн жергиликтүү калкынын балдары үчүн кыргыз жана өзбек тилдерине сөздөрдү которуу менен алфавиттен кийинки биринчи китеп»; 1883-жылы Ю.Лютин Ташкентте — «Кыргыз хрестоматиясы. Түркстан чөлкөмүндөгү кыргыздардын элдик адабиятынын үлгүлөрүнүн жыйнагы» 1905-жылы М.П.Ронгинскийдин “Кыргыз айыл мектептери үчүн алиппе” ж.б. XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башында педагогикалык коомчулукту тынчсыздандырган эң курч теориялык маселелер – мектептерде окутуу тили жөнүндөгү маселелер болгон. Улуттук мектепте окутуунун тилин талкуулоодо А.Е.Алекторов башталгыч класста окутуу процессинде баланы эне тилинен жасалма түрдө ажыратуу анын эне тилинде окутуунун максатка ылайыксыз экендигин бекем карманган. Бул болсо орус тилин үйрөнүүнүн натыйжалуулугун төмөндөтөт деген көз-карашты билдирген. «Айыл мектептеринде окутуу алгач кыргыз тилинде жүргүзүлүп, акырындык менен орус тилине өтүү зарыл. Анткени мектептерге мугалимдерге негизинен кыргыз тилин билген, аракетке жөндөмдүү адамдар дайындалат. Кайсы мектепте болбосун, зарылчылыкка жараша кыргыз тилин билбеген мугалим болот, анан биринчи жолу оозеки кеп жагынан бир аз тажрыйбага ээ болгон жогорку курактагы окуучулар менен башталгыч курактагылар ортосунда ортомчу болуп кызмат кылышат. Мугалимдин өзүнө да кыргыз

тилин такай өркүндөтүп туруу керек - деп катуу сунуштаган А.Е.Алекторов. Окумуштуу А.Е.Алекторовдун «Алиппеси» орус тилдүү мектептердин окуучулары үчүн эң мыкты окуу куралдарынын бири болгон. Бул окуу куралы кириш сөздөн, беш бөлүмдөн турган, «Жазма көнүгүүлөрдүн жана оозеки речтин материалы» деген эмгекти жыйынтыктайт. Аягында алфавиттик тартипте жайгаштырылган, ар бир сөздүн орус тилинен кыргыз тилине котормолору менен алардын жалпы саны 1300гө жакын сөздү түзгөн «Кыска кошумча сөздүк» берилген. «Алиппенин» жалпы көлөмү 114 бетти түзөт. “Алиппеден”ден кийин окумуштуу А.Е.Алекторов “Кыргыз хрестоматиясы” аттуу жаңы эмгегин тартуулаган. А.Алекторовдун пикири боюнча балдарды системалуу түрдө сабаттуу болууга даярдоо үчүн окуу менен жазууну бир эле мезгилде үйрөтүү зарыл болгон. Кыргыз окуучулары, автордун айтымында, өз үй-бүлөлөрүндө отурукташкан жашоо үчүн көндүмдөрдүн топтомдорунун жаңы тибине ыңгайлашуу керек, биринчи кезекте, окуучулар отурукташкан жашоонун адаттарынан четтеп жана тийиштүү гигиеналык көндүмдөрүн өздөштүрүүгө, жаңы турмушту туура көз-караштарда кабыл алуу, атайын билим берүү мекемеси катары үй-бүлө каралышы керек деген оюн калтырган. Ошол эле учурда мектептер инсандын, маданияттын жана билим берүүнүн өнүгүшүнө багытталган, адеп-ахлактык тарбияны өнүктүрүүдө жаңы мектептерге ишенимди өстүргөн салыштырмалуу светтик билимдерди бериши керек. Орус-улуттук жана улуттук-орус кош тилдүүлүгүн элдердин бири-биринин тилин билүү аркылуу конкреттүү өз ара жакындашуусу катары карап, А.Е.Алекторов чыныгы интернационализмдин прогрессивдүү идеяларын өз илимий эмгектеринде чагылдырган.

Билингвалдык билим берүү азыр бүткүл дүйнөдө иштеп жатат. Постсоветтик мейкиндиктин түрк дүйнөсү ар түрдүү көп тилдүү жана көп улуттуу мейкиндик болуп саналат жана аймактык да, этномаданий жактан да үстөмдүк кылат. Анын ичинде 40ка жакын түрк элдери жана бардык улуттар аралык байланыш тили катары орус тили колдонулат – булар Россия Федерациясы да, түрк тилдүү мамлекеттер – Азербайжан, Казакстан,

Кыргызстан, Түркмөнстан, Өзбекстан ж.б. Түрк тилдүү дүйнөдө КМШ өлкөлөрүндө салттуу түрдө негизгилеринин бири болуп саналган кош тилдүү билим берүүнүн компоненттери болуп түрк-орус кош тилдүүлүктүн ар кандай түрлөрүнүн калыптанышына салым кошкон орус тили саналат. КМШнын түрк тилдүү республикаларында орус тили милдеттүү сабак катарында өз функциясын мектептерде жана университеттерде аткарып келет. Орус тилин окутуунун методикасы мектеп жана жогорку окуу жайларынын студенттерин окутуунун негизги тилине жараша аны эне тил катары, же эне тили эмес, чет тили катары түшүнүүнүн негизинде курулат. Кыргызстанда, Казакстанда, Өзбекстан Республикасында орус тилин өздөштүрүүнүн илимий-методикалык ыкмасынын негизинде системалуу-курамдык жана коммуникативдик ишмердүүлүктүн натыйжасында орус тили аркылуу билим берүү жайылтылып келет.

Россиянын чегинен тышкары орус тили башка тилдер менен дайыма байланышта болгон абалда турат, бул олуттуу лингвоконтрастивдүү, лингводидактикалык жана методологиялык көйгөйлөрдү жаратат, аларды чечүүнүн тарбиялык жана маданияттар аралык зор мааниси бар. КМШ өлкөлөрүндө түрк-орус кош тилдүүлүктүн түрлөрү табигый орус тил чөйрөсүнүн болушунан да, ошондой эле мектеп жана жогорку окуу жайларында орус тилин окутуунун эсебинен да калыптанган. Көпчүлүк КМШ өлкөлөрүндө орус тили мектепте жана университетте окуу үчүн милдеттүү жалпы билим берүүчү дисциплина болуп саналат. Орус тили эне тил катары, эне тил катарында эмес, чет тил катары Кыргызстанда башталгыч, мектеп жана университеттик билим берүүнүн милдеттүү жалпы билим берүүчү дисциплинасы болуп, бүгүнкү күндө ийгиликтүү жүзөгө ашырылууда. Көптөгөн кыргыздар үчүн орус тили тилдик билим деңгээлинин жана көндүмүнүн бир бөлүгү, алардын жашоо формаларынын бири болуп калды. Тарыхый жактан алганда, кыргыздардын аң-сезиминде жана тилиндеги курчап турган дүйнөнүн көптөгөн фактылары жана кубулуштары категориялар жана түшүнүктөр менен берилген, ал эми орус сөздөрү белгиленген түшүнүктөр

кыргыз-орус билингвизми өлкөбүздүн бир нече муундарына мүнөздүү көрсөткүч катары бааланат. Орус тили дагы эле кыргыз тилинин сөздүгүн, анын концептуалдык-семантикалык мейкиндигин толуктоонун негизги булагы бойдон калууда. Илим-билим чөйрөсүндөгү терминологиялык системаларды айтпаганда да, кыргыз тилиндеги күнүмдүк кепте да кыргыздар орус тилинен кирген сөздөрдү, сөз айкаштарын көп колдонушат. Маселен, автомобиль лексикасынан фара, домкрат, тормоз, педаль ж.б. сыяктуу сөздөр кыргыз тилине которулса да, керектүү семантиканы ала албайт.

Англис тилин кош тилдүүлүккө активдүү киргизүү КМШнын түрк дүйнөсүнүн билим берүү процесси тилдик билим берүүнү үч тилдүүлүккө, б.а.билингвизмден полилингвизмге карай: эне тили, орус жана англис (немец, кытай, корей) тилдерин өздөштүрүү да жүзүгө ашырылууда. Англис тили орус тилинен айырмаланып, тандоо сабагы болуп саналат. Кош тилдүү билим берүүнү ишке ашыруу инсандын жана коомдун көп функционалдуу ишмердүүлүгүнүн негиздеринин бири болуп саналат. 1991-жылдагы окуялардан улам өзгөргөн кырдаал мурдагы союздук мамлекеттердин орус тилдүү тургундарынын үстөмдүк кылуучу лингвомаданий чөйрөгө аралашуусуна чоң салым кошту, бул өз кезегинде орус тилине таасирин тийгизди, өзгөчө сүйлөө практикасына. Бир мамлекеттин аймагында эки же андан көп тилдер өз ара аракеттенгенде, эреже катары, бир тилдин экинчи тилге таасири болот жана бул, адатта, тил системасынын бардык деңгээлине таасирин тийгизет.

Учурда Кыргызстандагы лингвистикалык кырдаал экзоглоссикалык деп мүнөздөлүүдө. Бул жагдай бир мамлекеттин аймагында 80ден ашык ар түрдүү генетикалык топтордун жана структуралык типтеги тилдердин иштеши, тең салмактуу эмес (бир мамлекеттин тилдери) менен мүнөздөлөт, диглоссал (эки тил жанаша жашаган, ар кандай функционалдык чөйрөдө сүйлөгөндөр колдонгон кош тилдүүлүктүн өзгөчө варианты) жана демографиялык жактан тең салмактуу эмес тилдер. Кыргыздардын жана Кыргызстанда жашаган башка элдердин массалык аң-сезиминде орус тили чет тил эмес, тарыхый, рухий жана

эмоционалдык жактан өз эне тилине жакын тил болуп саналат. Эки тилди – кыргыз жана орус тилдерин сактап калуу – мезгилдин талабы жана бүткүл кыргыз коомчулугунун турмуштук талабы. Демек, тил саясаты да кыргыз жана орус тилдерине карата тең салмактуу болушу керек, алардын гармониялуу өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылуу мамлекеттик деңгээлде мыйзамдуу каралган. Кандай гана тил саясаты болбосун, билим берүү тармагындагы саясатка сөзсүз түрдө таасирин тийгизет, анткени дал ушул мектепте жана университеттерде өзгөрө турган муундун жүрөгүн багынтууга аракет кылуу зарыл. Азыркы учурда республикадагы экономикалык, социалдык-маданий жана саясий кайра куруулар тилдердин иштешине таасирин тийгизди. 2018-жылдын маалыматы боюнча республикада 6 236 739 адам жашайт, анын ичинен 4 587 430 адам же 73,3% кыргыздар, өзбектер 918 262 адам же 14,7%, орустар 352 430 адам же 5,6% башка улуттун өкүлдөрү. жалпысынан (дунгандар, уйгурлар, тажиктер, казактар) – 6,4% (УСК 2019). Орус калкынын үлүшү аз болгонуна карабастан, Кыргызстанда орус тили илимий, билим берүү, соода-экономикалык жана гуманитардык мейкиндикте, башкача айтканда, адамзаттын дээрлик бардык чөйрөлөрүндө өз позициясын сактап, активдүү, популярдуу тил бойдон калууда. Орус тилине болгон кызыгуу жана аны үйрөнүүгө болгон жогорку мотивация, биздин байкоолорубуз боюнча, өлкөнүн бир тилдүү аймактарында туруктуу тенденция болуп, алсырабайт, бирок ошол эле учурда сүйлөй албаган жаштардын саны өсүүдө. Анткени КР Конституциясына ылайык мамлекеттик тил - кыргыз тили экендегин унутпаш керек.

Жаңы шарттарда улуттук мамлекетти түзүүнүн жана чыңдоонун каражаты, улуттук илимдин жана маданияттын куралы катары бүткүл элге жалпы тил, улуттук аң-сезимдүүлүктү өнүктүрүүнүн зарылдыгы барган сайын көбүрөөк ишке ашууда. Иштин бардык тармактарында мамлекеттик тилди орнотуу боюнча эбегейсиз зор иштер аткарылып жатат. Ошол эле учурда улуттар аралык илимий жана маданий байланыш каражатынын зарылдыгы да таанылган.

Кыргыз мамлекетинин эгемендүү өлкө катары таанылып, түп тамырынан

бери өзгөрүшүнө, өз алдынча тил маселесин чечүү укугуна ээ болушуна байланыштуу жаңы тил саясаты сөзсүз түрдө күтүлөт. Улуттук тил – улуттун эң көрүнүктүү белгилеринин бири. Ушуну менен лингвистикалык көйгөйлөр экономикалык жана саясий жактан дайыма улуттук баалуулуктар менен түздөнтүз байланышта болот. Улуттук руханият жана мамлекеттүүлүктү калыптандыруу стратегиясы улуттук тилге карата белгилүү бир мамилени билдирет – калыптануунун объективдүү факторлорунун бири улуттук тилди өнүктүрүү маанилүү.

Буга байланыштуу тил саясаты мамлекеттүүлүктү калыптандыруу жана өнүктүрүү стратегиясына ылайык иштелип чыгууда. Бул үчүн мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн бүтүндөй Улуттук программасы иштелип чыккан. Орус тилинде окуткан мектептерде жана жогорку окуу жайларында кыргыз тилин үйрөтүүнү кайра баштоо чаралары белгиленди. Кыргыз Республикасынын илимий даражаларды ыйгаруу боюнча Жогорку аттестациялык комиссиясы доктордук, кандидаттык экзамендердин бири кыргыз тилин тапшыруу болуп санала тургандыгын, илимий даражаларды алуу үчүн диссертациялардын авторефераттары эки тилде: орус жана кыргыз тилдеринде чыгарылышы керектигин белгилейт жана бул талап жүзөгө ашырылууда.

Кептин оозеки, көркөм жана адабий, илимий, иштиктүү стилдеринин калыптанышы ар кандай ылдамдыкта жүрөт. Жеке (индивидуалдык) деңгээлде бир тил басымдуулук кылат, мисалы, үй-бүлөлүк баарлашууда, үй-бүлө чөйрөсүнөн тышкары тилди тандоо баарлашуу чөйрөсүнөн, кырдаалдан же байланышууга туура келген адамдар тилди ийгиликтүү өздөштүрүүгө шарт түзөт.

Кош тилдүү коомдун аспектисинде тилдерди колдонуу тилдердин функционалдык дифференциациясына тенденцияга айланат, анткени бирдей жагдайларда эки тилди колдонуу ашыкча, функционалдык жактан негизсиз. Кыргызстандын социолингвистикалык көйгөйлөрүн изилдөө алардын курчураак экономикалык жана саясий көйгөйлөр менен экинчи планга жылып калган учурлар да болгон. Бул зарыл болгон илимий, адабий булактарга

каторгонго каражаттардын жетишсиздиги, аларды туура каторгонго кесипкөй адистердин жетишсиздиги, иш кагаздары бир тилде жүргүзүлүшү, көрнөк-жарнактардын басымдуу бөлүгү бир тилде жазылышы мисал боло алат. Ошол эле учурда кыргыз-орус билингвизми кош тилдүүлүктү өнүктүрүүнүн негизги фактору гана болбостон, ошону менен катар Кыргызстандагы лингвистикалык маселелерди оң жолго коюуга өбөлгө болууда. Мындан тышкары, басымдуулук кылган орус-кыргыз кош тилдүүлүгүнө да таасир эткен эң олуттуу фактор биздин өлкөбүздүн бардык тейлөө тармактарында эки тил эркин, кеңири байкалат. Орус тили билим берүүнүн жана адистиктин тили болуу менен билимдин ачык чектеринин системасын, программаларды жана окуу китептерин түзүүнүн байланыштарын жана принциптерин издөөдө көп ыңгайлуу шарттарды түзүп берет. Орус тили аркылуу адистикти үйрөнүүдөн сырткары, бул тил аркылуу эл аралык интеграция жолунда көп жагымдуу жагдайлар түзүлүп, талаптуу кызматкер болууга да мүмкүнчүлүк берүүдө. Анткени КМШ өлкөлөрүндө баарлашуу тили болуп орус тили дагы да болсо өз функциясын аткарып келет.

Кыргыз-орус билингвизмдин туруктуулугунун себептери албетте, адамдын чыгармачылык, конструктивдүү ишмердигинде жатат. Тилдин өзү терең социалдык кубулуш болгондуктан, тилде болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн тенденциялары акыры коомдук мүнөзгө ээ. Көптөгөн өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөй эле Кыргызстанда да туруктуу өсүп келе жаткан муундун сапаттуу билим алууга жана кесиптик ишмердүүлүгүнө байланыштуу жогорку социалдык позицияга жетүү каалоосунан улам "барктуу" тилдерге багыт алуу тенденциясы бар.

Немец окумуштуусу В.Гумбольдт белгилегендей, «...тилдер өзүм билемдиктен жана макулдашуудан эмес, адам табиятынын добуш кылып чыгарган жана... өзүн-өзү жөнгө салуучу жана өнүктүрүүчү үн элементтери болуп саналат». Кыргыз Республикасында ар түрдүү тилдеринин иштешинин мүнөздүү өзгөчөлүгү анын татаал этнодемографиялык түзүлүшү болуп саналат, бул демократиялык коомдогу максаттуу улуттук саясат жана кыргыздардын

табигый толеранттуулугу менен түшүндүрүлөт. Кыргызстандыктардын орус тилин үйрөнүүгө кызыгууларынын жана өздөштүрүүгө кызыкдар болушунун себептеринин бири болуп акыркы убакта мигранттардын көйгөйлөрү, б.а. аларга карата Россия тараптан киргизилген жаңы эрежелер – орус тилин жана тарых билгенде гана мыкты позициядагы иш орунга ээ боло алуу укугуна жана жогорку эмгек акы алууга шарт түзүлөт деген талап коюлган. Кыргызстандагы этнодемографиялык оор кырдаал тилге болгон камкордукту камсыз кылууга кызмат кылып, улуттар аралык байланыш белгилүү бир мамлекеттик колдоо тапты. Анын ичинде мыйзамдуу түрдө Кыргызстанда орус тилине расмий тил макамын берүү менен өзүнүн демократиялык негиздерин көрсөттү. 2000-ж. 29-майда “Кыргыз Республикасынын расмий тили жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамында “Кыргыз Республикасынын расмий тили мамлекеттик тил менен катар мамлекеттик башкаруу, мыйзамдар жана ушул Мыйзамда жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген учурларда жана тартипте Кыргыз Республикасынын сот өндүрүшүнө, ошондой эле Кыргыз Республикасынын коомдук турмушунун башка чөйрөлөрүндө кызмат аткарат. Кыргыз Республикасынын расмий тили – улуттар аралык мамилелер, пикир алышуулар тили катары кызмат кылган жана республиканын дүйнөлүк коомчулукка интеграцияланышына салым кошкон тил. Кыргыз Республикасында расмий тил – орус тили”.

Эки тилдин бирдей мамлекеттик-расмий макамы - бул фактынын мыйзамдуу далили болуп саналат. Мамлекет эки компоненттин тең салмактуу иштеши үчүн ыңгайлуу шарттарды түздү. Кош тилдүүлүктүн бир компонентин экинчисине сиңирип алуу коркунучу жок, б.а. кыргыз тилин орус тили ордун ээлеп албайт жана тескерсинче, эки тил бири-бирин толуктап, бирдей, тең салмактуу кызмат аткарат. Кыргыз тилинин өнүгүшү, орус тилинин тамырлашы эки тилдердин жана маданияттардын өз ара аракеттенүүсү жана өз ара байышы процессинин тармактары, аларда түрдүү маданияттардын жолугушуусу жана өз ара таасири чагылдырылган.

"Канчалык көп тил билсең, ошончолук адамсың" - ушул ураан астында

2002-жылы Барселонада кош тилдүүлүк (көп тилдүүлүк) көйгөйлөрүнө арналган Эл аралык форум болуп өткөн, анда эки тилдүүлүктүн социалдык функцияларынын өнүгүүсү белгиленген тилдер тилди өнүктүрүүнүн борбордук көйгөйү болуп саналат. Ар бир тилдин тагдыры, коомдун турмушундагы ролу жана мааниси, анын иштешинин жана өнүгүүсүнүн келечеги анын социалдык функцияларына жараша болот.

Кыргызстанда билингвизм өзгөчө маданий мейкиндик катары мүнөздөлөт. Кыргыз тилинин жана улуттар аралык пикир алышуу тилинин функционалдык жүгү юридикалык макамга жараша бөлүштүрүш керек. Азыркы этапта орус тилинин функционалдык жүгү алда канча кеңири жана кыргыздардын ортосундагы байланыштын негизги багыттарын камтыйт. Себеби, орус тили карым-катнаштын ар түрдүү тармактарында: күнүмдүк оозеки сүйлөшүүдөн эл аралык, улуттар аралык тилге чейин кеңири таралган көп жылдык салты бар тил.

Азыркы геосаясий мейкиндикте типография, радио, китептерден, телекөрсөтүү жана компьютердик тармактар, интернет, социалдык тармактар, жана дайыма өсүп жаткан прогрессияда маалыматтык тиркемелер агымы тез өзгөрүлүп жаткан учурда жашап жатабыз. Коомдогу, дүйнө жүзүндөгү негизги маалыматты биринчилерден болуп алуу үчүн англис же орус тилин билишибиз керек. Мындай жагдайда байланыш, дүйнөдөгү маалыматтык процесстердин жалпы интенсивдүүлүгү жана этностук мүнөздөгү орус-кыргыз билингвизмин бекемдейт. Мындай кырдаалда коммуникативдик жогорку даражадагы тилдердин позициялары объективдүү түрдө бекемделет. Бирок глобалдашуунун жана миграциялык процесстердин интенсивдүүлүгүнүн фонунда маданий жана тилдик өзгөчөлүктү сактоого жана кайра жандандырууга умтулуу да маанилүү.

Студенттердин билими жана тарбиясы келечектеги адистерди ар тараптуу даярдоо менен ажыралгыс байланышта экендиги талашсыз. Билингвизмдин шартында коммуникативдик максат ишке ашат – кыргыз-орус тилдеринде баарлашуу мүмкүнчүлүгү жана жана эки тилде келечектеги кесибинде, иш ордунда колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Бакалавр студенттерди окуткан

окутуучулар аларды кыргыз-орус тилдеринде баарлашууга, талкууларга катышууга, ар кандай багыттары боюнча презентацияларды жасоого даярдашат. Бакалавр бүтүрүүчүлөрү кыргыз-орус тилдериндеги ар кандай булактардан алынган маалыматты кабылдап, талдай билиши керек.

Кыргызстандын ЖОЖдорунда окуу процесси практикалык түрдө гибриддик (аралаш) форматта уюштурулган, б.а. бардык циклдер боюнча сабактар орус тилинде, «Кыргыз тили жана адабияты» сабагы гана мамлекеттик тилде жүргүзүлөт. Окуу материалдарынын басымдуу бөлүгү маалымат булак катары жалаң орус тилиндеги окуу китептери колдонулат. Жалпысынан архитектуралык жана шааркуруу багытында сүйлөө, окуу, жазуу жана орфографиялык көндүмдөрдү калыптандыруу, бул көндүмдөрдү ишке ашыруу кыргыз- орус тилдеринде жүргүзүлөт. Бакалаврлар жана магистрлер окууну аяктагандан кийин негизги коммуникативдик чөйрөлөр үчүн жалпы болгон тилдик материалды - кесиптик жана социалдык-маданий тилди үйрөнүшү керек. Студенттер 1-курстан баштап курстун аягына чейин кыргыз, орус жана чет (англис, немис) тилдерин үйрөнүү менен бирге фундаменталдык жана прикладдык, ошондой эле негизги атайын дисциплиналарды жалаң орус тилинде окушат. Окуу материалдарынын негизги маалымат булактары (ЭМБ, Силлабустар ж.б.) орус тилинде да берилген.

Атайын предметтер боюнча студенттердин мурда алынган жана болгон билимдерин жана көндүмдөрүн өнүктүрүү жана өркүндөтүү менен окутуучулар өздөрүнүн шык-жөндөмдөрүн жана кесиптик квалификацияларын жогорулатышат. Көбүнчө алыскы райондордон келген студенттердин презентация, презентацияны көрсөтүү жаатында системалуу билимдери жок, көбү тилде күнүмдүк баарлашуу деңгээлде гана сүйлөшөт. Студенттердин тилдик компетенттүүлүгүнүн бул өзгөчөлүгү алар университетте орус тилин үйрөнүүдө туш болгон көйгөйлөрдү алдын-ала аныктайт.

Кеп тилге ээ болууда түшүнүктүн, нерсенин элесин тил аркылуу берет. Бул көрүнүш айрыкча алыскы аймактардан келген студенттерде байкалат, анткени алар өз эне тилинде - кыргыз тилинде ойлошот. Бирок алар орус тилин

кыска убакыттын ичинде үйрөнүп, сүйлөшө алышат, бирок фонетикалык жана грамматикалык каталары бар, бирок көбүнчө жазуу тилин начар билишет. Демек, эне тилди үйрөнүүдө калыптанган тилдин образын жоюу, калыптанып калган стереотипти оңдоо өзгөчө кыйын.

Окуу учурунда студент белгилүү бир көндүмдөрдү жана шыктарды өздөштүрөт – ЖОЖдун бүтүрүүчүсү мурунтан эле эң жогорку кесиптик чеберчиликке ээ болгон адис эмес, ал университетти андан ары кесиптик жактан өркүндөтүүгө мүмкүндүк берүүчү каражаттар менен дипломго ээ болуу менен чыгат. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча бир тилдүү баарлашуу чөйрөсү өкүм сүргөн аймактардан келген студенттер үчүн орус тилинде сүйлөп, колдонуу өтө кыйын. Ал эми грамматикалык система боюнча билимди, кептин ыктарын, аны түзүүчү бирдиктер менен толук өздөштүрбөгөндүгү анын толук компетенттүүлүгүнө дагы да болсо кыргыз-орус тилдеринде мыкты сүйлөгөндү, жазганды, иш кагаздарын жүргүзгөнгө жетишиши керек. Окуу учурунда студент белгилүү бир көндүмдөрдү жана шыктарды өздөштүрөт – ЖОЖдун бүтүрүүчүсү мурунтан эле эң жогорку кесиптик чеберчиликке ээ болгон адис эмес, ал университетти андан ары кесиптик жактан өркүндөтүүгө мүмкүндүк берүүчү каражаттар менен дипломго ээ болуу менен чыгат. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча бир тилдүү баарлашуу чөйрөсү өкүм сүргөн аймактардан келген студенттер үчүн орус тилинде сүйлөп, колдонуу өтө кыйын. Ал эми грамматикалык система боюнча билимди, кептин ыктарын, аны түзүүчү бирдиктер менен толук өздөштүрбөгөндүгү анын толук компетенттүүлүгүнө дагы да болсо кыргыз-орус тилдеринде мыкты сүйлөгөндү, жазганды, иш кагаздарын жүргүзгөнгө жетишиши керек. Тилди социалдык-маданий, этносоциалдык жана башка коммуникациянын каражаты катары колдонуу үчүн эне тилинде сүйлөгөндөр кабыл алган социалдык, кырдаалдык жана контексттик эрежелерди сактоо зарыл: адамдар кайда, качан жана кандай сүйлөйт, кандай мааниде жагдайга жана түзүлгөн кырдаалга жараша жеке туюнтмаларга жана сөздөргө тиркелет. Профессор М.Х. Манликова «... орус эмес мектептин окуучулары орус тилдүү баарлашууга

ийгиликтүү катышуу үчүн – орус тилинде түзүлгөн тексттерди адекваттуу кабыл алуу... «мини-фон» деп аталган нерсени моделдөө керек» деп түшүндүрөт. Эреже катары, эки тилди (эки тилдүү) билгендер, орусча оозеки, грамматикалык формасында дээрлик катасыз сүйлөгөндөр, жалпысынан орус тилинде жазуу жөндөмүнө ээ болгондо да жазуу жүзүндө сүйлөө жагынан чоң кыйынчылыктарды баштан өткөрүшөт. Көбүнчө орус тилдүү кош тилдүү адамдар да сүйлөө жана жазууда ката кетиришет. Көптөгөн изилдөөчүлөр кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө байланыштуу каталарды белгилешет: кыска жана созулган тыбыштардын айырмаланбашы, мисалы, окуучу (кээде мындай деп жазышат: окутучу, окучуу); жак-жаак, сат-саат; үнсүздөрдүн жумшактыгын көрсөтүүчү жумшак белгинин жоктугу, мисалы: күл-гүл, күлкү-түлкү ж.б.

Чет элдик студент окуу процессинин аягында окутуучунун түйшүктүү фонетикалык эмгегине карабастан, 100-120 сөздөн кем эмес сөз байлыгын өөздөштүрө алат, анткени биринчи курста кыргыз тили боюнча сааттар 112 саатты түзөт. Мындан тышкары, бардык окуу процесси орус тилинде өтөт. Андыктан чет элдик студентте “кыргызча үйрөнүү зарыл эмес” деген пикир калыптанган. Жаңы заман жана жаңы шарттар түптамырынан бери кайра түзүүнү, баалуулуктарды жана идеалдарды кайра баалоону, окутуунун методдору менен ыкмаларынын максаттарын жана милдеттерин кайра карап чыгууну талап кылат. Кыргызстанда эки тилди үйрөнүү жана алардын компетенттүү болушу тилди бул тилдерде сүйлөгөндөрдүн деңгээлинде реалдуу жана толук кандуу баарлашуунун каражаты катары үйрөтүүдө.

Кыргыз кош тилдүүлүк системасындагы билим берүүнүн принциптеринин системасы:

- кыргыз-орус тили билингвизми;
- тилдерди үйрөнүү параллелдүү жүрүп, тилдер кесилишпейт, таяныч – эне кыргыз тили;
- инсандын кош тилдүү аң-сезимин өнүктүрүү;
- кепти өнүктүрүү алгоритми; акыл-эс, оозеки - жазуу; коммуникация -

риторика жана сүйлөө маданияты;

- сүйлөө чөйрөсү: сөз - сөздүк - тилдик түзүлүш:

- сүйлөө - баарлашууну өнүктүрүү.

«Тил – сүйлөө – баарлашуу» үчилтигине сугарылган адам баарлашуу тилин тандоо жана өзүн көрсөтүү аркылуу маданиятка келет. Өз кезегинде инсандын сүйлөө маданияты өзүн-өзү өркүндөтүүгө, өзүн-өзү ишке ашырууга чыгармачылык трамплин болуп саналат. Кеп маданияты тилди колдонуу менен байланышкан элдин маданиятынын ажырагыс бөлүгү. Ал тилди өзүнүн улуттук өзгөчөлүгү, социалдык жана функционалдык түрлөрү менен камтыйт. Кыргыз тилиндеги азыркы билингвизм тилдин вариациясы менен иштейт – бул башка тилдерден алынган тил бирдиктери, алардын жардамы менен белгилүү бир чет элдик кеп контекстинде анын иштөө өзгөчөлүктөрү чагылдырылат. Мисал катары, архитектуралык жана шааркуруу тенденцияларынын шарттарын келтирсек болот. Бир тил башка тилдер менен байланышта болгондо лексикада өзгөрүүлөр болот, атап айтканда, ал окшоштуктар же элестүү сөздөр аркылуу кабыл алынат. Көбүнчө башка тилден кабыл алынган төмөнкү семантикалык топторду камтыйт: илимий-техникалык лексика (жогорку технология, интерьер, карниз), кесиптик лексика (инженер, смета түзүүчү, иштеп чыгуучу), тарыхый лексика (блокада, уруу, клан), коомдук-саясий лексика (менталитет, мыйзамдуулук, мандат), искусство жана чыгармачылыкка тиешелүү лексика (архитектура, живопись, классика), компьютердик лексика (веб-сайт, файл, домен) жана башкалар.

Баарынан да кыргызча сөздөр өздөштүрүлүп, төмөнкү кызматтарда колдонулат: буйруктарды, мамлекеттик түзүлүштөрдү, административдик имараттарды, калктуу конуштарды жана башкаларды (конуш, айыл өкмөт, тескеме) белгилөөдө; адамдарды белгилөөдө: жашы, туугандык байланышы, теги, ээлеген кызматы, кесиби, негизги кесиби боюнча, аскердик милдетине карата (кайгуул, нөөмөт, сапка тур, эркин тур). Ошентип, баарлашуу процессинде калыптанган табигый билингвизм Кыргызстандын аймагында эркисиз түрдө чөйрөдө эки тилдик чөйрөнүн бир убакта жанаша жашоосу менен

гана пайда болушу мүмкүн. Өлкөдө улуттук-тилдик мамилелерди өркүндөтүү үчүн «Мамлекеттик тил жөнүндө» мыйзамды иштеп чыгууга каржылык колдоо көрсөтүү, мектептерде жана ЖОЖдордо окутуунун деңгээлин жогорулатуу, тилдерди окутуунун эффективдүү, заманбап ыкмаларын колдонуу, кош тилдүү мугалимдерди даярдоо зарыл. Өзгөчө улуттук мектеп үчүн эки тилдүү адистер керек. Анткени мектеп өлкөнүн тургундарынын тил компетенттүүлүгүн калыптандыруунун негизги каналы болуп саналат. Улуттук тилдердин иштешин кеңейтүү үчүн аларды ЖОЖдордо окутуу катары, өзгөчө гуманитардык адистерди даярдоодо көбүрөөк колдонуу, окутууну уюштурууда чет элдик тажрыйбаны колдонуу, тилди тандоо эркиндигинин принциптерин так сактоо зарыл. Окутуу тили, ошондой эле көп тилдүү аймактарда окуган экинчи жана үчүнчү тилдер өз оң натыйжаларын берет. Кош тилдүүлүктүн (көп тилдүүлүк) коом турмушундагы ролу жана мааниси ал өнүккөн сайын жогорулай берерин эске алуу керек. Учурда Кыргызстанда жашаган башка улуттардын өкүлдөрү бардык окуу жайларда кыргыз тилин үйрөнүшөт. Алар кыргызча ырларды аткарып, ыр окушат, башкача айтканда, кыргыз тилин өздөштүрүү процесси жүрүп жатат.

1.3. Биринчи главанын «Билингвизм боюнча концептуалдык жана практикалык иштерди кароо жана:шаар куруу, архитектура, долбоор, дизайн, курулуш ж.б. түшүнүктөрдү терминологиялык талдоо» деген үчүнчү бөлүмүндө техникалык университеттердин билим берүү ишмердүүлүгүндөгү билингвизм окутуу процессин модернизациялайт жана окуу планынын мазмуну, анын жүрүшүндө кесиптик терминдерди өздөштүрүү тууралуу баяндалат. Тилдин улуттук өзгөчөлүгүн чагылдырган концептуалдык системасынын компоненти болуп концепт (маани) - чындыктын фрагментин чагылдыруунун натыйжасы болгон когнитивдик структура эсептелет. Тилдин концептуалдык тутумунда ар кандай мазмун катталган: түшүнүктүк, вербалдык, ассоциативдик, салыштырма, салыштыруучу, культурологиялык ж. б. Ошондуктан, түшүнүктөрдү тил аралык салыштыруу ар кандай тилдерде сүйлөгөндөрдүн концептуалдык тутумунун мазмунундагы улуттук жана эл

аралык компоненттерди аныктоого өбөлгө түзөт. Ошондуктан," түшүнүк "жана" термин " ар кандай тилдерде сүйлөгөндөрдүн жана эки тилде сүйлөгөндөрдүн (эки тилде сүйлөгөндөрдүн) билим берүү өзгөчөлүктөрүн аныктоодо базалык катары тандалып алынган. Концептуалдык системанын фрагменттеринин улуттук өзгөчөлүгүн аныктоо, ал аны алып жүрүүчүлөрдүн ишинин өзгөчөлүгүнө, маданий, географиялык ж.б. көз каранды, айрым концепцияларды талдоонун негизинде жүзөгө ашырылат.

Шаар куруу, архитектура, дизайн, курулуш, долбоор жана башка баштапкы, базистик терминдердин түшүнүктөрүнө кыргыз тилдүү жана башка түшүнүктөрдүн маңызын ачып берүүгө тийиш болгон алардын иштеши жана келечектүү өнүгүшү менен түздөн-түз байланышкан салыштырма-терминологиялык талдоо жүргүзүлгөн. Баштапкы базистик терминдерди изилдөөдө «шаар», «курулуш», «куруу», «түзүү», «салуу», «тургузуу» деген сөздөрдүн маанисине жана мазмунуна талдоо жүргүзүлгөн жана башка баштапкы негизги базалык терминдер англис тилинен - урбанизм, урбанизм ж.б. которулган. Каралып жаткан терминдердин мааниси урбанизм менен байланышкан, мында азыркы учурда Кыргыз Республикасында шаарлардын жалпы саны 31 шаарды түзөт, анын ичинде 2 шаар, бири 1 миллиондон ашык калкы бар ири шаар, экинчиси 500 миңге жакын калкы бар ири шаар. Бул көрсөткүч Кыргыз Республикасынын урбанизация темпинин өсүшүн көрсөтүп турат. Демек, "шаар куруу", "урбанистика", "урбанизм" терминдерин кыргыз тилинде түшүнүү жана так которуу актуалдуу болуп саналат. Эркин которуу жана чечмелөө кыргыз тилдүү чөйрөдө терминдин маанисин туура эмес түшүнүүгө жана бурмалоого алып келиши мүмкүн. Акыркы эки он жылдыкта болуп жаткан талаш-тартыштар «шаар курулушу», «шаар куруусу», «шаар куруу», «шааркуруу», «шаар түзүү» терминдери өзүнчө атайын илимий анализ жана тактоолорду талап кылат. Иште конкреттүү терминдер келтирилген: шаар — калктын санын, анын жашоочуларынын ишинин мүнөзүн, географиялык, экономикалык, тарыхый жана маданий маанисин эске алуу менен тиешелүү статуска ээ болгон калктуу конуш. Калаа (син. шаар) - өнөр жай, соода жана

маданий мекемелери бар ири калктуу конуш, шаар-борбор маанисинде; административдик борбор, министрликтердин, мекемелердин борбору. Шаар куруу - шаарларды өнүктүрүү жана калыбына келтирүү теория жана пландаштыруу практикасы. Шаар куруу өлкөнүн социалдык жана илимий-техникалык өнүгүү деңгээли, алдыңкы архитектуралык көз-караштар, табигый жана улуттук өзгөчөлүктөр менен аныкталган шаар куруу коомдук-экономикалык, курулуштук, эстетикалык, санитардык-гигиеналык аспектилердин татаал комплексин камтыйт.

Архитектура интеллектуалдык жана материалдык баалуулуктардын жыйындысы катары мүнөздөлөт, мейкиндик-мезгилдүү искусство түрүндө чагылдырылган көркөм образ менен инженердик-курулуш конструкцияларында сыпатталат. Колдонмо искусство жана дизайн менен бирге архитектура бифункционалдык искусство менен кабыл алынат (б.а., эки функцияны аткарууга жөндөмдүү: утилитардык жана руханий). "Архитектура" термини байыркы доорлордон бери Европада Кайра жаралуу доорунан бүгүнкү күнгө чейин дүйнөнүн прогрессивдүү элдеринин көптөгөн тилдеринде кеңири колдонулуп келген. Мисалы, Түркияда архитектура термининин ордуна түрк тилине "мимар", ал эми архитекторду "мимарчы" котормосунда колдонулат. Россия Федерациясында XVII жана XIX кылымдарда "архитектура" деген сөз устачылык (зодчество) сөзү менен алмаштыруу аракеттери болгон. Россияда жигердүү коомдук турмуштун өнүгүшү менен архитектура сөзү колдонула баштаган.

Акыркы 20 жылдын ичинде эл аралык деңгээлде БУУ-Хабитаттын Бүткүл дүйнөлүк конференциясында (Кито ш. (Эквадор) 2016-ж.) дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө "Туруктуу өнүгүү максаттары" (ТӨМ) программасында архитектура терминин колдонуу боюнча сунуштар кабыл алынган. Мындан тышкары, эл аралык серептерде "Дүйнөнүн архитектурасынын курулушу" сөз айкашы кеңири колдонулат, бул жерде архитектура термини илимий-техникалык прогрессти куруунун жана координациялоонун негизги элементи катары кызмат кылат.

Маалымат мейкиндигинде жана улуттук жана эл аралык деңгээлде бардык жерде заманбап тармактарда колдонулган "дизайн" термини англис тилинен «design» деген сөз бир уңгуга ээ, которгондо долбоорлоо, чийүү, ойлонуу, ошондой эле долбоор, план, чийме ж.б. дизайндын теориялык негизи техникалык эстетика болуп саналат. Кесиптик дизайн иши терминди модалуу жайылтуу менен өнөр-жай товарларын долбоорлоо, көркөм куруу менен байланышкан. Азыркы учурда, дизайн деген сөз менен байланышкан дизайнер-сүрөтчү, конструктор, архитекторлор, долбоорлоочу, иллюстраторлор, жарнамалык графикалык дизайнерлер, веб-дизайнерлер жана башка тармактарда көркөм-техникалык иш менен алектенген адам маанисин билдирет. "Дизайн" терминин активдүү жана кеңири колдонуу шарттарында илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн жана кыргыз жана орус тилдерине которбостон колдонуунун зарылдыгын көрсөтүп турат.

Орус тилине которулган "долбоор" термини айрым учурларда "дизайн", "эскиз" ж. б. сөздөр менен туюнтулат. Ошол мезгилде долбоор деген сөз орус тилинде ар кандай вариацияларда кеңири колдонулат: "план-долбоор", "бизнес-долбоор", "долбоорду ишке ашыруу", "жол долбоору" жана башка сөздөр техникалык илимдердин негизинде жана архитектуралык-шааркуруу иши чөйрөсүндө "долбоор" термини архитектуралык-курулуш, шааркуруу документтерин, чиймелерден, эсептик-түшүндүрмө каттардан, сметалык жана башка бөлүктөрдөн турат. Курулуш тармагы жана шаарларды, инженердик-транспорттук коммуникацияларды жана башка профилдик техникалык, илимий-технологиялык тармактарды келечектүү өнүктүрүү үчүн долбоордун мааниси жана аны колдонуу жаатында, анын ичинде юриспруденцияны терең изилдөө жана негиздөө менен "долбоор" техникалык термини катары атайын илимий анализдердин милдетин коет.

"Курулуш" - куруу, салуу, тургузуу деген сөздөр менен жалпы уңгуга ээ термин. Академик К.Карасаев "куруу" деген сөздүн синоними катары «түзүү» сөзүн келтирген жана «шааркуруу» терминине жакын деп кабыл алса болот. Бул болсо кыргыз тилиндеги "шааркуруу" термининин эки сөздөн биригип, бир

мааниге ээ сөз экендигин көрсөтүп турат. Акыркы жылдары шааркуруу термининин ордуна "урбанитика"термини да колдонулууда. Урбанистика — экономикалык географиянын шаардык борборлордун иштешине жана өнүгүшүнө байланыштуу көйгөйлөрдү комплекстүү талдоо жана изилдөө менен алектенген тармагы. Урбанизация-коомдун өнүгүшүндө шаарлардын ролун жогорулатуу процесси.

Терминдердин жана түшүнүктөрдүн компоненттерин тилдер аралык салыштырууда алардын структурасында универсалдуу жана идиоэтникалык компоненттердин туруктуу катышы табылат, мында ар кандай тилдерде сүйлөгөндөрдүн чындыктын бир эле фрагментине дал келген концепциянын концептуалдык компоненти универсалдуу мүнөзгө ээ, ал эми улуттук - маданий специфика башка компоненттерде көрүнөт. Ошентип, дүйнө жана таанып-билүү жаңы түшүнүктөр жана терминдер менен кабыл алынып, лексиканын жана тил моделдеринин өнүгүшү бар деп айтууга болот. Сөздүн (айтылган сөздүн) маанисин түшүнүү үчүн орус-кыргыз тилин колдонуу менен тигил же бул түшүнүктүн жана терминдин табигый тандалышы жана иштеши жүрүп жатат. ЖОЖдо окутуучу эки тилде сүйлөгөн адам катары көрүнөт, өзүнүн кесиптик ишмердүүлүгүн колдонот жана студенттерге өзү билген тилдерди билүүсүн өткөрүп берет. Бул учурда кыргыз-орус билингвизмин ишке ашыруу котормонун жагдайына караганда сапаттуу болот. Окуу аудиториясында экинчи тилде толук кандуу баарлашуу толук кандуу ишке ашырылбайт, ал аздыр-көптүр ийгилик деңгээли менен гана моделденет. Ошол эле учурда, эки тарап үчүн окутуу процессинде эки тилдүү баарлашуу ар кандай болот: окутуучу үчүн – студенттер үчүн күч-аракет, эрктин жана эс тутумдун чыңалуусу, ошондой эле коммуникативдик тоскоолдуктардын болушуна байланыштуу сүйлөө органдары менен байланышкан толук билингвизм байкалат.

Илимий изилдөөнүн теориялык мааниси анын кыргыз-орус билингвизмдин шартында кыргыз оозеки/жазуу кебинин өнүгүшүнүн лингвистикалык-методологиялык негиздерин теориялык жактан биринчи жолу

иштеп чыккандыгында жана тилдердин өз ара аракеттенүүсүнүн шарттарында архитектура жана шаар куру багыттарындагы кыргыз-орус билингвизмин өнүктүрүүнүн жаңы методдору сунушталды, алар башка улуттук аймактарда өз ара байланышта кыргыз тилди окутуунун теориялык модели катары колдонулушу мүмкүн. Жалпысынан бул илимий эмгекте коммуникация, окуу жана орфографиялык көндүмдөрдү калыптандыруу, архитектура жана шаар куруу багытында кыргыз-орус тилдерин мындан ары өркүндөтүү милдеттери коюлган. Терминдердин жана түшүнүктөрдүн компоненттерин тилдер аралык салыштырууда алардын структурасында универсалдуу жана идиоэтникалык компоненттердин туруктуу катышы табылат, мында ар кандай тилдерде сүйлөгөндөрдүн чындыктын бир эле фрагментине дал келген концепциянын концептуалдык компоненти универсалдуу мүнөзгө ээ, ал эми улуттук - маданий специфика башка компоненттерде көрүнөт. Ошентип, дүйнө жана таанып-билүү жаңы түшүнүктөр жана терминдер менен кабыл алынып, лексиканын жана тил моделдеринин өнүгүшү бар деп айтууга болот. Сөздүн (айтылган сөздүн) маанисин түшүнүү үчүн орус-кыргыз тилин колдонуу менен тигил же бул түшүнүктүн жана терминдин табигый тандалышы жана иштеши жүрүп жатат. ЖОЖдо окутуучу эки тилде сүйлөгөн адам катары көрүнөт, өзүнүн кесиптик ишмердүүлүгүн колдонот жана студенттерге өзү билген тилдерди билүүсүн өткөрүп берет. Бул учурда кыргыз-орус билингвизмин ишке ашыруу котормонун жагдайына караганда сапаттуу болот. Окуу аудиториясында экинчи тилде толук кандуу баарлашуу толук кандуу ишке ашырылбайт, ал аздыр-көптүр ийгилик деңгээли менен гана моделденет. Ошол эле учурда, эки тарап үчүн окутуу процессинде эки тилдүү баарлашуу ар кандай болот: окутуучу үчүн – студенттер үчүн күч-аракет, эрктин жана эс тутумдун чыңалуусу, ошондой эле коммуникативдик тоскоолдуктардын болушуна байланыштуу сүйлөө органдары менен байланышкан толук билингвизм байкалат.

Илимий изилдөөнүн теориялык мааниси анын кыргыз-орус билингвизмдин шартында кыргыз оозеки/жазуу кебинин өнүгүшүнүн

лингвистикалык-методологиялык негиздерин теориялык жактан биринчи жолу иштеп чыккандыгында жана тилдердин өз ара аракеттенүүсүнүн шарттарында архитектура жана шаар куру багыттарындагы кыргыз-орус билингвизмин өнүктүрүүнүн жаңы методдору сунушталды, алар башка улуттук аймактарда өз ара байланышта кыргыз тилди окутуунун теориялык модели катары колдонулушу мүмкүн. Жалпысынан бул илимий эмгекте коммуникация, окуу жана орфографиялык көндүмдөрдү калыптандыруу, архитектура жана шаар куруу багытында кыргыз-орус тилдерин мындан ары өркүндөтүү милдеттери коюлган. Билингвизм - заманбап байланыштын негизги шарттарынын бири катары адамдын иш-аракетинин ар кандай практикалык жана теориялык аспектилерине таасир этет. Билингвизм жеке адамдын, алардын топторунун же бүтүндөй элдин эки тилде баарлашуу үчүн берилген абстрактуу мүмкүнчүлүгү катары сейрек кездешет. Албетте, ар бир адам эки тилде өз ара түшүнүшүүгө жетүүнү көздөйт жана алардын өз ара түшүнүшүү деңгээли ар кандай болушу мүмкүн. Бирок, бул жагдай эки тилдүүлүктүн бир гана жагын мүнөздөйт, бул объективдүү жана субъективдүү факторлордун жана жагдайлардын жыйындысы менен шартталган татаал тарыхый-маданий кубулуш. Тил улуттук маданияттын курамдык бөлүгү болгондуктан, билингвизмдин чыныгы мазмуну биринчи кезекте анын алып жүрүүчүсүнүн лингвомаданий жана психологиялык баалуулуктарын жана багыттарын чагылдырат, ага кош тилдүүлүк өз кезегинде сөзсүз таасир этет. Жогоруда айтылгандардан баштап, жалпысынан заманбап кырдаалдан билингвизмди "элдердин ар кандай маданияттарынын улуттук маданияттар аралык өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасы, такыр башка же ага байланыштуу тил маданиятынын адаптациясынын бир түрү" деп аныктоого болот.

Эки тилди билүү деңгээли, байлыгы, кемчиликсиздиги боюнча бирдей болбошу мүмкүн, бирок буга карабастан, эки тил тең негизги максатына жооп беришет – адамдардын ой бөлүшүү жана биргелешкен иш-аракеттерин макулдашуу каражаты катары иштешет. Билингвизм калктын тигил же бул топторунун эки тилде түшүндүрүп берүү жөндөмүн билдирет. Тил социалдык

топтордун милдети болгондуктан, эки тилдүү болуу бир эле учурда ушундай эки башка топко кирүү дегенди билдирет, бул болсо элдик маданиятын чагылдырган көрсөткүч катары бааланат.

Билингвизмдин пайда болушунун негизги себеби болуп социалдык факторлор эсептелет. Ошондуктан мамлекеттер ортосундагы экономикалык жана маданий байланыштардын көбөйүшү алардын эки тилдүү мүчөлөрүнүн көбөйүшүнө алып келет. Эгерде байланыштар кененирээк жана активдүү болсо, анда адатта мындай шарттарда топтук же массалык билингвизм пайда болот. Эреже катары, бул төмөнкүдөй учурларда болот: ири этникалык топтордун миграциясында, бир нече этникалык жамааттардын мамлекеттик бирикмесинин алкагында чогуу жашаганда, ошондой эле коңшу мамлекеттердин активдүү өз ара аракеттенүүсүндө пайда болот.

Мамлекеттик тил жөнүндө мыйзам кабыл алынган (1989) жана Кыргыз Республикасынын (1991) көз карандысыздыгына ээ болгон күндөн тартып мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн мамлекеттик программасын ишке ашырууга жана жогорку кесиптик билим берүү системасына киргизилип жаткан компетенттүүлүк талаптардын алкагында бүтүрүүчүлөргө сапаттуу билим берүүнү жаңыча ишке ашырууга өзгөчө көңүл бурулду. Социолингвистикалык компетенттүүлүктү калыптандыруу жалпысынан ЖОЖдо заманбап тил билиминин инновациялык стратегиясы болуп саналат. Студенттерде кош тилдүү компетенциянын калыптанышы коммуникативдик кырдаалды адекваттуу баалоо жана баарлашуунун конкреттүү кырдаалында алгылыктуу болгон сүйлөө, ой-жүгүртүү, так жана даректүү сүйлөмдөрдүн моделдерин колдонуу менен маектешүүдө жооп берүү жөндөмүн өркүндөтөт; студенттердин маданияттар аралык коммуникациянын көйгөйлөрүнө кызыгуусун арттырат; окуу процессинин когнитивдик, өнүктүрүүчү функцияларын күчөтөт. Бул болсо студенттердин ар кандай маданияттарга болгон мамилесине оң таасирин тийгизет. Өз кезегинде ушундайча түзүлгөн шарттар Кыргызстанда көп жылдык мамлекеттик саясаттын натыйжасы жана улуттук мектептерде окутуунун туура уюштуруунун натыйжасы катары

кыргыз-орус тилдеринде билим берүүнү тандап алуу жагымдуу шарттарды түздү. Ошондой эле, экинчи тилди өздөштүрүүдө жүрүм-турум стереотиптери оңдолуп, улуттук каада-салттар ыраттуу жөнгө салынгандыгы байкалат. Буга байланыштуу этникалык иденттүүлүктү сактоо маселеси актуалдуу экендиги көрүнүп турат. Экинчи жагынан, кыргыз-орус билингвизми өнүгүү фактору катары каралат. Экинчи өздөштүрүлгөн тил аркылуу маалымат алуу менен кош тилдүү студенттер тарыхты, үрп-адаттарды, баалуулуктарды экинчи маданияттын элементтери катары окуп-үйрөнүп, колдоно алышат. Ошентип, жергиликтүү маданий фонду байытуу, материалдык жана руханий баалуулуктарды алмашуудан улам маданияттардын өз ара тыгыз байланышы жүрүп жатат. Адатта, дүйнөнүн этникалык тилдик каражаттары байланыштын тиричилик чөйрөсүн чагылдырат, дүйнөнүн сүрөтүнүн башка бөлүгү (илимий, техникалык, саясий) орус тилинде баяндоону алат.

Заманбап дүйнө адистерден, кесипкөйлөрдөн жок дегенде бир чет тилин билүүнү талап кылынат. Бул илимий–ишкердик жана маданий байланыштарды кеңейтүү, массалык маалымат каражаттарын жайылтуу, илимий-техникалык маалыматтардын чоң көлөмү – бул биздин мезгилдин чет тилдерди билүүнү талап кылган көрүнүштөрүнүн бири. Бул жерде Ч.Айтматовдун Кыргыз Республикасынын Конституциясы менен мыйзамдаштырылган билингвизм – кыргыз жана орус тилдеринин чогуу кызмат аткаруусу жөнүндө көз-карашы: "элдин өз тилинде өлбөстүгү, ал жалпы маанидеги тартиптин баалуулугу болуп саналат. Кайсы тилде болбосун өнүгүүнүн кайсы баскычында жүрбөсүн, аны баркка албай коюуга укугубуз жок. Ар бир тил, тиешелүү шарттарда, ички өзүн-өзү өнүктүрүү жолу менен дагы, дүйнөнүн башка тилдеринин маданиятынын казынасынан түз жана кыйыр байытуу жолу менен дагы өркүндөтүүгө жөндөмдүү. Ар бир адамдын эң чоң байлыкты – өз тилин билип жана сактап калуу эл алдында жарандык милдети бар. Ошону менен бирге, өнүккөн маданияттардын жетишкендиктерин активдүү колдонбостон, элдердин руханий маданиятын өнүктүрүү мүмкүн эмес".

Техникалык университеттердин билим берүү ишмердүүлүгүндөгү кош

тилдүүлүк окуу планынын мазмунуна коммуникация милдеттерин киргизүү аркылуу тилдерди окутуу процессин модернизациялайт, анын жүрүшүндө студенттер ар кайсы өлкөлөрдүн өкүлдөрүнүн коммуникативдик жүрүм-турумунун өзгөчөлүктөрү менен таанышууга мүмкүнчүлүк алышат. Экономикалык жана социалдык өнүгүүнүн узак мезгилиндеги көп улуттуу коом кош тилдүүлүк же көп тилдүү болуп ар кандай көп улуттуу мамлекет катары түптөлөт. Анткени бир жамаатта жашоо кандайдыр бир тилдин (эне тилинен башкасы) баарлашуу каражаты катары болушун талап кылат, ал бир тилдин мүчөлөрүнүн өз ара түшүнүүсүнө негиз боло алат.

Кош тилдүүлүк ар бир коомчулук үчүн социалдык мааниге ээ, ал эки башка тилди бирдей эркин билүү дегенди билдирбейт, бирок эмгек жана коомдук ишмердүүлүк процессинде түрдүү улуттардын өкүлдөрүнүн аракеттерин координациялоо үчүн жетиштүү. Ар бир тилдин тарыхы, анын алып жүрүүчүсү болгон элдин тарыхы менен тыгыз байланышта. Уруу тилинин, элдин тили менен улуттун тилинин ортосундагы функционалдык олуттуу айырмачылыктарды изилдөөчүлөр көптөн бери белгилешкен. Тил тектеш (жана тектеш гана эмес) уруулардын улутка биригип, улуттун калыптанышында өтө маанилүү роль ойнойт. Бир эле этникалык топ бир эле учурда эки же андан көп тилди колдоно алат.

Кыргыз тилинин техникалык илим жана өндүрүш, информатика жана инновациялык технологиялар тармагында өнүгүшү сөзсүз түрдө кыргыз тилинин иштөө чөйрөсүнүн такай тарашына жана анын күнүмдүк турмуш чөйрөсү менен чектелишине алып келди. Мына ушундан улам кыргыздардын массалык түрдө кош тилдүүлүк абалына өтүшү, чындыгында, өз тилин жогото баштаганын билдирген. Билингвизм коомдук феномен катары барган сайын маанилүү болуп, маалыматтык коомдун маанилүү атрибуту болуп баратат. Адистин инсандыгын калыптандырууда коммуникативдик компетенттүүлүккө, өз оюн кесиптик жана компетенттүү түрдө түзө билүү, аларды билдирүү жана коргоого өзгөчө көңүл буруу керек. Ошентип, азыркы реалдуу дүйнө ушунчалык татаал жана мобилдүү болгондуктан, тил процесстери көп

векторлуу багытка ээ: тилдердин жок болушунан кош тилдүүлүккө жана көп тилдүүлүккө акырындык менен өтүүгө чейин уланат.

Статистикалык маалыматтарга ылайык (2021), Кыргызстанда респонденттердин 56,2%ы өз эне тилинде эркин сүйлөйт, дагы 38,8%ы үй-бүлө деңгээлинде сүйлөшөт, 5%ы гана эне тилин билишпейт. Этникалык диаспоралардын өкүлдөрүнүн 85%ы орус тилинде эркин сүйлөшөт, 15%ы аны колдонууда белгилүү бир кыйынчылыктарды башынан өткөрөт. Орус жана кыргыз тилдеринин «бүгүнкүсү, өткөнү жана келечеги» жөнүндө айтсак, аларды окутуунун сапатына көңүл буруу керек. Билим берүү кайсы тилде жүргүзүлбөсүн, улутуна карабастан өлкөбүздө ар бир жаран татыктуу билим алышы керек. Бул Кыргызстанда кош тилдүүлүктүн өнүгүшүнө да салым кошот.

Инженердик-техникалык билим ар тараптуу калыптанган инсандын маанилүү аспекти болуп саналат. Заманбап шарттарда техникалык билим берүүдөгү басым белгилүү бир предметтик билимдерди, көндүмдөрдү жана ал көндүмдөрдү өздөштүрүүдөн бул билимдин маанисин түшүнүүгө, түшүнүүгө карай бурулду. Ушуга байланыштуу техникалык билим адамзаттын тажрыйбасына кайрылууну, инсандын руханий маңызына көтөрүлүүнү камтыйт, ал билим берүүнүн теориясы менен практикасында акыркы кездери популярдуулукка ээ болгон гумандаштыруу идеяларына, өнүктүрүү жана кесипке багытталган окутуу болуп саналат.

Жалпы билим берүүнү, өзгөчө техникалык билимди тилсиз элестетүү мүмкүн эмес. Окутууда тилдин эки функциясы тең: коммуникативдик (байланыш каражаттары) жана маанилик (таануу каражаттары) ишке ашат. Ар кандай академиялык предметти изилдөө табигый тилди да, илим тилин да колдонууну камтыйт. Техникалык ЖОЖдордо билим берүүнүн сапатын жогорулатуу максатында дидактикалык модели иштелип чыккан, анын негизин кош тилдүү окутуу түзөт. Билингвалдык билим берүү студенттердин эки тилди, эне тилин жана орус тилин колдонуусунун натыйжасында предметтин мазмунун сапаттуу өздөштүрүүсүн билдирет. Окутуунун бир тилинен (эне

тилинен) экинчи тилине (орус тилине) бир калыпта өтүүнүн натыйжасында студенттер техникалык билим алуу процессинде олуттуу билим берүү көйгөйлөрүнөн кутула алышат.

Кыргыз Республикасынын ЖОЖдорундагы кош тилдүүлүктүн айрым фактылары: Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин 19-20 жаштагы мектепти кыргыз жана орус тилдеринде бүтүргөн студенттери (окуу тобунда 27 жана 28 адам), алардын ичинен кыргыз тилинде — бир тилде окугандар 20—22 адамды түздү. Кыргыз, орус тилин билгендер - 5—6 адам. «Манас» КТУга негизинен кыргыз, орус тилдерин билген, ошондой эле англис, корей же түрк тилдерин билген абитуриенттер кабыл алынат.

Жыл сайын салттуу түрдө окуу жылынын башында И.Раззаков атындагы КМТУда 1-курстун студенттери үчүн ыңгайлашуу (адаптация) жумалыгы өткөрүлөт. Бир жума бою студенттер арасында интервью, анкета жана сурамжылоо жүргүзүлөт, ошондой эле «Адиске киришүү» дисциплинасы боюнча лекция окулат. Бул күндөрү ар бир студенттин портфолиосу түзүлүп, студенттин билим деңгээли аныкталат. Адатта, 20 студенттин ичинен (18-20 адамдан турган академиялык топ) 85%ы эки тилде сүйлөйт, бирок студенттердин жазуу иштери – орфография, пунктуация жана логика – көп көйгөй жаратат. Анын себеби, студенттердин жазуу иштеринин басымдуу бөлүгүндө орфографиялык, пунктуациялык каталар абдан көп болгондугу байкалат. Өзгөчө пандемиядан кийин мектеп бүтүрүүчүлөрү кыргыз-орус тилдеринде ката менен жазышкандыгы байкалган.

Кыргыз тилин окутуу кыргыз тил чөйрөсүнүн негизинде студенттердин улуттук инсандыгын калыптандырууга жана кеп маданиятын өнүктүрүүгө багытталган. Студенттердин Кыргыз Республикасынын коомдук-саясий турмушу жана анын дүйнөлүк саясий аренадагы орду жөнүндө бирдиктүү идеяларын калыптандыруу аркылуу ишке ашат. Кош тилдүүлүктүн адамдын этномаданий өзгөчөлүктөрүнө тийгизген таасирин аныктоо максатында Кыргыз тили кафедрасынын окутуучулары студенттер менен биргеликте орус-кыргыз кош тилдүүлүктүн динамикалык компоненттерине тийгизген таасири аркылуу

кыргыздын этникалык маданиятын айырмалай алышат. Интервью жана анкета эки топтун респонденттеринин экинчи (орус) тилин өздөштүрүүнүн маанисине оң баасын көрсөттү: орус тилин билүү атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү, аракетчилдикти, рынок экономикасына кирүү, башка элдердин маданиятына жана диндерине сабырдуулукту жогорулатат. Кош тилдүү студенттердин көбү элдик үрп-адаттарды жана салттарды билишет жана сакташат. Ошол эле учурда салттуу майрамдар адамдын этностук коомчулук менен жакындашуунун маанилүү факторлорунун бири болуп саналат. Кош тилдүү студенттер кыргыздын улуттук майрамдарын Нооруз, Орозо айт, Курбан айт, ошондой эле улуттар аралык маанидеги элдик майрамдарды (1-май, 9-май, 31-август, Жаңы жыл ж.б.) атай алышкан. Көпчүлүгү улуттук адабиятты, улуттук музыканы жактырышат. Жалпысынан эки топтун студенттери өздөрүнүн этномаданий чөйрөсүнө (үрп-адаттарды, каада-салттарды сактоо, улуттук маданияттын объектилерин пайдалануу) кызыгуусу бар.

Техникалык ЖОЖдо окутууну уюштуруу жана процесси системалуу, максаттуу иш-аракеттерди, студенттердин жетиштүү тил компетенттүүлүгүн жана кепти өнүктүрүүнү камсыз кылуу үчүн тандалып алынган чаралардын жана каражаттардын комплексин талап кылат. Окутуунун өзгөчөлүгү университеттин профили жана студенттин улуту сыяктуу факторлорду эске алуу менен аныкталат. Бул жалпы жоболор бардык методологиялык өзгөчөлүктөрдү аныктайт: методикалык ыкмалардын жыйындысы, окуу материалынын мазмуну, лингвистикалык маалыматты киргизүү, эне тилинин кийлигишүүчү таасирин жеңүү, кесиптик берилген багытта эне тилде кепти өнүктүрүү ыкмалары. Ошону менен катар техникалык жогорку окуу жайларында кыргыз тилин окутуунун абалын талдоодо студенттердин кыргыз оозеки жана жазма форманы начар билишет. Студенттер лексикалык каражаттарды тандоодо кыйынчылыкка дуушар болушат, грамматикалык көп эрежелерди билишпейт, жазуу жүзүндө гана эмес, оозеки түрүндө да сүйлөмдөрдү туура түзө алышпайт. Бул жерде көп нерсе окууну уюштуруудан көз каранды – мисалы, машыгуу убактысынын жетишсиздиги. Бирок бул дагы

кыргыз тилин окутуунун канааттандыруу толук кандуу системасы түзүлө электигинен кабар берет.

Пандемия учурунда окутуучулар менен студенттер онлайн окутуу форматына тез көнүгүүгө аргасыз болушкан. Окутуучу менен студент оозеки сөзүн иллюстративдик материалдар менен коштоп, синхрондоштуруусу керек болчу. Оозеки презентация сабак учурунда эки тараптан сабактардын фото/видео презентацияларын даярдоо аркылуу жүзөгө ашырылды. Жогорку сапатка жетүү үчүн жана көп өлчөмдө заманбап компьютердик программалар кеңири колдонулду. Маалыматтык технологиялардын өнүгүшүнө, колдонмо программалык камсыздоонун пайда болушуна байланыштуу учурда баяндамаларды жана сүрөттөөлөрдү коштоо үчүн даярдалган слайддарды колдонуу максатка ылайыктуу болду. Бирок студенттердин көпчүлүгү өз баяндамаларында дээрлик бирдей каталарды кетиришкен: ө, н, ү тамгаларынын ордуна алар о, н, у тамгаларын колдонушкан; кээ бир студенттер курстук ишти логикалык жактан баяндоо жагынан ката кетиришкен, анткени өз алдынча ишти аткаруу төмөндөгүлөрдөн турат: кириш сөз, негизги бөлүк, корутунду. Сабак учурунда студенттер негизинен күнүмдүк лексиканы колдонушкан, бирок окутуучу өз алдынча жазуу иштерин аткарууда өз оюн көркөм же коомдук стилде айтууга милдеттүү болушкан.

Акыркы 10-15 жылдын ичинде жарык көргөн илимий-методикалык адабияттарды изилдөө адистиктин тилин окутуунун көптөгөн методикалык көйгөйлөрү жетишээрлик деңгээлде иштелип чыга электигин көрсөтүп турат. Лингвистикалык жана структуралык-композициялык талаптарды эске алуу менен адистик боюнча ар кандай типтеги тексттерди түзүү илимий-методикалык жактан аз изилденген, лексиканы тандоо жана киргизүү, ар бир коммуникативдик мааниге байланыштуу бардык эле иштер аткарылган эмес. Өзгөчө белгилей кетүүчү нерсе, тексттин компоненти (сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр) толук аныктала элек, кыргыз тилин окутуу процессинде окуучуларга сунушталган тексттерге карата лексикалык жана грамматикалык талаптар аныктала элек. Ошентип, кыргыз-орус кош тилдүүлүгүнүн шартында

техникалык университеттин студенттерине кесиптик кепти окутуунун системасы али түзүлө элек деп айтууга болот.

Окуу процессин өркүндөтүү үчүн окутуунун ар түрдүү компоненттерин: окуу материалын берүү ыкмаларын, адистиктин текстин, лексикалык минимумду, техникалык терминдердин окуу сөздүгүн колдонуунун шайкештигин өз ара байланышта жана өз ара көз каранды кылуу сыяктуу маселелерди жакшыраак чечүү зарыл. Окутуу жана тарбиялоочу көнүгүүлөрдүн системасы, текстке чейинки жана тексттен кийинки тапшырмалар, эне тилдин кийлигишүүчү таасирин эске алуу менен функционалдык негизде ситуациялык жана уюштуруучулук материалды берүү зарыл. Ушуга таянып, эки тил адамда ар кандай деңгээлде калыптанышы мүмкүн деген тыянак чыгарууга болот, анткени тилдердин жана анын бир бөлүгү болгон маданияттардын эки толук бирдей социалдык чөйрөсү жок. Ал эми кош тилдүүлүктүн аныктамасында эки тилде тең абсолюттук эркин билүү талабы жок. Адам жакшы сүйлөгөн тил үстөмдүк деп аталат; бул сөзсүз түрдө үйрөнө турган биринчи тил болбошу мүмкүн, айрым учурларда өздөштүргөн тил үстөмдүк болуп калган учурлар да кездешет. Тиешелүү шарттар түзүлсө, алардын катышы тигил же бул тилдин пайдасына өзгөрүшү мүмкүн: тилдердин бири жарым-жартылай начарлашы, өнүгүүсүн токтотушу, колдонуудан (тилдин өзгөрүшүнө) аргасыз болушу, унутулуп калышы же тескерисинче тил кайра жандандырылышы, сакталышы, расмий таануу жана колдонуу (модернизация) деңгээлине жеткирилиши мүмкүн. Кээ бир тилдер техникалык, илимий, саясий, философиялык терминологияга бай болсо, башкалары чындыктын бул аспектилерин начар чагылдырып, терминдерди жана фразеологияларды алууга аргасыз болушат. Бул жоболор айрым баяндамачыларга гана эмес, лингвистикалык жамааттарга да тиешелүү.

Экинчи тилди үйрөнүп, өздөштүрүүдө адамдын турмуштук маанилери жана баалуулук багыттары олуттуу өзгөрөт, байыт. Эки тилдүү студенттердин ишенимдүүлүк, кызыктуу иш, чыгармачылык, жигердүү жашоо, ошондой эле шайырлык, эрктүүлүк жана ачык маанай сыяктуу баалуулуктардын

көрсөткүчтөрү жогорулайт жана коммуникативдүү болуп чыга келет. Эгерде биз баалуулук багыттарынын байкаарлык айырмачылыктарын жалпылай турган болсок, экинчи (орус) тилди өздөштүрүү менен байланыштуу жеке өзгөрүүлөрдүн тенденциясы байкалат, тактап айтканда, эрктүү, ишенимдүү, шайыр, чыгармачыл инсандын моделине умтулуу, көз-карашы ар тараптуу өнүгүп, жогорку талаптар жана иш-аракет эркиндиги менен өзүнө ишеними пайда болот.

Техникалык университеттердин билим берүү ишмердүүлүгүндөгү кош тилдүүлүк окуу планынын мазмунуна коммуникация милдеттерин киргизүү аркылуу тил багытындагы эмес университетте тилдерди окутуу процессин модернизациялайт, анын жүрүшүндө студенттер коммуникативдик жүрүм-турумдун өзгөчөлүктөрүнө ээ болуп, ар түрдүү өлкөлөрдүн өкүлдөрү менен таанышууга мүмкүнчүлүк алышат.

Фундаменталдык илимдерден айырмаланып, техникалык илимдер бир гана колдонмо, практикалык максатты көздөйт. Бул техникалык илимдердин колдонмо багыты биринчи жылуулук кыймылдаткычтарын, учактарды (космостуктарга чейин) ж.б. жаратууга алып келген. Кыргызстанда бардыгы болуп 64 университет (32 мамлекеттик; 32 мамлекеттик эмес), анын ичинен 8 техникалык багыттагы университеттер бар. Бул университеттердин дээрлик бардыгында окуу жалаң орус тилинде жүргүзүлөт. Анткени республиканын эгемендүүлүгүнүн 30 жыл аралыгында тиешелүү техникалык булактар (окуу китептери, окуу куралдары, диссертациялар) дагы эле расмий тилде иштеп келет. Фундаменталдык табият таануу боюнча окуу процесси тилди тандоого мүмкүндүк берет, б.а. негизги билимдерди изилдөө аралаш форматта жүргүзүлөт. Студент айрым мыйзамдарды, укук-ченемдик актыларды, теориялык материалдарды орус тилин жатка жжоп берет, бирок еыргыз тилинде маанисин терең түшүнө албайт. Бул жагдайда жөн гана аралаш жана туура эмес кызмат аткарган так эмес тил болуп калат.

Техникалык университеттерде кош тилдүүлүктүн практикалык мааниси кыргыз жана орус тилдеринин окутуучулары студенттердин когнитивдик

стилине, б.а. инженердик иш-аракеттин негизги реалдуулуктарын билүүгө таянуу менен ал колдонгон когнитивдик стратегияларда туюнтулган субъекттин таанып-билүү процесстеринин салыштырмалуу туруктуу жекече өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт. Кыргыз жана орус тилдерин окутуу процессинде инженердик-техникалык багыттагы студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырууну программалык-методикалык камсыздоону иштеп чыгууда окутуунун методикасын өркүндөтүү үчүн тилди билүүнүн базалык деңгээли эске алынат. Эне тилинде жана орус тилдеринде курстук, жыйынтыктоочу бакалавриат, магистрдик, кандидаттык жана доктордук диссертацияларды жазуу мезгилинде илимий жетекчиликти тиешелүү институттун илимий кызматкери жүргүзөт. Бул учурда орус тили, жалпы тилди үйрөнүү сыяктуу окуу ишинин максаты эмес, бул максатка жетүү үчүн гана каражат катары саналат. Бул адистик тил катары орус тилине прагматикалык мамилени талап кылат.

Инженердик-техникалык университеттерде студенттерге, магистранттарга, аспиранттарга эки тилдүү билим берүү – бул жалпы илимий-техникалык, инновациялык, билим берүү жана кесиптик билимге ээ болуунун негизги куралы катары кыргыз жана орус тилдерин (мүмкүн болсо салыштырма аспектиде) терең жана ар тараптуу үйрөнүү - билимдер, көндүмдөр, жөндөмдөр ишке ашырылат. Заманбап реалдуулуктун эске алуу менен техникалык университеттерде орус тилин чет тили катары үйрөнүп жаткан ар кандай этномаданий жамааттардын өкүлдөрүнүн алдында эки тилдүү көндүмдөрдү ишмердүүлүктүн ар кандай, анын ичинде кесиптик чөйрөдө эл аралык кызматташууну кошо алып караганда мындан ары колдонуунун перспективдүү сферасы, улуттар аралык жана маданияттар аралык байланыштын ар түрдүү багыттарын көрсөтүштү.

Билингвалдык билим берүү концепциясын сүрөттөп талдоонун негизинде эки же андан көп тилди тереңдетип үйрөнүүнүн актуалдуулугун чагылдырган тыянак чыгарылат. Кош тилдүүлүктү илимий, өндүрүштүк, коомдук жана социалдык тармактарда ийгиликтүү колдонуу үчүн коммуникативдик

ишмердүүлүк процессинде маданияттар аралык, илимий, илимий, билим берүү, коомдук, кесиптик, саясий ишмердүүлүктүн чөйрөлөрүндө эки тилде эркин сүйлөөнү белгилей кетүү керек. Ошентип, азыркы реалдуулукту эске алуу менен жогорку окуу жайларынын окуу программаларын иштеп чыгуунун алдында инженердик-техникалык университеттерде кесиптик даярдоо процессине студенттерди эки тилдик негизде окутуунун методологиясын апробациялоо жана ишке ашыруу татаал милдети турат. Илимий, өндүрүштүк, коомдук-саясий жана ишмердүүлүктүн башка тармактарында кош тилдүүлүктү ийгиликтүү колдонуунун натыйжасы техникалык ЖОЖдордун бүтүрүүчүлөрүнүн интеллектуалдык жана чыгармачылык потенциалын ачуу, тиешелүүлүгүнө жараша кесиптик, социалдык, этностор аралык мамилелерди өнүктүрүү жана андан ары өркүндөтүү болот жана маданияттар аралык байланышка көз каранды. Бул болсо билим берүүнүн эл аралык интеграциясына өбөлгө түзөт.

2-глава. Техникалык илимдерде жана КР ЖОЖдордогу окуу процессиндеги билингвизм практикасын талдоо. Университеттеги кыргыз-орус билингвизми билим берүү маалыматын берүүнүн методдору, архитектура жана шаар куруу багыттары боюнча билим берүүнүн методологиялык өзгөчөлүктөрү, ЖОЖдордо архитектура жана шаар куруу багыттары боюнча окутуунун принциптери, методдору кыргыз-орус билингвизми каралат.

2.1. Техникалык университеттерде билим берүү стандарттарын жана программаларын талдоо

Билингвизм, анын ар кандай формаларында жана маданий мурастарды сактоо – кыргыз жана орус тилдерин окутуунун негизги милдеттери. Кыргызстандагы кош тилдүүлүк - бул эки тилдин тең болушу, эки тил тең баарлашууда колдонулат. Ошондой эле окутуу процессинде кыргыз же орус тилдеринде жазуу жана оозеки сүйлөөнү өздөштүрүү даражасы эске алынат.

Студенттик окуу топтору микросоциалдык кош тилдүү коомчулукту түзөт жана алар демографиялык жана социалдык бир тектүүлүктүн олуттуу даражасы, күнүмдүк баарлашуу чөйрөсүндө коммуникативдик

байланыштардын мыйзамдуулугу, ошондой эле эки тилдин (кыргыз жана орус тилдери) басымдуу колдонулушу менен сыпатталат. Ошону менен бирге кош тилдүү кыргыз студенттеринин орус тилин өздөштүрүү деңгээли бир топ айырмалуу бойдон калууда, анын жаңы студенттик чөйрөдө ассимиляциясынын темпине таасир этүүчү социалдык факторлорду жана аны түрдүү коммуникативдик кырдаалдарда колдонуунун өзгөчөлүктөрүн изилдөө маанилүү жана актуалдуу болуп саналат. Университеттин жаңы билим берүү модели экөөнү тең камтууга тийиш, анткени бүтүрүүчүнүн компетенттүүлүгүнүн маанилүү көрсөткүчү катарында – тилдик компетенция эсептелет (бир эмес, бир нече тилдерди билүү. Ал үчүн – студенттик чөйрөдө кыргыз-орус кош тилдүүлүктүн кеңири таралышынын жана иштешинин шартында аларды аталган тилдерин өздөштүрүүсүнө кызыктыруу үчүн билим берүүнү “жекелештирүү” туура болот.

КМТУдагы студенттик чөйрөдө таза кыргыз-орус билингвизми аркылуу окутуунун методикасы азырынча кыял гана бойдон калууда. Окуу адабияттарынын дээрлик бардыгы орус тилинде жазылган, дагы да болсо совет доорунан калган окуу куралдарын колдонуп, окутуп келебиз. Эгерде студент кыргыз тилин жакшы билген мектептен келсе, анда ал орус тилинде бир аз кыйналганы да байкалат. Бир тилдин таасири астында башка тил аркылуу кесиптик окутуунун методикасы абдан татаалдашып, билим берүүнүн сапаты начарлайт. Бул болсо “аралаш кош тилдүүлүктү” жаратат жана тилдин грамматикасы жана башка аспектилери башаламандыкка алып келет. Эгерде окутуучу жана студенттер да кыргыз жана орус тилдерин бирдей билсе, окутуу процесси жеңил уюштурулат жана билим берүүнүн максатына жетет. Бирок кыргыз жана орус топторунда параллелдүү иштөө тажрыйбасы өз алдынча курулганын, кээде эки системаны салыштыруу мүмкүн эмес экендигин көрсөтүп турат. Кыргыз жана орус тилинде окутулган топтордогу сабактар бири-биринен толук көз карандысыз түзүлүшү керек, бара-бара методикалык максатта эки лингвистикалык аспекти, мисалы, кыргыз тилинин грамматикасы менен салыштырууга болот.

Студенттик жаштар сабактар тышкары учурларда эки тилди колдонушат, т.а. орус тилин колдонушат жана кыргыз тилдеринин ар кандай функционалдык чөйрөлөрүндө жана ошол эле учурда орус жана кыргыз тилдеринин функциялары так бөлүштүрүлгөн. Орус тили улуттар аралык катнаштын тили болгондуктан, реалдуулукта көбүрөөк кездешет. Кыргыз тилинде окуган студенттер студенттик чөйрөдө, тыныгуу учурунда баарлашууда, студенттик ашканада, коомдук жайларда, басымдуу учурларда, алар орус тилиндеги күнүмдүк кепти колдонушат.

Кыргыз-орус билингвизми аркылуу ЖОЖдо окутууда тең салмактуу кош тилдүүлүк (кыргыз жана орус) шартында окутуу, адабияттарды түшүнүү, сүйлөө, ар бир тилди туура колдонуу, салыштырмалуу көп окуу, түшүнүү, көрсөтүлгөн маданиятты айырмалай билүү максатын көздөйт.

Окутуунун ийгилиги окутуучунун кыргыз-орус тилин бирдей билүүсү колдоого алынып, окутуу процессинин уюштурулушуна, окутуунун сапатына, кыргыз тилин үйрөнүүгө бөлүнгөн сааттардын өлчөмүнө жараша болот.

Окутуу – бул илимий билимдин дидактикалык жактан иштетилген формасы, ал анын берилишине жана өздөштүрүлүшүнө шарт түзөт. Ошону менен бирге окуу процессин уюштуруунун жүрүшүндө кошумча билим берүү маалыматынын мааниси жогорулайт. Билим берүү маалыматын жайылтуу жана аны кабыл алуу алгоритми өтө татаал, ал кабыл алуунун башталышына, биринчи кезекте бул өзгөчө маалымат блогу, өзгөчө эмоционалдык реакцияларга, студентти көңүл бурууга түрткөн себептердин анализине көп жолу кайталоонун эффективдүүлүгүн эске алат. Анын үстүнө, ар бир кайтып келүү себептүүлүктүн жаңы жана кеңири талаш-тартыштуу аспектинин пайда болушуна алып келет, б.а. билим берүү кабарынын модалдуулугун өзгөртүү анын маанисин толук тактоо процессин кескин түрдө күчөтөт жана окуу материалынын жаңылыгынын маанисин өздөштүрүүнүн диалектикалык спиралын өркүндөтүп, мазмунунун маани-маңызын шартсыз ачып көрсөтүүнү камсыз кылат. Бирок, келечекте билим берүү маалыматы менен таанышуу процесси кызыгуунун төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн, б.а. маалыматты

изилдөөнү улантууга активдүү каршылык көрсөтүү же маалыматка болгон кызыгуунун кескин өсүшү, аны өздөштүрүүнүн олуттуу тездешти байкалат. И.Раззаков атындагы КМТУда окутуу процесси лекция (тексттик форма), семинар, практикалык жана лабораториялык сабактар (сандык жана графикалык форма) басымдуу бөлүгү орус тилинде берилет. Келечекте билим берүү маалыматы менен таанышуу процессин толук кандуу кыргыз тилине өткөрүү билим берүүнүн кызыгуунун төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн деген пикирлер да жок эмес.

Билимди өздөштүрүү процессинде өзгөчө роль стимулдаштыруу жана мотивациялоонун функция-этаптарына таандык, б.а. ресурстардын механизмдер: Окутуу максаты → Стимул → Мотивация → Баш ийүү → Ынандыруу → Тапшыруу → Колдонуу – жаш курактагы ресурстардын чектөө функциялары аркылуу гана көрүнөт жана өнүгөт, алар чындыгында студенттин «орточо» жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүнүн потенциалдуу чегин жана ошону менен бирге прогресстин эбегейсиз зор мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтөт. Натыйжада кыргыз-орус тилдеринде иштелип чыккан окуу программасы жана окуу планы окутуучуга конкреттүү максатка жараша мазмундун көлөмүн жана ырааттуулугун өзгөртүүгө мүмкүндүк берет. Ал эми студенттер зарыл болгон материалды изилдөөнүн максаттары аны өздөштүрүү деңгээлине туура келет - бул идентификация, кайра чыгаруу, куруу же трансформация болушу мүмкүн, бирок басымдуу материалдар дагы эле орус тилинде бойдон калууда. Мазмундун элементтеринин ортосундагы байланыштарды, бардыгын эмес, окутуучу өзүнүн көз-карашы боюнча эң маанилүүсүн гана белгилеш керек. Окуу-усулдук комплекси жана окуу материалын берүүнүн формасы сабактын конкреттүү түзүмүн жана ырааттуулугун аныктайт. Көбүнчө окутуучу ырааттуулукту эмпирикалык, интуициялык же жөн эле акыл-эс менен тандайт. Практика көрсөткөндөй, бир эле теманы ар кандай окуу материалын берүүдө бирдей эмес ыкмаларды, маалыматтык булактарды колдонушат, башкача айтканда, окуу маалыматын ар кандай жолдор менен түзүшөт. Ал тургай, бир эле окутуучу ар кандай аудитория менен ар жыл сайын мазмунду ар кандай

түзүшөт. Көбүнчө маалыматтын берилиши илимдин логикасына ылайык курулат, анын негиздери айтылган, бирок бул дайыма эле негиздүү боло бербейт. Учурда кыргыз-орус тилиндеги когнитивдик активдүүлүктүн өзгөчөлүгүн, жеткиликтүүлүгүн, студенттин даярдап жаткан ишмердүүлүгүн эске алуу зарыл. Кесиптик окутууга келсек, окуу максаттарын эске алуу өзгөчө маанилүү кесиптик, профилдик, адистик боюнча даярдалып жана сунушталып жаткан ишмердүүлүк кыргыз-орус тилдеринде ишке ашырылууда. Бул иш-аракеттин көз-карашынан алганда, айрым байланыштардын мааниси жана жалпысынан окуу материалын үйрөнүүнүн ырааттуулугу жөнүндө маселе каралат. Мисалы, эгерде имаратты курууда пайда болгон кошумча чыгымдарды жоюу үчүн долбоордук бааны тез эсептей ала турган инженер-куруучуну же архитекторду даярдоо максаты коюлган болсо, анда долбоордук-сметалык документти орус тилинде гана төмөнкүдөй ырааттуулукта изилдениши керек: баштапкы вариант, мүмкүн болгон себептер, кошумча чыгымдарды кантип аныктоо жана кемчиликтерди жоюу. Белгиленген маалыматтарды камтыган маалыматтык булактар кыргыз тилинде такыр жокко барабар.

Окутуучу бүткүл сабактын структурасын алдын ала орус тилинде иштеп чыгат жана айрым учурда кыргыз тилинде түшүндүрүп, аны студенттер эсинде бекем түйүп калышы үчүн кыргыз тилинде кайталап берет. Эң жөнөкөй жана кеңири таралган формалар – презентациянын толук текстти жана анын планы орус тилинде даярдалып калууда. Презентациянын толук текстти орус тилинде болсо да, анын маанисин эки тилде түшүндүрүү аракети көрүлөт. Бирок ал жетиштүү түрдө ачык-айкын эмес, анын визуалдык сүрөттөлүштүн маанисин кыргыз-орус тилдеринде эркин баары айтып бере албайт. Сабактын планы кыска-нуска түзүлүп, кабыл алынган структураны чагылдырат, бирок деталдарды жана структуралык байланыштарды камтыбайт, анын натыйжасында презентация өз максатына жетпей калышы мүмкүн. Учурда бардык билим берүү маалыматтары: Word, PowerPoint ж.б. компьютердик программаларда сакталат жана алар орус/англис тилдеринде иштейт. Окуу материалынын мазмунун визуалдык түрдө көрсөтүү алда канча эффективдүү

болуш үчүн презентацияны даярдоодо окутуучунун кыргыз-орус тилдериндеги чеберчилиги өтө мааниге ээ. Бул үчүн графиктер, билим берүүчү элементтердин спецификациялары, матрицалар, абстракттуу диаграммалар жана башкалар да орус/англис тилдеринде колдонулат. Алар бири-бири менен айкалыштырылышы мүмкүн экендиги менен мүнөздөлөт. Мисалы, графикти түзүүдөн мурун, окутуу элементтеринин спецификациясын түзүү сунушталат, ал эми маалымдама схемасы структуранын графикалык формасын кеңири чагылдыруу да орус тилинде жүргүзүлөт. Практика көрсөткөндөй, окутуучу алдын ала бардык байланыштары жана айкалыштары менен билим берүү маалыматын кыргыз-орус тилдеринде түзсө да, ал өзүнө спецификацияларды, графиктерди жана эске тутуп калуу формаларын орус тилинде эсинде сактап калып, студенттерге көбүрөөк маанилүү, көлөмдүү визуалдык материалдарды эки тилде сунуштайт. Бирок бул форма ар дайым эле актай бербейт, анткени ар бир форманын өзүнүн артыкчылыктары жана кемчиликтери бар жана эки чогуу колдонулган кыргыз-орус тилдери бири-бирин олуттуу түрдө толуктай алат дегенибиз менен айрым учурда аралаш сүйлөөнү жаратат.

Билим берүү маалыматынын спецификалык мазмунуна жараша тарбиялык элемент болуп төмөнкүлөр болушу мүмкүн: түшүнүктүн, фактынын, кубулуштун, процесстин, үлгүнүн, принциптин, аракеттин ыкмасынын, объектинин мүнөздөмөсү, корутунду же натыйжасы. Түшүнүктү туюндуруу ыкмасы формула, график тарбиялоочу элементтер эмес экенин эстен чыгарбоо керек. Структура белгилүү шилтемелерге кирген билим берүүчү элементтердин бүтүндөй жыйындысы орус тилинде түзүлөт. Байланыштардын төмөнкүдөй түрлөрүн бөлүүгө болот: өз ара аракеттенүү, генерациялоо, трансформациялоо, структуралык, башкаруу жана функционалдык байланыштар. Көбүнчө байланыштын өзү окуу элементи, башкача айтканда, үйрөнө турган маалымат катары иштейт. Тарбиялык элементтердин спецификациясын түзүү үчүн мазмундун структуралык жана логикалык анализин жүргүзүү, башкача айтканда, тарбиялык элементтердин өзүн бөлүп көрсөтүү, ошондой эле алардын ортосундагы байланыштарды түзүү зарыл. Ушул учурда улуттук иденттүүлүк

элементтерин баса белгилөө кыргыз тилинде жеткиликтүү маалымат берүү чоң мааниге ээ. Тандалган билим берүү элементтери, биринчиден, түшүнүктөрдүн өздөштүрүү деңгээли боюнча дифференцияланышы керек: таанышуу, кайра айтып берүү, колдонуу, трансформация. Экинчиден, негизги жана жаңы түшүнүктөрдү бөлүп алуу да зарыл. Негизги түшүнүктөрдүн негизинде жаңы билимдер жана акыл-практикалык ишмердүүлүктүн ыкмалары калыптанат. Жаңы түшүнүктөр алгач биринчи сабакта калыптанат да, экинчи сабакта толукталып, талдоо жүргүзүлүп, бекемделет, бирок аталган кыймыл-аракеттер орус тилинде жүзөгө ашырылып келет.

Негизги жана жаңы түшүнүктөрдүн ортосунда ар кандай байланыштар болушу мүмкүн, бул окуу материалынын структурасын аныктайт. Бул жерден билим берүү маалыматынын түрлөрү жана маңызы – педагогикалык технологиялардын эң маанилүү компоненти катары келип чыгат. Ар бир окутуучу педагогикалык методду, сабактын формасын тандап, орус тилинде иштеп чыгат. Окутуу методу максатка эффективдүү жетүүгө багытталгандыктан, педагогикалык ыкмаларды иштеп чыгуу процесси окуунун максатын жана окутуунун натыйжасын аныктоодон башталат, андан соң билим берүүнүн түпкү максатына ылайык окуу процессин уюштуруу. программанын материалы жана акырында уюштуруу формаларын, методдорун жана окуу куралдарын тандоо аркылуу жүзөгө ашырылат.

Педагогикалык методдорду, технологияларды, силлабустарды жана дисциплиндердин окуу-методикалык комплекстерин (ОУК) тандоодо жана иштеп чыгууда алар көбүнчө окуу максаттарынын артыкчылыктүүлугуна негизденет; окутуунун мазмунунун өзгөчөлүгү (окуу материалы); студенттердин курамы (жашы, даярдык деңгээли, физикалык абалы, студенттердин саны); окуу процессинин техникалык жактан жабдылышынын өнүгүү деңгээли эске алынып, тилдик деңгээлге жараша иштелип чыгат. Окуу процессинде көп учурда бир катар максаттар ишке ашат, бирок окутуунун ар кандай этаптарында белгилүү бир максаттарга артыкчылык берилет. Ошондуктан жаңы педагогикалык технологиялар пайда болууда же салттуу

технологиялар жаңыланууда.

Азыркы учурда төмөнкү педагогикалык технологиялар кеңири колдонулат, бирок тилдик компетенция эске алынбайт. Дээрлик бардык кесиптик жана адистик тематикадагы маалыматтар орус тилинде каралып келет:

- маалыматтын чоң фондусун бекем өздөштүрүү орус тилинде берилет, билимдин ырааттуу системасын калыптандырууга, билимге ээ болууга жана эркин иштөөгө багытталган маалыматтык-өнүктүрүү (когнитивдик);

- ишмердүүлүккө багытталган, кесиптик жана (же) билим берүү ишинин ыкмаларын өздөштүрүү орус тилинде (контексттик окутуу, билим берүү процессинде кесиптик ишмердүүлүктү моделдөө) ишке ашырылууда;

- инсанды өнүктүрүүгө багытталган, атап айтканда, билим берүү процессинде инсандын активдүүлүгүн калыптандыруу тилдик тандоого бөгөт коюлган.

Билим берүү мекемеси бир эле учурда ар кандай максаттарды койгондуктан, эреже катары, билим берүү процессинде педагогикалык технологиялар эске алынат, бирок кыргыз-орус тилинде тандоо мүмкүнчүлүгү эске алынбай сунушталат. Атап айтканда, маалыматтык жана өнүктүрүү технологиялары (лаборатордук, эксперименталдык, практикалык иштер) орус тилинде колдонулат. Алардын негизги максаты - керектүү билимдер системасына ээ болгон жана маалыматтын чоң запасына ээ болгон эрудициялуу адисти даярдоо зарылчылыгынан келип чыгат, тилдик компетенция эске алынбайт. Бул технологияларды өнүктүрүүдөгү багыт билимдердин системасын калыптандыруу, аларды максималдуу түрдө байытуу, жаттоо жана аларды эркин иштетүүнү гана көздөйт. Бул технологиялар ар кандай пропорцияда окутуучунун билим берүү маалыматын берүүсүн, лекция-семинар ыкмасын; адабиятты өз алдынча үйрөнүү, программалаштырылган окутуу; билимди өз алдынча толуктоо үчүн жаңы маалыматтык технологияларды колдонуу, анын ичинде маалыматтын техникалык жана электрондук каражаттарын камтыйт.

КМТУнун негизги миссиясы - эмгек рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүү, компетенттүү кадрларды даярдоо аркылуу инсандын, коомдун жана мамлекеттин билим берүү кызматына, илимий изилдөөлөргө жана инновацияларга болгон керектөөлөрүн канааттандыруу; стратегиялык максаты – профилдик маселелерди компетенттүү чече алган кесипкөй адисти даярдоо. Технологияларды түзүүдөгү кесиптик багытты жана иш-аракеттерди сапаттуу аткарууга мүмкүнчүлүк берүүчү билим берүү маалыматынын жардамы менен кесиптик практикалык көндүмдөрдүн системасын калыптандыруу орус тилинде жүргүзүлөт. Иш-аракеттердин технологиялары өндүрүштүк тапшырмаларды талдоону, ишкердик оюндарды, кесиптик ишмердүүлүккө (ар түрдүү версияларда) «толук сүнгүп кирүү», окуу процессинде кесиптик ишмердүүлүктү моделдештирүү, контексттик окутуу, кесипкөй багытталган окуу жана илимий-изилдөө иштерин уюштурууну камсыз кылууда орус тилинде аткарылат. Технологияларды өнүктүрүүнүн максаты – көйгөйлөрдү көрө билген жана түзө алган, аларды чечүүнүн жолдорун жана каражаттарын аныктай алган адисти даярдоо бир тилде – орус тилинде гана жүргүзүлөт. Технологияларды өнүктүрүүдө багыт алуу – сынчыл ой жүгүртүүнү, акыл-эс ишмердүүлүгүн калыптандырууга жана өнүктүрүүгө багытталган методика да орус тилинде болууда. Бул технологиялар максаттуу окутуу үчүн (ар кандай типтерде жана айкалыштарда) иштелип чыккан жана өзүнө максаттуу лекцияларды, семинарларды, окуу талкууларын, илимий лабораторияны, окуу-изилдөө иштерин, уюштуруучулук жана активдүүлүк оюндарын, жамааттык психикалык ишмердүүлүктү чакан жана чоң топтордо уюштуруу орус тилинде ишке ашырылууда.

Бүгүнкү күндө жаңы билим берүү парадигмасына байланыштуу билим берүү процессинде инсандын активдүүлүгүн жана өз алдынчалыгын өнүктүрүүгө басым жасоо артыкчылыктуу максат болуп саналат. Бул багыттагы технологияларды өнүктүрүү да ошого жараша күч алды. Негизги максат – билим берүү жана таанып-билүү ишин өз алдынча түзүүчү жана активдүү инсанды калыптандырууну көздөйт. Технологияны түзүүдөгү багыт инсандын

билим берүү процессинде активдүүлүгүн өнүктүрүү болуп саналат. Бул технологиялар аудиториялык жана аудиториядан тышкары өз алдынча иштерди аткаруудан оң натыйжына жетишүү жана окуу процессин тиешелүү уюштуруу менен мүнөздөлөт; милдеттүү жана тандоо курстарынын жана иштеринин пайдасын белгилөө жана окуу процессин талапка ылайык уюштуруу; өз алдынча иштерди туура аткаруу (маалыматтык технологияларды колдонууга негизделген мурунку лекциялар жана семинарлар); билим берүүнү жекелештирүү; билимди жана көндүмдөрдү көзөмөлдөөнү жекелештирилген формалары; окуу жана илимий-изилдөө иштери студент алдына коюлган милдеттерди чечүү үчүн адабияттарды изилдөө зарылчылыгын сезе тургандай уюштурулган (маалыматтык технологияларды колдонуу); окуу процессинде автоматташтырылган окутуу системаларын колдонуу. Билим берүү маалыматын берүүдө окутуунун мазмуну маанилүү роль ойнойт. Технологияны тандоодо сабактын мазмуну маанилүү. Ошентип, билим берүү процессинде кесиптик ишмердүүлүктү моделдөөнүн негизинде окутуунун бардык технологиялары негизинен өзгөчө циклдеги окуу дисциплиналарына мүнөздүү жана алар орус тилинде гана жүргүзүлүүдө. Активдүү окутуунун технологиялары негизинен көндүмдөрдү жана шыктарды калыптандырууга байланыштуу сабактарда (чет тили, сүрөт тартуу, ар кандай семинарлар ж.б.) колдонулат. Педагогикалык технологияларды тандоодо окуу процессинин жабдылышы да эске алынууга тийиш. Окуу процессинде кесиптик ишмердүүлүктү моделдөө ар бир жумушчу үчүн жекече же чакан топ үчүн эки тренажер түрүндөгү тиешелүү жабдууларга жана керектүү ченемдик документтерди тандоого ээ болгон тиешелүү өндүрүштүк кырдаалды имитациялоо мүмкүн болгондо гана ишке ашырылат. Жаңы маалыматтык технологияларды колдонуу тиешелүү маалымат базасын же региондун, өлкөнүн маалыматташтыруунун жалпы системасына киргизүүнү талап кылат. Ошентип, жаңы окуу куралдарынын пайда болушу аларды натыйжалуу пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен жаңы технологияларды түзүүгө түрткү берет. Билим берүү маалыматын кабыл алуу процесси анын студент үчүн

чындыгында жаңы болгон бөлүгүн тандап алуу, өз идеясын белгилүү бир чөйрөгө салыштыруу же чөйрөдө кеңейтип, бөлүп көрсөтүү процедурасы катары каралышы керек. Билим берүү процессинде маалыматты эффективдүү пайдалануу үчүн анын белгилүү бир талаптарга жооп бериши зарыл. Ал, албетте, актуалдуу болушу керек, тактап айтканда, иш жүзүндө окуу максаттары менен байланышкан жана милдеттер боюнча маалыматты иштеп чыгууну камтыган структуралаштырылган болушу керек; жеткиликтүү - маалымат берүүнүн визуалдык ыкмасын колдонуу менен түшүнүктүү тилде же коддо баяндалат. Билим берүү процессинде маалыматтык билдирүүлөрдү берүү аларды жөн эле берүү эмес, ал көбүнчө мазмунду тандоо менен окутуучунун интерпретациясын, презентацияда белгилүү бир тартип менен билдирүүлөрдү коддоону камтыйт.

Окутуу когнитивдик процесс мене коштолуп жана аны уюштуруу кыргыз-орус тилдеринде жүргүзүлөт. Бул процесс сезүү, кабылдоо, көңүл буруу, эс тутум, ой жүгүртүү, сүйлөө ж.б. сыяктуу критерийлер менен мүнөздөлөт. Ушуга байланыштуу ар бир сабак окутуучу тарабынан таризделип, тилдик тандоону, анын иш-аракети, студенттин ишин да аныктоочу дидактикалык максаты эмне үчүн дайыма көрсөтмө куралдар аркылуу ишке ашып келет. Көрсөтмө курал же көрсөтмө окуу каражаттары – баштапкы маалыматка карата экинчи даражадагы документ. Бул баштапкы маалыматты жөнөкөй жана үйрөнүүгө оңой формада көрсөтүүчү жана алмаштыруучу маалымат моделинин бир түрү. Көрсөтмө курал, адатта, түз кабыл алынбаган реалдуу объектилердин структураларын да, функцияларын да көрсөтөт, б.а. материалдык объекттин же абстракциянын (материалдаштырылган, символдук) үлгүсү катары иштейт. Көрсөтмө куралдардын дагы бир нече классификациялык баалары бар. Ошентип, визуалдык маалымат ар кандай жолдор менен вербалдык маалымат менен байланышкан. Эгерде вербалдык коштоо иллюстративдик материалдын, анын ичинде иллюстративдик материалдын өзүндөгү тексттердин, ажырагыс бөлүгү экенин эске алсак, анда сөздүк жана визуалдык материалдын маанисин ачуунун төрт варианты болушу

мүмкүн. Биринчи группада сүрөтчүнүн сүрөттөлгөн нерсеге ачык мамилеси, башкача айтканда, максаттуу талдоо жок. Экинчи топ деталдардын тандалышы жана предметтин сырткы гана эмес, жашыруун сапаттарын, ошондой эле объекттердин ортосундагы байланыштарды жана мамилелерди сүрөттөө тенденциясынын болушу менен мүнөздөлсө, үчүнчү топ тандалма мүнөзү менен айырмаланат. Объектинин өз ара аракеттенүүсүн аныктоо да жүргүзүлөт. Төртүнчү топ үчүн сүрөттөлгөн нерселердин ички сапаттарын жана түздөн-түз байкоодон жашырылган объекттердин ортосундагы байланыштарды көрсөтүүгө багыт көрсөтүү индикативдик болуп саналат. Көпчүлүк учурларда илимий, техникалык, маалымдама жана башка адабияттардан даяр иллюстративдик материалдарды колдонуу мүмкүн эмес.

Маалыматты коддоо ыкмасы аны берүүнүн максаттарына, окутуу ыкмасына, студенттердин билим деңгээлине ылайык келиши керек. Көрсөтмө куралдарды колдонуунун максаттары төмөнкүлөр болушу мүмкүн: жалпылоо, салыштыруу, анализдөө, системалаштыруу, деталдаштыруу, синтездөө, абстракциялоо, көрүү тажрыйбасын алуу, байкоону өнүктүрүү ж.б. Ар бир адамдын билим, билгичтик жана шык-жөндөм системасы акырындык менен калыптана тургандыгы белгилүү. Ал эми, адатта, ар бир сабактын ар бир темасынын материалын изилдеп чыккандан кийин билим так аныкталган максаты жана так аныкталган структурасы менен кыйла көз карандысыз подсистема болуп саналат. Мындай билимдер өзүнчө бир подсистема катары жаңы байланыштардын жана мамилелердин натыйжасында же мурда алынган билимди түшүнүүнүн жогорку деңгээлине өткөрүү аркылуу окуучунун жалпы билимдер системасына кирет. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, окутуучу ар кандай сабакты түзүүдө төмөнкү суроолорго так жооп бериши керек: студент сабак учурунда эмнени үйрөнүшү керек? Башкача айтканда, түпкүлүгүндө окутуучу өзү бере турган билим берүүчү маалыматтын мазмунун студент үйрөнө турганды алдын ала так түшүнүшү керек. Студенттердин аң-сезиминде маалымат элементтеринин ортосунда кандай маалыматтык байланыштар түзүлүшү керек? Алгачкы эки суроого берилген жооптордун натыйжасында

билим берүү маалыматынын структурасы бардык колдонуучулар түшүнгөндөй түзүлүшү керек. Жаңы маалыматты кандай ырааттуулукта билдирүү, бул үчүн презентациянын кандай логикасын тандоо керек? Окуу үчүн суроолордун диапазонун белгилеп, окуу программасы белгилүү бир тема боюнча билим берүү маалыматын тандоодо окутуучуну чектебейт. Программанын жана бөлүнгөн убакыттын алкагында окутуучу кеңири диапазондогу маалыматтын көлөмүн өзгөртө алат. Студент эмнени үйрөнүшү керек деген суроонун жообу белгилүү - бул студенттин окуу максаттарына ылайык ар кандай иш-аракетти кийин аткаруусу үчүн зарыл жана жетиштүү маалымат көлөмү. Тактап айтканда, окуу максаттарынын көз карашынан алганда маанилүү болгон ар кандай суроо боюнча студент маалыматты тийиштүү деңгээлде өздөштүргөндөн кийин, белгилүү бир иш-аракет (таануу, жооп берүү, түзгөндү ж.б.) менен жооп бере алышы керек. Бардык байланыштар жана мамилелер сансыз жана ошондуктан аларды камтууга мүмкүн эмес экендиги түшүнүктүү. Бул изилденүүчү объекттин элементтеринин ортосундагы структуралык байланыштардын жыйындысын аныктоо мүмкүнчүлүгү менен бул объект жөнүндө берилген чектелген маалыматтын ортосундагы белгилүү карама-каршылык бар. Бирок ал эң олуттуу байланыштарды жана мамилелерди чагылдырган жана окуу максаттарына жетүүгө салым кошкон маалыматтык структураны тандоо менен жок кылынат. Изилдөө объектисинин элементтеринин кандай байланыштары жана мамилелери маанилүү болот деген суроого жооп алардын өздөрүнүн болушуна гана эмес, ошондой эле тигил же бул объект адамдын ишмердүүлүгүнүн кандай түрүнө, кантип жана кандай максатта камтылганына да көз каранды. ал эмне колдонулат, кандай көз караштан изилденип жатат. Башка жагынан алганда, оптималдуулуктун талабы билим берүү маалыматын берүүнүн ырааттуулугунда да сакталууга тийиш, ал бир эле түзүмдө да кыйла кеңири чектерде өзгөрүшү мүмкүн, бул бир карама-каршылыкты пайда кылат - берүүнүн көптөгөн мүмкүн ырааттуулугу менен муктаждыктын ортосунда алардын бирин тандоо.

Окуу процесси үчүн билим берүү маалыматынын оптималдуу

структурасы тиешелүү принциптерди эске алуу менен окутуучу тарабынан иштелип чыгат. Алардын баары блоктордун түрүндө берилген. Блоктун мааниси – студент аткара турган тапшырмалардын бардыгын билим берүү маалыматынан алып салуу. Минимизациялоо критерийи: кемчиликсиз деп кошумчалай турган эч нерсеси жок окуу планы же программа эмес, алып салууга эч нерсеси жок. Ал объективдүү болгон байланыштарга көңүл бурат, б.а. объектте чындап эле бар болгондорго жана алар жөнүндө маалымат угуучулар үйрөнүшү керек. Окуу маалыматынын мазмунунун структурасы изилденип жаткан объекттин тарыхына шайкеш келерин көрсөтөт. Принципти сактоо изилдөө объектисинин пайда болуу себептерин жана өнүгүү мүнөзүн байкоого мүмкүндүк берет. Материалды көрсөтүүдө ырааттуулукту сактоонун маанилүүлүгүн эске салат, б.а. билим объектисинин элементтери ортосундагы себеп-натыйжалык байланыштардын маалыматтык структурасында чагылдырылышы. Ал маалыматтын иерархиялык түзүлүшүн чагылдырган баш ийүү принцибин бекитет. Студент даярдалып жаткан практикалык иш-аракеттин мүнөзүнө билим берүү маалыматынын түзүмүн дал келтирүүнүн маанилүүлүгүн белгилейт. Билим берүү маалыматынын структурасы таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн мыйзамдарына, атап айтканда, кабыл алуу, эс тутум, ой жүгүртүү мыйзамдарына шайкеш келиши зарылчылыгына көңүл бурат.

Билим берүүнүн маалыматтык-техникалык каражаттары өзүнөн өзү өнүгүп кете албайт. Алар жогорку окуу жайларында илимий жактан негизделген бүткүл окуу процессинин курамдык бөлүгү болуп калууга тийиш. Ал эми биринчи кезекте окутуучунун рационалдуу чыгармачылык иши, анын жеке тажрыйбасы болууга тийиш. Окутуучунун билимин жана ишмердүүлүгүн баалоо критерийлери катары психологиялык-педагогикалык параметрлерди эске алуу окуу процессин рационализациялоонун эң маанилүү шарты болуп калууга шарттар керек.

Билим берүү маалыматынын структуралары окуу-методикалык бирикме тарабынан иштелип чыгат жана алардын лицензиялоочу эксперттерине сунушталат. Визуалдык ой жүгүртүү тармагындагы адистер визуалдык

маалыматты кабыл алуу жана иштетүү процессин үч этапка бөлүшөт. Биринчи этап - анын структурасын талдоо милдетин аткарат. Ал эң маанилүү эки параметрге ылайык келиши керек: студенттердин активдүү (жемиштүү) кабылдоосуна көңүл буруусу жана окуу материалын атайын уюштуруу. Экинчи этап - жаңы образдарды түзүү. Ошону менен бирге студенттердин акыл-эс аракеттери коюлган милдетке жооп берген интегралдык системаны калыптандырууга багытталган. Үчүнчү этап - өзүнүн максаттары жана окуу мүмкүнчүлүктөрү боюнча издөө иш-аракеттерине таандык кылынышы мүмкүн.

Өтө көп маалыматтык агымда студенттер ар кандай булактардан чоң көлөмдөгү маалыматты алышат. Окутуучунун негизги милдети – маалыматты иретке келтирүү, аны бир системага келтирүү. Ал эми окуу материалында семантикалык күчтүү пункттарды бөлүштүрүү анын эффективдүү жаттоосуна өбөлгө түзөт. Бул маселени чечүү үчүн маалыматты берүүнүн жана системалаштыруунун ар кандай ыкмаларын колдонуу зарыл. Чоң көлөмдөгү маалымат менен эффективдүү иштөө акыл-эс көндүмдөрүн өнүктүрүүнү талап кылат, анын ичинде: материалды маңыздуу өздөштүрүү, андагы негизги нерсени бөлүп көрсөтүү жана экинчиликти таштоо; талдоо, салыштыруу, классификациялоо, себеп-натыйжа байланышын түзө билүү; корутундуларды, корутундуларды түзө билүү; иш-аракеттер планын куруу, өз алдынча чечим кабыл алуу жөндөмдүүлүгү ж.б.

Бүгүнкү күндө жаңы технологиялар билим берүү системасын өзгөрттү. Санариптик технологиялардын өнүгүшү чоң мүмкүнчүлүктөрдү ачат. ЖОЖдордо жаңы маалыматтык технологиялар окутуучулардын жана студенттердин жашоосунун маанилүү бөлүгүн түзүп келет. Билим берүү маалыматы AVN, BBB.ksucta.kg, KelBil билим берүү порталында, cdeksucta.kg дистанттык окутуунун студенттери үчүн, ошондой эле elib.ksucta.kg электрондук китепканасында жайгаштырылган. Маалыматтык билим берүү порталынын өзөгүн AVN билим берүү ресурстарынын системасы түзөт. Анын толуктугу жана түзүлүшү көбүрөөк деңгээлде бүткүл порталды окуу процессинде колдонуунун натыйжалуулугун аныктайт. Порталда берилген

маалыматтын бардык көлөмү бир нече категорияга бөлүнөт:

- окуу-методикалык маалымат (сабактардын ОУК, силлабустар, тесттер, текшерүү суроолору);
- административдик маалымат (электрондук эсепке алуу; эсепке алуу китеби; окутуучулардын резюмелери, студенттердин жеке картасы)
- техникалык маалымат (тестирилөө нускамалары, дисциплинага каттоо, вебинар, бирдиктүү терезе.

Билим берүү процессинде дээрлик бардык маалыматтык ресурстар тигил же бул түрдө колдонулушу мүмкүн, бул сөзсүз түрдө “портал” түшүнүгүнүн “электрондук китепкана” – elib.ksucta.kg түшүнүгү менен алмашылышына алып келет. Окуу материалдарын берүүнүн универсалдуу, жалпы кабыл алынган форматы жок. Дистанттык жана ачык билим берүүнү уюштуруу үчүн бир нече катмар программалар, анын ичинде электрондук окуу материалдарын даярдоо системалары түзүлдү. Ал эми ар бир катмарда электрондук методикалык материалдарды берүү формалары жана аларды окуу процессинде колдонуу өз алдынча чечилген. Бир жерде doc форматы колдонулат, бир жерде HTML жана окуу китептеринин сканерленген беттерине чейин башка стандарттар колдонулат, катмарлар окуу материалдарын башкаруунун өз ыкмаларын ишке ашырат. Бул окуу материалдарынын жашоо цикли биринчи кезекте электрондук курстардын мазмунунун маанилүүлүгүнөн эмес, бул курстарды берүү формаларынын канчалык адекваттуу экендигинен көз каранды экенин билдирет. Окуу материалын берүүнүн форматынын өзгөчөлүгү анын колдонулуу чөйрөсүн кескин чектеши мүмкүн. Мисалы, эгер курс мазмунду көрсөтүү үчүн атайын эрежелери бар кабыкта уюштурулса, аны колдонуу да ошол катмар менен чектелет. Агартуу кызматкерлерин массалык түрдө тартуунун кыйынчылыктары - айлык акынын аздыгы таасир этет. Окутуучулар өздөрүнүн маалымат ресурстарын түзүүгө шыктандыруу үчүн зарыл болгон күч-аракетти көбү жакшы билишет. Окутуучулар көбүнчө консервативдүү - бул системанын туруктуулугун жана узактыгын камсыз кылган пайдалуу сапат деп баалашат.

Тилекке каршы, бул сапат иштин принциптуу жаны методдорун ишке киргизүү менен кыйынчылыктарды пайда кылууда. Окутуучулардын жана билим берүү процессинин башка катышуучуларынын маалыматтык технологиялар чөйрөсүндө бирдей эмес даярдыгы, белгилүү бир психологиялык тоскоолдуктун болушу маселени курчутат. Бирок COVID-19 пандемиясы билим берүүнү санариптештирүүнү тездетти. Портал системасынын ырааттуу маалыматтык чөйрөсүн түзүү үчүн кыска мөөнөттүн ичинде жаңы маалыматтык технологияларды сабаттуу жана кылдат өздөштүрүү зарыл болгон ZOOM, Meeting ж.б. маалыматтык программалар тез арада окуу процессине киргизилди. Бирок, окутуучулар үчүн компьютер менен активдүү иш баштоо ансыз деле кыйын, технологиялык чектөөлөр болсо, кошумча тоскоолдук пайда болот. Заманбап маалыматтык технологиялар жана методдор бул маселелерди чечүү электрондук окуу материалдарынын авторлорунун ишин татаалдаштырбастан, бир топ жеңилдете турган деңгээлге жетти. Экинчи жагынан, саналып өткөн көйгөйлөр университеттин локалдык мейкиндигин гана эмес, Кыргызстандын бирдиктүү билим берүү мейкиндигин уюштурууда да негизги болуп саналат.

Порталдардын функцияларын ишке ашырууда, алардын система түзүүчү ролун камсыз кылууда, порталдардын өздөрүнүн маалыматтык технологияларын уюштуруу принципалдуу мааниге ээ. Акыркы жылдары маалымат коомчулугу бул көйгөйдү натыйжалуу чечүү үчүн күчтүү куралдарды түздү. Бул универсалдуу концепцияларга жана инструменттерге, ошондой эле төмөндө талкууланган, билим берүү чөйрөсүнө багытталган маалыматтык технологияларга да тиешелүү. Контентти презентациядан бөлүү концепциясы маалыматтык материалды иштеп чыгуучуга анын графикалык көрсөтүүсү менен байланышкан параллелдүү жана көнүмүш иштерге убакытты текке кетирбестен, материалды мазмундук деңгээлде структуралаштырууга көңүл бурууга мүмкүндүк берет. Иштеп чыгуучу тарабынан мазмундук деңгээлде түзүлгөн материалдык структура системага документтин графикалык көрүнүштөрүн автоматтык түрдө түзүүгө мүмкүндүк берет. Материалды иштеп

чыгууда автор өзүнө тааныш предметтик чөйрөдө болуп, анын башында турган окуу материалынын структурасын компьютерге өткөрүп берет. Бул ыкма иштин татаалдыгын жана убактысын олуттуу кыскарта алат. Мазмун-структураланган материалдын тышкы репрезентациясын автоматтык түрдө генерациялоодон тышкары, мазмунду жана документти көрсөтүүнү бөлүү принциби башка автоматтык кызматтарды, атап айтканда, динамикалык каталогдоштурууну жана окуу материалдарынын электрондук китепканасында "акылдуу" издөөнү колдонуу үчүн олуттуу мүмкүнчүлүктөрдү берет.

Ачык стандарттардын принциптери, иерархиялык стандарттар билим берүү маалымат чөйрөсүнүн бирдиктүүлүгүн камсыз кылуу менен катуу борборлоштурууну, билим берүү маалыматын чогултуу жана жайылтуу механизмдерин ашыкча жөнгө салууну болтурбоого мүмкүндүк берет. Ачык стандарттардын иерархиясы жогорку деңгээлдеги стандарттар так жана үзгүлтүксүз макулдашууларга туура келерин билдирет, ал эми төмөнкү деңгээлдеги стандарттар келишимдин минималдуу деңгээлин аныктайт, ансыз билим берүү маалымат системасы бүтүндөй жашоосун токтотот. Жогорку деңгээлдеги стандарттарды сактоо бул маалыматтык ресурстун колдонуу чөйрөлөрүнүн максималдуу кеңейүүсүнө жана аны менен иштөө үчүн алдыңкы кызматтардын бүтүндөй комплексин тартуу мүмкүнчүлүгүнө кепилдик берет. Төмөнкү деңгээлдеги стандарттар процесстин катышуучуларынын кеңири чөйрөсү үчүн жеткиликтүү, ошол эле учурда порталдардын жана башка билим берүү маалымат системаларынын үзгүлтүксүз технологиялык жактан текшерилген иштешине, ошондой эле билим берүү ресурстарын алмашууга мүмкүндүк берет.

Маалыматтын таңгактоо принцибине ылайык, бардык билим берүү маалыматы модулдарга же маалыматтык пакеттерге бөлүнөт, алар өзүнчө да, татаалыраак маалыматтык модулдарга бириктирилет. Окутуучунун өз предмети боюнча адабияттардын тизмесин жарыялоосу жана тигил же бул адистик боюнча китепкананын түзүлүшү мындай топтоонун жөнөкөй мисалдары болуп саналат. Мындай пакеттер өзүнүн так структурасына (бөлүм форматына) ээ

жана мазмун таблицасы аркылуу кирүүнүн (навигациянын) так жолдоруна ээ.

Окутуучу өз курсунда бир нече китептердин тандалган бөлүмдөрүн колдонгондо, ал (маалыматтык терминологияда) адегенде маалымат пакеттерин (б.а. китептерди) ажыратат, андан кийин топтоо процедурасын (лекциялар курсун түзүү) аткарат, ошону менен иш жүзүндө жаңы маалымат пакетин түзөт. Бул топтом өзүнүн физикалык аткарылышын студенттердин лекция конспектилеринде жана мугалим тарабынан иштелип чыккан жана басып чыгарган окуу куралдарында табат. Порталдын билим берүү контентин түзүүдөгү маанилүү кадам болуп билим берүү объектилерин структуралаштыруу саналат. Структуралоо процессинин маңызы мазмун элементтеринин ортосундагы семантикалык байланыштар системасын ачып, материалды бул шилтемелер системасынан келип чыккан ырааттуулукта жайгаштыруу болуп саналат. Окуу материалын структуралаштырууга карата бул анын окуу модулдары менен алардын элементтеринин ортосундагы семантикалык байланыштар системасын аныктоо боюнча иш-чараларды жүргүзүү зарылчылыгын билдирет; андан кийин окуу материалын аныкталган байланыштардын логикасын эске ала турган ырааттуулукта жайгаштырып, иштин натыйжаларын визуалдык формада – байланыш матрицасы, билим берүү маалыматынын графиги түрүндө чагылдыруу керек.

Билим берүү маалыматын системалаштыруу жана структуралаштыруу менен байланышкан көйгөйдө бир нече аспектилерди бөлүп көрсөтүүгө болот, алар төмөндөгүлөрдөн көрүнүп турат:

- айрым предметтер үчүн да, жалпы билим берүүнүн мазмуну үчүн да логикалык ырааттуу маалымат системасын түзүүнүн татаалдыгы;

- жаңы илимий билимдердин пайда болушу, алардын өнүгүшү менен байланышкан түзүлгөн маалыматтык системанын болушунун салыштырмалуу морттуугу; бул, албетте, курулган системаны кайра курууга алып келиши керек, бирок ал белгилеген нормалардын негизинде;

окуу материалын системалуу берүүнүн жаңы формаларына өтүү зарылчылыгы менен байланышкан билим берүүнүн белгилүү бир социалдык

инерциясын жеңүү.

Билим берүү объектилеринин логикалык структурасы так, жакшы уюштурулган структураны алууга мүмкүндүк берет, аны тандоо ички байланыштардын байлыгын жана алардын гармониясын жана негиздүүлүгүн көрүүгө мүмкүндүк берет. Технологиялык көз-караштан алганда, окуу материалын структуралаштыруунун төмөнкү этаптарын бөлүүгө болот:

- өз окуу курсун интегралдык система катары көрсөтүү;

- өз предмети боюнча негизги саптарды тандоо;

- мазмунду тандоо. Азыркы учурда окуу материалын уюштурууга жана аны таанып-билүүнүн негизги принциптерине ылайык түзүүгө мүмкүндүк берүүчү бир катар структуралык принциптер бар. Бул принциптер билим берүү милдеттерин түзүүдө сөзсүз түрдө эске алынууга тийиш, анткени окуу процессинде белгиленген теориянын логикалык түзүлүшү боюнча студенттер анын калыптануу процессин ээрчип, жакшыраак түшүнө алышат. Атап айтканда, мазмунду түзүүнүн төмөнкү жалпы принциптери айырмаланат:

- окуу курсунда (модулда) баштапкы абстракцияларды, түшүнүктөрдү обочолонтуу – окуу материалынын логикалык структурасын курууда биринчи кезекте баштапкы абстракциялардын жана түшүнүктөрдүн жыйындысын тандап алуу зарыл;

- генетикалык баштапкы түшүнүктөрдү орнотуу – окуу материалынын логикалык структурасын курууда ички карама-каршылыкка ээ болгон генетикалык баштапкы түшүнүктөрдү (генетикалык баштапкы «клеткалар») табуу зарыл;

- көмөкчү абстракцияларды киргизүү аркылуу карама-каршылыктарды чечүү – окуу материалынын логикалык структурасын курууда баштапкы түшүнүктөгү карама-каршылыктарды көмөкчү абстракцияларды киргизүү аркылуу чечүү зарыл;

- теориянын структурасынын генезисине байкоо жүргүзүү – окуу материалынын логикалык структурасын курууда теориянын структурасынын генезисинин динамикасын так түшүнүү (окуу курсунун алкагында) зарыл.

Мазмундун логикалык түзүлүшүнүн принцибинин арасында:

- детерминисттик же начар детерминисттик структура менен мүнөздөлгөн тегерек катмарлануу принциби (бул принцип табигый илимдер боюнча окуу материалын уюштурууда көбүнчө колдонулат).

- структуранын (гуманитардык дисциплиналар) детерминацияланбаган же шарттуу аныкталган мүнөзүн пайдалануу менен кеңейтүү принциби.

- кезектеги кадамдар принциби – детерминацияланган же катуу детерминацияланган схема боюнча окуу материалын уюштуруу, адатта билимдин катуу маалыматка бай чөйрөлөрүндө (математика, экономика ж.б.) колдонулат. Окуу материалын уюштуруунун ортоңку формалары болгон өткөөл структуралар да көп колдонулат.

Окуу материалын структуралаштырууга коюлган талаптарды белгилөө окуу процессин уюштурууну өзгөртүүгө, аны ойлуу жана диалектикалык кылууга мүмкүндүк берет. Бул талаптардын жардамы менен окуучулар изилденүүчү кубулуштарга жана объекттерге, алардын ортосундагы байланыштарды жана мамилелерди: генетикалык, функционалдык, себептик, туташуучулук, түрлөрдүн жана тукумдун конъюгациясы боюнча ар тараптуу көз карашын калыптандырат, бул сапаттын жакшырышына жана билимдин, тереңирээк түшүнүүгө алып келет.

Окутуунун объектилеринин концепциясы бүткүл билим берүү коомчулугунун потенциалын пайдаланууга мүмкүндүк берет: буга чейин түзүлгөн окуу модулдарын билимдердин жалпы репозиторийине айкалыштыруу жана мугалимдерге аны окуу ишмердигинде колдонуу мүмкүнчүлүгүн берүү менен мүнөздөлөт. Мындай механизмди ишке ашыруунун эки жолу бар. Биринчи ыкма "жашыруун шилтемелер" деп аталган механизм. Ошол эле учурда, портал адегенде мамлекеттердин бардык жол берилген топтомун (функционалдык веб-компоненттери) жана бардык жеткиликтүү маалымат мейкиндигин камтыйт. Колдонуучу порталга белгилүү бир жол менен кирген учурда, зарыл функционалдык компоненттер абалдардын жарактуу топтомунан жана порталдын бардык жеткиликтүү маалымат

мейкиндигинен маалымат элементтеринен тандалып алынат. Маалымат элементтери жана функционалдык объекттер мамычаларга же рамкаларга топтоштурулган. Кадимки абалда кээ бир функционалдык (окутуу) объектилери жана маалымат элементтери жетүү мүмкүн эмес жана зарыл болгон учурда гана ачылат. Учурда иштеп жаткан интернет-порталдардын көбү ушундайча иштейт. Бул мүмкүнчүлүктөр серверде өзүнчө программалар же маалымат базалары катары бар, алардын мазмуну суроо учурунда тандалып алынат жана өзүнчө веб-баракчалар катары динамикалык түрдө түзүлөт. Мындай портал толук өзгөчөлүктөргө ээ, анткени алгач ал функциялардын же мамлекеттердин бардык жол берилген топтомун камтыйт. Толук функционалдык портал идеясы аймактык жана корпоративдик деңгээлде абдан жакшы ишке ашырылган, суроо-талаптардын саны аз болгон учурда жана мындай порталдын ар бир колдонуучусу үчүн сиз өзүнчө аккаунт түзө аласыз - функциянын көз карандысыз жеке конфигурациясын. объекттер (кызматтар) жана маалымат элементтери (шилтемелер) жеңил ачылат жана колдонууга бир кыйла ыңгайлуу. Учурдагы порталдардын көбү толук функционалдык структурага ээ. Анын негизги артыкчылыгы - коопсуздук жана компакттуулук. Бардык тейлөө бөлүмдөрүнүн иши катуу координацияланган жана аныкталган. Ар бир колдонуучу, эреже катары, функционалдык кызматтардын жана маалыматтык элементтердин бирдей стандарттуу топтому менен камсыз кылынат, алардын ичинен тигил же бул күнүмдүк ишке керектүүсүн тандап алат.

Азыркы учурда И.Раззаков атындагы КМТУда билингвизм системасындагы билим берүү маалыматы бир тараптуу, б.а. уюштуруу-башкаруу иштери, окуу-маалымат иштери орус тилинде жүргүзүлөт. Иш кагаздары кыргыз жана орус тилдеринде гана жүргүзүлөт. Билингвизмдин ийгилиги жана оң натыйжалары көбүнесе жакшы өнүккөн тажрыйбага жана эки тилдин – кыргыз-орус тилдеринин туура айкалышынан көз каранды.

2.2. Архитектура жана шаар куруу багыттарында конвергенттик

окутуунун өзгөчөлүктөрү

Архитектура – адамдардын жашоо-турмушу жана ишмердүүлүгү үчүн зарыл болгон материалдык жактан уюшулган чөйрөнү максатка, заманбап техникалык мүмкүнчүлүктөргө жана коомдун эстетикалык көз-караштарына ылайык түзүүчү имараттарды жана башка курулуштарды (ошондой эле алардын комплекстерин) долбоорлоо жана куруу искусствосу. Архитектура жалпысынан имараттар жана курулмалар, алардын сырткы көрүнүшү деп да аталат, башкача айтканда, архитектура - адамдардын жашоосу жана иш-аракети үчүн мейкиндик чөйрөсүн түзүүчү имараттар менен курулмалардын системасы, ошондой эле бул имараттарды жана курулмаларды түзүүчү сулуулук мыйзамдарына ылайык искусствонун өзү. Архитектура өндүрүш каражаттарынын зарыл бөлүгү болуп саналат, анын негизинде төмөнкүлөрдү ажыратышат: өнөр-жай архитектурасы - заводдордун, фабрикалардын, электр станцияларынын имараттары; адам коомунун жашоо-турмушунун материалдык каражаттарынын жарандык архитектурасы – турак-жай имараттары, коомдук имараттар. Архитектура коомдун муктаждыктарына жана мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык түзүлөт, ал архитектуралык чыгармалардын функционалдык максатын жана көркөм түзүлүшүн аныктайт. Архитектура жашоо процесстери үчүн зарыл болгон материалдык шарттарды гана камсыз кылбастан, ошол процесстерге жетекчилик кылуучу факторлордун бири болуп саналат. Ал материалдык реалдуулук болуу менен коомдун ар түрдүү турмуштук функцияларын аткарууга көмөктөшөт, башкача айтканда, ага күчтүү таасир этет. Архитектура чыгармалары - бул ички мейкиндиги уюшкан имараттар, ал имараттардын ансамблдери, ошондой эле ачык мейкиндиктерди - эстеликтерди, террасаларды, жээктерди жана башкаларды долбоорлоо үчүн кызмат кылган курулуштар. Адамдардын жашоо процесстерин архитектуралык уюштуруу архитектурада калыптануунун негизги булактарынын бири болуп саналат, анткени максаттуу уюштуруунун предмети бүтүндөй эл жашаган жердин мейкиндиги ага ылайыктуу жана жашоо-тиричилигине зарыл болгон шарттарды түзүүнү камсыздай алат. Шаарларды жана айыл-кыштактарды түзүү жана калктуу

конуштун бүткүл системасын жөнгө салуу архитектура – шаар куруу менен ажырагыс байланышта болгон өзгөчө аймак катары пайда болгон.

Шаар куруу – функционалдык жана практикалык жактан экономикалык, демографиялык, курулуш, техникалык, санитардык-гигиеналык жана эстетикалык маселелерди комплекстүү чечүүчү архитектура жана курулуш тармагы катары да аныкталган шаарларды пландаштыруунун жана куруунун теориясы жана практикасы аталат. Шаар куруу турак-жай имараттарынын, шаарлардын, айылдардын материалдык жана мейкиндик чөйрөсүн түзөт, экстенсивдүү калктуу конуш системаларынын ландшафтын мейкиндик жактан уюштурат. Архитектуралык концепциянын жана долбоорлоонун натыйжасында шааркуруу процесси башталып, натыйжада шаар пайда болот.

Шаар - архитектуралык долбоорлоонун эң ири жана эң татаал объектиси болуп саналат, ал архитектуралык ансамбль гана эмес, баарыдан мурда татаал, өнүгүп жаткан мейкиндик системасы, анын параметрлери дайыма өзгөрүп турат. Адатта, шаар архитектура боюнча классикалык трактаттардан баштап архитектуралык ишмердүүлүктүн элементи катары каралып келген, алардын шаар боюнча бөлүмдөрү ажырагыс бөлүгү болгон. Заманбап шааркуруу комплекстүү иш катары түшүнүлөт, анда архитектура социалдык, техникалык жана башкаруучулук дисциплиналардын блогу менен бирдей негизде ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Шаардын жолдоруна жана мазмунуна урбанизациянын формалары жана өзгөчөлүктөрү, шаарлардын жана агломерациялардын физикалык өсүшү, алардын татаал динамикалык системалар катары өнүгүү касиеттери, кыймылсыз мүлктү укуктук жөнгө салуунун негиздери, шаарды өнүктүрүү жана башкаруу, кыймылсыз мүлктү башкаруунун милдеттери жана ыкмалары таасир этет.

XX кылымда шаардык илим билимдин өзүнчө бир тармагына айланды. Архитектуралык дисциплиналар менен катар, калктуу конуштарды пландаштыруу жана өнүктүрүү, райондук пландоо, ландшафт архитектурасы, шаар чөйрөсүн долбоорлоо толуктайт. Ал бир өнөр-жай тармактарын камтыйт, атап айтканда, шаар курулушунун экономикасы, суу менен камсыздоо,

канализация, энергия менен камсыздоо, жылуулук менен камсыздоо, шаар ичиндеги жана тышкы транспортту уюштуруу, шаарларды инженердик жактан даярдоо, аларды көрктөндүрүү жана жашылдандыруу, инженердик курулуштарды куруу, жер астындагы тармактар, архитектуралык эстеликтерди жана шаардык ландшафттарды коргоо, архитектуралык чөйрөнүн дизайны, реставрация жана реконструкция да мааниге ээ. Шаарларды пландаштыруу жана өнүктүрүү, алардын архитектуралык жана көркөм көрүнүшү архитекторлордун, инженерлердин жана куруучулардын узакка созулган жамааттык эмгегинин натыйжасында акырындык менен калыптанат. Демек, пландуу шаар куруу шаарларды өнүктүрүүнүн башкы пландарында жана айрым шаар аймактарын өнүктүрүү долбоорлорунда белгиленген жалпы архитектуралык жана инженердик пландарды ишке ашырууда чыгармачылык үзгүлтүксүздүктү жана шаар куруу тартибин талап кылат. Шаар курууда башкы роль шаардын башкы архитекторлоруна таандык, алар шаарды пландаштырууга жана өнүктүрүүгө чыгармачылык, уюштуруучулук жана техникалык жетекчиликти жүзөгө ашырышат. Түзүлгөн шаарларда шаар куруу бири-бирин жокко чыгарган эки милдетти - шаардын тарыхый көрүнүшүн сактоону жана аны комплекстүү реконструкциялоону чечет. Бул турак-жай фондун, суу менен камсыздоо жана канализация тармактарын модернизациялоого гана эмес, ошондой эле учурдагы өнүгүү шарттарында жаңы курулмаларды, анын ичинде транспорттук түйүндөрдү жана жер астындагы унаа токтоочу жайларды курууга, кайра профилдештирүү же санитардык-ыңгайсыз жерлерди алып салууга да тиешелүү. Ошондой эле шаар аймагынан тышкары эскирген ишканалар, көрктөндүрүү иштери ж.б. камтыйт. Шаарды көрктөндүрүүнүн көрсөткүчтөрү болуп алардын экологиясы, жарыктандыруунун деңгээли, жашылдандыруу, калкты транспорттук тейлөөнүн деңгээли, энергия, жылуулук жана суу менен камсыздоо, канализация жана башкалар саналат. Жакшыртуу чараларын шарттуу түрдө 2 этапка бөлүүгө болот: инженердик аймакты турак-жай курууну жана аны эксплуатациялоого даярдоо. Турак-жай аймагын жашылдандыруу ар кандай максаттар үчүн оюн аянтчаларын курууну - балдар,

спорттук, унаа токтоочу жайларды ж.б. Калк жашаган аймактарды тазалоо, анын ичинде таштандыларды жыйноо, ташуу жана чыгаруу боюнча иштерди жакшыртуунун маанилүү бөлүгү; короолорду, көчөлөрдү жана аянттарды жайкы жана кышкы чарбалык машиналар менен тазалоо. Жакшыртуу иш-чаралары коммуналдык тармактардын: жылуулук системаларынын түтүктөрү, канализация, суу менен камсыздоо, газ менен камсыздоо, жылуулук электр, газ көмөк чордондорунун, таштандыларды кайра иштетүүчү ишканалардын, тазалоочу курулмалардын, транспорттун ж.б.у.с. ошондой эле турак-жай жана коомдук имараттарды, жолдорду жана тротуарларды, көпүрө жана тоннелдик курулуштарды оңдоо, реконструкциялоо жана эксплуатациялоо; газдын булганышына, ызы-чууга каршы күрөшүү боюнча иш-чараларга жетекчилик кылышат.

Таптык коомдо архитектура чыгармалары, эреже катары, башкаруучу таптын экономикалык, идеологиялык жана социалдык талаптарын эске алуу менен жаралган. Социализмдин тушунда архитектуранын максаты бүткүл коомдун материалдык жана руханий керектөөлөрүн максималдуу канааттандыруу болуп калды. Архитектуранын жаңы көйгөйлөрү негизинен социалдык-техникалык прогресстин жогорку темптери менен аныкталат. Конструкциялардын эскириши алардын конструктивдүү бышыктыгынан ашып түшпөшү үчүн архитектуралык чыгарманын структурасы илимий болжолдоолорду эске алуу менен түзүлөт жана функционалдык өзгөрүүлөрдүн мүмкүнчүлүгүн караштырат. Архитектуранын функциясын, идеялык-көркөм милдеттерин практикалык жактан чечүүнүн эң маанилүү каражаты курулуш техникасы болуп саналат. Ал белгилүү мейкиндик системаларын ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн жана экономикалык максатка ылайыктуулугун аныктайт. Архитектура чыгармаларынын эстетикалык касиеттери көбүнчө конструктивдүү чечимге, имараттын бекем болушуна көз каранды. Ашыкча материал ашыкча оордуктун элесин берет; материалдын көзгө көрүнгөн жетишсиздиги туруксуздук, ишенимсиздик менен байланышкан жана терс эмоцияларды пайда кылат. Курулуш технологиясын өнүктүрүүнүн жүрүшүндө

жаңы материалдардын жана конструкциялардын касиеттерине туура келген архитектуралык композициянын жаңы принциптери салттуу эстетикалык көз-караштарга карама-каршы келиши мүмкүн. Бирок дизайн жайылган сайын жана андан ары өздөштүрүлгөнлө ал аныктаган формалар адаттан тыш көрүнүш катары кабыл алынбай эле калбастан, массалык аң-сезимдеги эмоционалдык жана эстетикалык таасирдин булагына айланат. Салттуу формаларга салыштырмалуу, конструктивдүү ыкмалар өзгөргөндө, алар түзүлүшү менен түздөн-түз байланышын жоготуп, декоративдик же кандайдыр бир эстетикалык идеалдын символикалык көрүнүшү катары сакталып калышы мүмкүн - мисалы, байыркы Грецияда эстетикалык жактан калыптанган тартип. Таштан жасалган курулмалар жана устун структурасы, кээде барокко жана классикалык архитектурада структуралык эмес көркөм чөйрөгө кызмат кылган тарыхый эстеликтердин жыйындысы мисал боло алат.

Архитектуралык чыгармачылыкка, бул кесипти окутууга Кыргызстандын өзүнүн өзгөчөлүгү бар. Архитектуранын мазмунуна көз-караштарга чыгармачылыктын эл аралык тажрыйбасы гана эмес, ошондой эле көптөн бери келе жаткан улуттук-маданий салттарды кармануу да таасир этет. Архитектураны пайдалуулуктун, күчтүн жана сулуулуктун үзгүлтүксүздүгү аркылуу аныктоонун негизинде баалоо болжолдуу. Архитектура башка искусство сыяктуу эле кесипкөй тилге ээ. Архитектура сөзү башка максаттарда жана иштин эң күтүлбөгөн чөйрөлөрүндө көбүрөөк колдонулууда: компьютерлердин архитектурасы, дүйнөлүк коомчулуктун архитектурасы. Архитектура “либералдык кесиптер” менен байланышкан –жыйынтыгында архитекторду жасалгалоочу кылат. Архитектуранын максаты – дүйнөнүн жана андагы адамдын образын түзүү. Архитектуранын терең мааниси – башаламандыкты гармонияга айландыруу, адамдар үчүн турмуштук уюшкан жана архитектуралык-мейкиндик чөйрөсүн түзүү. Анын көркөм образдарын түзүүнүн каражаты болуп чен-өлчөмдүн карама-каршылыгы жана ырааттуулугу, ритмдердин, пропорциялардын, массалардын жана масштабдардын катышы саналат. Азыркы учурда "Архитектура" деген сөз

адамдарды, жаныбарларды же кандайдыр бир нерселерди жайгаштыруу үчүн имараттарды куруу искусствосуна гана тиешелүү. Орус тилинин эң жаңы академиялык сөздүгүндө “архитектура” материалдык жактан өз функциясын аткарган максаттуу түзүлүш: имараттардын жана курулмалардын жыйындысы деп атаган. Архитектурага заманбап көз-караштар жана архитектура концепциясынын байыркы мазмуну боюнча күч жана практикалык пайдалуулукту эске алуу менен архитектура жөнүндөгү Витрувий триадасына жакын жана башкаларга салыштырмалуу үчилтиктин кайсы бир бөлүгүнүн мааниси өзгөрүп турат. Архитектуранын агымдары үчилтиктин тигил же бул компонентинин өзгөчөлүктөрүнө жараша аталат: функционализм, рационализм, конструктивизм, жогорку технологиялык. Архитекторлор кээде куруучуларды алмаштырып, имараттардын бекемдигине артыкчылык беришет, кээде алардын дизайнына тартылышат. Же үйдүн, шаардын тургундарынын коомдук уюмун кайра түзүүгө аракет кылышат. Архитектурага башкача көз-караш бар – пластикалык искусствонун бир түрү катары, анын мааниси материалдык объекти куруу искусствосу эмес, архитектордун көркөм ниетин ачуу үчүн көркөм техниканын негизинде мейкиндикти уюштуруу. Архитектура тилинин табияты жөнүндө теорияны түзүү көйгөйлүү. Анын уюштурулушун, иштешин жана эволюциясын, орфографиясын жана архитектура тилинин синтаксисин сыпаттап айтууга оозеки түрдө мүмкүн эмес. Архитектуралык тилдин улуттук өзгөчөлүгү ачык көрүнүп турат. А.Раппопорттун айтымында, архитектуранын субъективдүү-индивидуалдык окуусунан улам канча адам - ушунча готикалык өзгөчөлүк бар деп белгиленген. Архитектуралык тилдин улуттук диалектилериндеги айырмачылыктарга карабастан, алар көркөм туюнтма жаратуу аркылуу байланышкан. Бирок бул диалектилерди талашсыз критерийлер жана формалдаштырылган белгилердин негизинде салыштырууга болот деген ишеним жок.

Рынок шартында зарыл инновациялар илимий ачалыштыр, алардын негизиндеги берилген патенттер, сертификаттар, лицензиялар менен ойлоп табуулардын негизинде ишке ашырылат. Инновациялык иштеп чыгууларга

сууро-талап акчалай түрдө бааланат жана алар архитектуралык темалардын алкагынан: конструкцияларды долбоорлоодон, куруудан же эксплуатациялоодон тышкары болушу мүмкүн. Бул инновациялар архитектуранын сапатына кепилдик бербесе да, алар дээрлик дайыма көрүнүктүү мисалдарда бар. Дизайндын рыноктук инновациялык жана башка көптөгөн аспектилерин өздөштүрүү - бул Витрувий триадасынын компоненттери эле эмес - архитектураны изилдөөнүн бир бөлүгү болушу керек. Студенттер, архитекторлор жана чыгармачыл инсандар коомдук түзүлүштөгү өзгөрүүлөр, долбоордук чечимдердин экономикалык натыйжалуулугу жана узак мөөнөттүү өнүгүү үчүн стандарттуу курулуштун сөзсүз болушу жөнүндө түшүнүккө ээ болушу керек. Архитектуралык ЖОЖдордун бүтүрүүчүлөрү үчүн архитектура боюнча окууга абитуриентти көп баскычтуу даярдоо керек. Ансыз студент акыры түшүнөт: даярдоо курстарында баш тартуу келечектеги кесип жөнүндө түшүнүк бербейт. Көп баскычтуу архитектуралык билим берүүнү жакшыртуу зарыл. Көйгөйлөрдүн бири – бир университеттин билим берүү программасы менен чектелүү мүмкүн эмес. Бизге университеттин босогосунан тышкаркы архитектуралык мектептер жана архитектура менен студенттердин байланышы керек. Ансыз университетти бүтүргөн адам теоретик болот.

Кыргызстандын билим берүү системасында жыйынтыктар көзөмөлдөнүп, бүтүрүүчүлөрдүн адистиги боюнча ишке орношууларына өз убагында мониторинг жүргүзүлүүдө. Окуунун биринчи жылынан тартып студент - болочок архитектор заманбап архитектуранын жана шааркуруунун негизги маселелерине багытталган, ар тараптуу билимдердин жыйындысына ээ, ата мекендик жана чет өлкөлүк илим менен практиканын жетишкендиктерин практикада колдоно алат. Пландаштыруу жана шааркуруу, турак-жай, коомдук жана өндүрүштүк имараттарды жана курулмаларды долбоорлоо, ландшафттык дизайн, дизайн, курулушта колдонулуучу негизги конструкциялык схемалар жана курулуш материалдары жөнүндө түшүнүккө ээ. Студент архитектура жана шааркуруунун пайда болушу, калыптанышы, өнүгүшү жөнүндө негизги

кесиптик түшүнүктөрдү билет. Тарыхый булактарды изилдөөнүн негизинде студент архитектуралык билим берүү системасында жакшы багыт ала алат, кесиптик ишмердүүлүктүн көп түрдүүлүгү, ага болгон мамилеси, чыгармачыл инсанды ишке ашыруунун жолдорун тандоонун кеңдиги жөнүндө түшүнүккө ээ болот. "Архитектура" жана "Шаар куруу" ЖОЖдон кийинки окутууда билим берүү программасын ишке ашырууда модулдук принципке негизделген окуу процессин уюштуруунун кредиттик-модулдук системасы колдонулат. Билим берүү программасынын мазмуну жана окуу пландарын куруу ЖКП МАМСТ ылайык иштелип чыккан. Билим берүү программаларын ишке ашыруу адистиктин жана дисциплиналардын окуу-методикалык комплекстеринин негизинде ишке ашырылат; негизги жана кошумча дисциплиналардын циклдерин изилдөөнү камтыган теориялык окутууну камтыйт. Окутуунун кошумча түрлөрү - практиканын ар кандай түрлөрү, эксперименталдык изилдөө/илимий-изилдөө иштери; аралык жана жыйынтыктоочу аттестациялар. Теориялык окутуунун жалпы эмгек сыйымдуулугу Жумушчу окуу планында келтирилген өздөштүрүлүүчү окуу дисциплиналарынын тизмеси менен аныкталат. Бакалаврларды даярдоо үчүн окуу процессин аяктоонун негизги критерийи болуп 120 кредиттен кем эмес, анын ичинен 72 кредиттен кем эмес теориялык окуу, 12 кредиттен кем эмес практика, 24 кредиттен кем эмес илимий-изилдөө иши болуп саналат; бүтүрүү квалификациялык ишин жазуу жана коргоо - 12 кредит. Бир академиялык кредит академиялык иштин төмөнкү түрлөрүнүн 30 академиялык саатына барабар: семестр түрүндөгү академиялык мезгилдеги аудиториялык иштер; бакалаврдын окуу, илимий практика мезгилиндеги окутуучу менен иштөөсү; кыргыз тили жана адабияты, Кыргызстандын тарыхы жана география боюнча комплекстүү экзаменди даярдоо жана тапшыруу боюнча иш жүргүзүү; бүтүрүү квалификациялык ишти коргоону жазуу боюнча бакалаврдын иши. Адистерди даярдоо долбоорду башкаруу тармагында эффективдүү баарлашуу үчүн лексиканы жана грамматиканы өнүктүрүүгө жана үч тилде: кыргыз, орус жана англис тилдеринде окуу, жазуу, угуу жана сүйлөө көндүмдөрүн өркүндөтүүгө

багытталган. Аудиториянын алдында сүйлөө – студентке кесиптик лексикасын байтып, толуктайт жана ошону менен бирге башкаруу-уюштуруу контекстинде көп колдонулган расмий иш кагаздарын өздөштүрөт. Кыргыз тили жана адабияты курсу эки семестрде 56 сааттан, 1 курска жалпы 112 сааттан; билимди көзөмөлдөө формасына ылайык, 6 модулду жеткирүү каралган, б.а. студенттер 2 семестр (кыш жана жаз) үчүн 3 модулду алышат жана жыйынтыктоочу экзамен менен аякташат. Жыйынтыктоочу текшерүү ишин тапшыруу процесси 3 модуль боюнча талап кылынган рейтингдик баллды ала албаган студенттер үчүн каралган. Окутуунун программасына ылайык студенттерге 22 сааттык эки академиялык семестр (ар бир семестр үчүн 11,5 сааттан) өз алдынча иштерди аткаруу үчүн берилет, маселелерди ачып берет: архитектура илиминин дизайн тармагындагы акыркы жетишкендиктеринин тенденциялары, архитектуранын аймактык жана улуттук өзгөчөлүктөрү; архитектуралык-пландоо чечимдерине заманбап талаптарга ылайык имараттарды же комплекстерди долбоорлоо; турак-жай жана коомдук имараттарды долбоорлоо тармагында жүргүзүлүп жаткан илимий-техникалык изилдөөлөрдүн жана иштеп чыгуулардын максаттары жана милдеттери; илимий-конструктордук моделди куруунун логикасы; конструктордук тапшырманы түзүүнүн ыкмалары; турак-жай жана коомдук максаттар үчүн архитектура объектисинин функционалдык, структуралык-техникалык жана образдык мүнөздөмөлөрү; долбоорлоонун адистештирилген багыттарынын проблемалары жана башкалар. Толтурулган СӨИ кыргыз тили жана адабияты боюнча бүтүрүү экзаменине ички кирүү үчүн негиз болуп саналат. Курсту ийгиликтүү аяктагандан кийин студенттер монологдорду, диалогдорду жана топтук талкууларды угууда негизги ойду, ошондой эле конкреттүү деталдарды тааныйт; келечектеги кесибине жана адистигине тиешелүү темалар боюнча кыргыз тилинде жазуу жана оозеки кепти түшүнүү; иштиктүү тексттерин, отчетторду, каттарды жазуу, тематикалык презентацияларды, чогулуштардын протоколдорун даярдоо, жалпы кабыл алынган структураны грамматикалык тактыктын жогорку даражасына кармануу жана расмий иштиктүү сөздөрдү жана сөз айкаштарын колдонуу,

тиешелүү бизнес лексиканы жана грамматикалык структураларды колдонуу менен ар кандай бизнес кырдаалдары жөнүндө сүйлөшүү - практикалык сабактарда жана топтук агымдарда аткарылат. Практикалык сабактарда студент долбоорлоочу объекттин социалдык, техникалык жана көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен окуу дизайнында чыгармачылык идеяны тийиштүү композициялык жана графикалык деңгээлде ишке ашыруу боюнча көндүмдөрдү алат; талап кылынган функцияга, шаарды жайгаштырууга, социалдык тартипке жана керектөөчүлөрдүн күтүү горизонтуна ылайык имараттарды долбоорлоо принциптерин колдонуу; конструкцияларды, материалдарды жана курулуш технологияларын техникалык жактан билгичтик менен тандап алууга жана пайдаланууга, жергиликтүү климаттык, этникалык, конструкциялык жана техникалык долбоорлоо өзгөчөлүктөрүнө ылайык заманбап имараттын экспрессивдүү образын түзүүгө; тектеш дисциплиналарды окууда алган билимдерин колдонуу - компьютерде же кол графикасында чиймелерди түзүү, жумушчу жана демонстрациялык макеттерди түзүү, заманбап композициялык чечимдерди иштеп чыгуу каралган. Адистерди даярдоодо жана алардын билим деңгээлин текшерүүдө окутуучу студенттер өздөштүргөн материалды негизинен орус жана кыргыз тилдеринде берүү мүмкүнчүлүгүн берет. Эки тилди айкалыштыруу ыкмасы кеңири колдонулат, б.а. студент маалыматты орус тилинде окуп, өздөштүргөн болсо, өз түшүнүгүн кыргыз тилинде айта алат. КМТУда акыркы 30 жылдан бери кош тилдүүлүк менен өз ишмердүүлүгүн алып барууда. Архитектура жана шаар куруу курстары сыпаттоо элементтери менен жазуу иштерин камтыйт жана графикалык иштерди аткарат. Графика архитектордун кесиптик тилинин эң маанилүү компоненти болуп саналат жана эки тилде сүйлөө компетенттүү, маалыматтуу жана кесипкөйлүүлүктү жогорулатат. Ар бир тилдин байлыгы ал тилде чындап терең жана эркин сүйлөгөндө ачылат. Окуу процесси 2-курстун студентине белгилүү болгон бардык кесиптик графикалык куралдарды, сыпаттоо жана көрсөтүү үчүн эң ылайыктуу кылдат тандалып алынган текшерүү топтомун камтыйт. Бул иштелип чыккан долбоордун автору жана

аткаруучусу тарабынан тандалып алынган архитектуралык эстеликтин образын жалпылоонун жана деталдаштыруунун даражасына да тиешелүү. Архитектуралык чийме сүрөт искусствосунан алынган ыкмалар менен байыган, алар бүгүнкү күндө да архитектордун графикалык куралдарынын арсеналына кирген. Бул каражаттарга ээ болуу маалыматтын толуктугуна гана эмес, ошондой эле презентациянын көркөм экспрессивдүүлүгүнө да жетишүүгө мүмкүндүк берет. Адатта, визуалдык каражаттардын арасында түс маанилүү ролду ойнойт, ал анализдин жыйынтыгын көрсөтүүнүн эффективдүү каражаты боло алат. Мисалы, изилденген архитектуралык эстеликтердеги аналогияларды баса белгилөө, мейкиндик зоналарын бөлүп көрсөтүү, курулуштун ар кандай этаптарына тиешелүү курулуш бөлүктөрүн белгилөө жана башка көп нерселер үчүн колдонулушу мүмкүн. Ошону менен бирге, түскө кандай абстрактуу-аналитикалык роль берилбесин, бардык түстөр шайкеш тандалып, эстеликтин өзүнүн элесине карама-каршы келбей турушу керек экенин эстен чыгарбоо керек. Студенттер салттуу түрдө макетте долбоорду тапшыруу формасын жакшы көрүшөт. Макет графикага караганда көрсөтүүнүн бир топ эмгекти көп талап кылган түрү. КМТУнун Шаар куруу кафедрасынын окутуучулары курстук иштерди макет түрүндө аткарууну сунушташат. Макетте тышкы көлөмдөрдүн жана ички мейкиндиктин катышын так көрсөтүүгө болот жана алар XVI кылымда жазылгандай, "бир көз ирмем менен бүт имаратты дароо жабууга" болот. Ошондуктан архитектуралык практикада макеттер абдан кеңири таралган. Эгерде модель же анын жарымы планга жайгаштырылса, анда анын планометрикалык чечими көрүүчүгө дароо ачылып, андан кийин бардык мүмкүн болгон проекциялар бир үч өлчөмдүү объектке чогулгандай көрүнөт. Бул презентация ыкмасы толугу менен жоголгон архитектуралык эстеликти же сырткы көрүнүшү убакыттын өтүшү менен бузулган эстеликти көрсөтүү үчүн ылайыктуу. Окутуучу макеттин предметин тандайт: структуранын фрагменти, деталдуулук даражасы жана иштин натыйжалары көрсөтүлө турган каражаттарды тандоо. «Сувенир дүкөнүнүн» стилинде жасалган, башкача айтканда, реалдуулукту гана чагылдырган модель, албетте, жакшы кол

өнөрчүлүк буюму боло алат. Макет жогорку сапатта болушу керек - ичке, эстетикалык жагымдуу жана бышык. Адатта, макетте иштөөгө уруксат берүүдөн мурун, мугалимдерден материалды, түстү жана аткаруунун сапатын бекитүү үчүн макеттин кичинекей фрагментин бүтүрүүнү суранышат.

XXI кылымда архитектура жана шаар куруу боюнча курстук иштерди аткаруу үчүн компьютердик технологиялар жана программалык продуктылар кеңири колдонулат. Иш жүзүндө бул макетти ишке ашыруудан да көп убакытты талап кылган процесс болуп чыкты. Компьютердик графиканы колдонуу студенттердин ишин техникалык жактан жеңилдетет, азыр кол менен тартуу жок. Мисалы, нөлдөн баштап бүткүл архитектуралык объекттин аягына чейин берилген долбоорлоо маселесинин үч өлчөмдүү моделин түзүү.

Үч өлчөмдүү моделди ишке ашыруу студентти архитектуралык объектти ар түрдүү бурчтан көрсөтүүгө милдеттендирет жана натыйжада кол графикасынын жардамы менен гана жетишүүгө болот. Өз кезегинде окутуучу архитектуралык объекттин виртуалдык версиясын түзүүдө курстук иштерди бүтүрүүгө көмөктөшөт: маанилүү элементтерди бөлүп көрсөтүү, талдоо жана куруу сызыктарын кошуу, татаалыраак архитектуралык объектилерди түрдүү стилде долбоорлоо мүмкүнчүлүгү бар. Компьютерде фасаддарды, пландарды же секцияларды тартуу ар кандай бурчтарда жана масштабда салыштыруу, салыштыруу жана өзгөртүү варианттарынын көп санын көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Мындай визуалдык ырааттуулуктар негизги ойлорду баса белгилеген графикалык техникалар менен коштолот.

Студент өзү аткарган курстук ишти видео же слайд-презентация түрүндө баяндоо жана толук комплекстүү иш менен көрсөтөт, бул сөзсүз түрдө алгач коюлган милдеттерди чагылдырат. Студент үчүн чийүү жана сүрөт тартуу кесиптик компетенцияны өздөштүрүүнүн маанилүү компоненттери болуп саналат. Чийме бардык зарыл маалыматтарды ачып бере тургандай түшүнүктүү болушу керек жана чиймелерди кароону оозеки түшүндүрмөлөр менен коштоп жүрүүнүн зарылдыгы жок. Курстук ишти аткаруунун натыйжасында студент идеянын, ой-пикирлердин, гипотезалардын бүтүндөй комплексин чийменин

тили менен айтууга үйрөнөт, натыйжада студент өз оюн, маалыматын чийме аркылуу жеткирүү көндүмдөргө ээ болот. Магистранттар үчүн «Архитектура» жана «Шаар куруу» багыттары боюнча ЖБП МАМСТ талаптарына ылайык окуу-методикалык комплекстер да иштелип чыккан. Кафедраларга магистранттардын кесиптик компетенцияларын, келечектеги кесиптик ишмердүүлүк жана адистигин изилдөө түрүн өнүктүрүү тапшырмасы берилген. Архитектура жана шаар куруу жаатындагы илимий иштердин «методологиясы», «методдору» деген түшүнүктөрдү айырмалоо үчүн изилдөөнүн методологиялык аппараты жөнүндө негизги түшүнүктөр берилет. Мындай ыкма магистранттын кесиптик система-теориялык илимий дүйнө таанымын калыптандырат; архитектурадагы, шааркуруудагы жана аймактык пландоодогу инновациялык, маркшейдердик жана долбоорлоо-эсептөө иштери жаатындагы негизги компетенцияларды түзөт. Теориялык жана конструктордук-практикалык дисциплиналар лекцияларда, практикалык сабактарда жана илимий, окуу, маалымдама адабияттары, ченемдик базалары жана башка маалымат булактары менен өз алдынча иштөөдө окулат.

2.3. ЖОЖдордо кыргыз-орус тилдеринде окутуунун принциптери – терминдер жана түшүнүктөрдүн негизинде окутуу

Архитектуралык ишмердүүлүктүн бүткүл кылымдык тарыхында ой-жүгүртүүнүн универсалдуулугун талап кылган, анткени ал адамдын ишмердүүлүгүнүн ар кандай чөйрөлөрүн бириктирип, өзүнүн табияты боюнча кээде түп-тамырынан бери гетерогендүү болгон нерселерди жана кубулуштарды ажырагыс бир бүтүндүккө айкалыштыруу үчүн арналган практиканын түрүн билдирген. Архитектуралык милдеттердин заманбап татаалдыгы жана жоопкерчилиги, жогорулаган социалдык талаптар, дүйнөлүк архитектуралык практикада топтолгон зор тажрыйбаны өздөштүрүү жана жаңыртуу зарылчылыгы - мунун баары келечектеги архитекторлордун интеллектуалдык функцияларын өстүрүүдөгү жаңы этапты - аларды чагылдырууну талап кылат – алардын түшүнүү, ой жүгүртүү, баарлашуу жана

активдүүлүк жөндөмдөрү. Андыктан студент билим берүү процессинин субъекти катары каралат, анткени студенттин педагогикалык таасирдин объектиси катары салттуу идеясы, б.а. окуу процессинин пассивдүү жагы катары окуучунун ой-жүгүртүүсүнүн пассивдүүлүгүнө алып келет. Окутуучунун ишинин натыйжасы жана көрсөткүчү, анын ишмердүүлүгүнүн милдеттери – студентти активдүү позициясы бар, кесиптик билим жана көндүмдөрдүн потенциалы өнүккөн чыгармачыл адам катары калыптандыруу негизинен белгилүү авторлордун тажрыйбасын изилдөө жана баяндоо аркылуу ишке ашырылат. Архитектуралык чыгармачылыкты маданияттын бардык көп түрдүүлүгүн камтыган татаал көрүнүш катары кароо керек. Натыйжада, окутуучунун милдети - студентте жемиштүү ой-жүгүртүү жөндөмдүүлүгүн, «акылмандыкты сүйүүнү», маселелердин жана милдеттердин эң татаал комплексин түшүнүүгө болгон табигый муктаждыкты калыптандыруу болуп саналат. Архитектуралык чыгармачылыктын методологиясы цивилизация өзүнүн өнүгүүсүнүн кылымдар бою топтогон билимдин эң бай потенциалын, аларды түшүнүүнү - баштапкы булактарды жана көйгөйлөрдү аныктоодон баштап, жаңы реалдуулукта идеяларды ишке ашырууга чейин камтыйт. Мунун баары биздин замандын алдыңкы талаптарынын бири болуп жаткан архитектуралык билим берүүнү интеллектуалдаштыруу идеясына органикалык түрдө киргизилген.

Окуу процессин уюштуруунун технологиялык мамилеси оптималдуу структураны аныктоодо билингвизм талап кылынат. Бул тууралуу окумуштуу, профессор В.Я.Сквирский тарабынан сунуш кылган төмөнкү принциптерди жетекчиликке алуу керек. В.Я.Сквирский: минималдаштыруу принциби максатка зыян келтирбестен, мүмкүн болгон нерселердин бардыгын жокко чыгарбай кош тилдүү маалыматтык булактарды кеңири колдонуу талап кылынат. Бул талапка ылайык инсан 2 же андан ашык тил билип, маалыматтык булактарды түз жана карама-каршы мааниси боюнча салыштырып тандап алуу принциби байкалат; мындан тышкары "Бул тоскоолдук кылбайт" же "Бул пайдалуу болушу мүмкүн" деген объективдүү болгон байланыштардын

принциби, б.а. практикада өзүн актаган окутуу формасы; историзм принциби, башкача айтканда изилденүүчү объекттин өнүгүү тарыхынын структурасынын дал келиши; логикалык натыйжа принциби, башкача айтканда, анын элементтеринин ортосундагы себептик байланыштарды маалыматтын структурасында чагылдыруу; маалыматтын иерархиялык түзүлүшүн чагылдырган баш ийүү принциби; окуу маалыматынын структурасынын студент даярдап жаткан практикалык ишинин мүнөзүнө ылайык келүү принциби; билим берүү маалыматынын бир тилде гана болушу когнитивдик ишмердүүлүктүн мыйзамдарына дал келүү принциби деп белгилеген.

Архитектурада тил илиминдегидей эле «текст» жана «сөз» деген түшүнүктөр бар, бирок билимдин бул тармагында алар белгилүү бир мааниге ээ. Тарыхый-архитектуралык изилдөөлөрдө сөз көбүнчө архитектуралык курулушка мүнөздүү болгон образ же анын образдык компоненттери катары түшүнүлөт, ал эми текст деп бүтүндөй рельефтердин системасы же оюп жасалган жасалгалар эсептелет. Текст архитектуралык курулуш да, шаар да болушу мүмкүн. Архитектурада «контекст» деген түшүнүк дагы бар: бир эле образдын кайталанышы сөзсүз эле бирдей маанини алып келбейт. Албетте, архитектура курчап турган мейкиндикти уюштуруу функциясын гана аткарбастан, ошол эле учурда бул системанын ичинде болгон адамга туруктуу, күнүмдүк таасирин тийгизет. Архитектуралык объекттерден турган объектилик-мейкиндик чөйрөнүн негизи субъекти менен – жеке (инсан) да, жамааттык да (топ, шаардык жамаат) өз ара аракеттенет. Бул архитектуралык объектилердин жарым-жартылай каныккан бирдиктери шаардын масштабын толуктап, шаар куруу тилин түзөт. Ошентип, архитектура адамдын жашоосунун процесстерин канааттандыруу үчүн жөн гана материалдык чөйрөнү эмес, ошондой эле формалардын мүнөздүү тили менен коддолгон билдирүүлөрдүн тексттерин түзөт, анын жардамы менен адамдар физикалык жана маданий мейкиндикте багыт ала алышат. Мындан тышкары, бул билдирүүлөр баалуулуктардын жана идеялардын системаларын бекемдейт. Архитектуралык курулуштар китебин толук окуу үчүн имараттын сырткы кабыгын көрүү

жетишсиз – ал жумуртканын кабыгы сыяктуу, түзүү учурунда ага камтылган коддолгон маалыматты коргогон тышкы коргоо болуп саналат. Архитектуралык стилди куруунун белгилүү бир мезгилине мүнөздүү декор элементтеринин жыйындысы катары аныкталат, мындай билдирүүгө ылайык, белгилүү бир декоративдик жана функционалдык элементтердин тизилген жыйындысынан турган бир гана бетти изилдөө, муну бере албайт. Маалымат агымынын толуктугу, эмоционалдык таасири, архитектуралык түзүлүштө жаткан ошол терең маани жана бүдөмүк болушу ыктымал. Тактап айтканда, мындай үстүртөн мамиле менен ачык декоративдик жагына басым жасаганда экинчи планга түшүп кеткен коомдук мазмун таптакыр жоголот. Социалдык мазмун да ар кандай социалдык топторго жана алардын карамагындагы коддорго жараша маанилерди өзгөртүү өзгөчөлүгүнө ээ. Окумуштуу Умберто Эко өзүнүн «Функция жана белги. Архитектуранын семиологиясы» аталышындагы макаласында «...убакыттын өтүшү менен кээ бир негизги функциялар адекваттуу кодго ээ болбогон дарекчинин көз алдында өзүнүн чыныгы маанисин жоготуп, эч кандай мааниге ээ болбой калат» деп белгилейт. Ар кайсы мезгилде изилдөөчүлөр архитектуралык курулуштардын текстин окуу үчүн көптөгөн моделдерди сунушташкан жана алардын ичинен эң ийгиликтүүлөрү өзгөчөлөнүп турган. Ошондой эле бул моделдерди салыштырууга мүмкүндүк берген бир нече белгилүү ыкмалар бар: тарыхый-архитектуралык, мифологиялык, семиотикалык жана лингвистикалык. Композиция теориясынын көз-карашынан алганда, архитектуралык тилде үч негизги деңгээл бар, алар авторлор боюнча ар кандай аталыштарга ээ. Ошентип, А.А. Барабанов бул геометриялык, структуралык, семиотикалык; жана Д.Л. Мелодинский - багыт белгилери, конструктивдүү-тектоникалык белгилер, тарыхый-маданий мазмунду камтыган белгилер; А.Д. Куликов пикири боюнча - геометриялык, структуралык жана макеттик, көркөм жана пластикалык (бейнелүү жана символикалык); айтымында, Л.Ф.Чертов - архитектуралык код, субъект-функционалдык код, социалдык-символдук код. Бул багыттагы изилдөөлөрдүн натыйжасында салыштырмалуу жакында эле

илимий адабияттарда «архитектурадагы семиотикалык механизмдер» түшүнүгү калыптанган. Алар сезимдерди, тажрыйбаларды жана маанайды жаратуу каражаты катары форманын жана функциянын байланышын чагылдырат, бул андан кийин семантикалык компонентке айланат. Азыркы учурда адамдын психологиялык керектөөлөрү менен архитектордун чыгармада өзүнүн оригиналдуулугун көрсөтүүгө умтулууларынын ортосунда карама-каршылыктарды пайда кылган салттуу стилдеги дизайндан четтөө байкалууда.

XX кылымдын башынан азыркы архитектура салттан алыстап, архитектурага мүнөздүү мейкиндик формалардын тили жоголгон. Натыйжада, архитектуралык чөйрөнүн адамга жана анын эмоционалдык абалына таасир этүү механизмдерин изилдөө зарылчылыгы келип чыккан. Архитектуралык жана мейкиндик чөйрөнүн адамга тийгизген таасири стимул деп аталган нерселерден улам пайда болот: механизмдер, алар ар кандай мүнөздө болушу мүмкүн: сенсордук, активдүү жана пассивдүү, динамикалык жана статикалык. Бул механизмдердин курамдык элементтери: мейкиндик, убакыт, түс жана үн, форма жана жарык. Экологиялык, демографиялык, экономикалык же мейкиндик маселелери онлайн коомчулуктун алдында акылдуураак чечимдерди талап кылат. Калктын өсүшү жана тез урбанизация менен экономикалык, социалдык жана экологиялык жактан туруктуу шаарларды түзүүгө жардам берген акылдуу ыкмалар керек. Чындыгында, маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу менен кызматтар жана инфраструктура камсыз кылынса, шаарды «Акылдуу» деп атасак болот. Алар акылдуу шаардын эффективдүү, шамдагай жана туруктуу иштешин камсыздайт. Интеллектуалдык кызматтар шаарды жана анын тургундарын технологиялык, мамлекеттик, экономикалык жана социалдык жактан өзгөртөт. «Акылдуу шаар» термининин так аныктамасы акыркы убакка чейин болгон эмес. Концепция шаар куруунун жаңы саясатын колдогон 1990-жылдардын аягындагы Smart Growth кыймылынан келип чыккан. Smart Growth ыкмасына ылайык, шаарды өнүктүрүү чечимдери биздин ден соолугубузга, билимбизге, салыктарга, транспортко, айлана-чөйрөгө, экономикалык өсүшкө, теңчиликке,

мүмкүнчүлүккө, турак жайдын баасына, кошуналардын коопсуздугуна таасирин тийгизет. Башкача айтканда, алар биздин жеке жашообуздан баштап жамааттарыбызга жана элдерибизге чейин бардыгына таасир этет. Шаарды өнүктүрүүнүн терс таасирин жеңүү үчүн, акылдуу өсүү стратегиялары жагымдуу, ыңгайлуу, коопсуз жана дени сак шаар чөйрөсүн сактоого жана өнүктүрүүгө жардам берет. Бул стратегиялар социалдык, жарандык жана физикалык активдүүлүктү колдойт, айлана-чөйрөнү коргойт жана тургундар үчүн тандоолорду түзөт.

Азыркы учурда “бакча шаар” – бул сырткы шарттарда оптималдуу абалды сактоо же жетүү үчүн ыңгайлашуучу иштөөгө жөндөмдүү жана иреттүүлүктү жана татаалдыкты жогорулатууга жөндөмдүү подсистемалардан турган, жашыл аймактардын татаал өз ара байланышкан системасы болгон адаптацияланган жашылдандыруу системасы. өзгөртүү, анын аркасында алардын көп функциялуу ролун аткарат. Жашылдандыруунун комплекстүү адаптивдик системасын ишке ашыруу жашылдандыруу объектилеринин параметрлеринин өзгөрүшүнө жана шарттардын тышкы таасирине (экологиялык, ландшафттык, географиялык, инженердик жана шаар куруу) көз каранды, анын аракети биологиялык, агротехникалык, токой чарбасы, мелиорация чаралары. Ошонун негизинде азыркы замандын жаңы талаптарынын жана реалдуулуктарынын талаптарына ылайык билим берүү программалары кайра каралып жатат. Ошону менен бирге бүткүл дүйнөдө маанилүү процесс катары дизайнга болгон мамиле өзгөрүүдө. Айрыкча Батыш өлкөлөрүндө киргизилип жаткан заманбап түшүнүктөр илимий маселени чечүү катары долбоорлоо процессине мамилени сунуштайт. Бул болсо, изилдөө баштапкы этапта эмес, бүт долбоорлоо процессине сиңет дегенди билдирет. Коюлган илимий маселе төмөнкүчө чечилет: маселени формулировкалоо – керектүү материалды чогултуу – адамдардын практикалык ишмердигинде колдонула турган чечим. Ошол сыяктуу эле заманбап дизайн процессин курууга умтулушат. Шаар объектилерин долбоорлоодо долбоорду түзүү процессиндеги өзгөртүүлөр андан да ары кетти. Бүгүнкү күнгө чейин, шаардык

дизайн архитектор-дизайнер ээ болгон интуицияга же чыгармачылыкка эмес, математикалык эсептөөлөргө көбүрөөк негизделген. Бул илимий-изилдөө иштеринде баштапкы билими жана көндүмдөрү жок архитектор жакынкы он жылдыктарда кесиптик жактан жараксыз болуп калат дегенди билдирет.

Чынында эле, практикалык жана мультимедиялык ишти айкалыштыруунун ар кандай формасы жана реалдуу аралаш билим берүү модели студенттердин индивидуалдуулугуна багытталган жана бир эле учурда алардын интеллектинин деңгээлин, социалдык көндүмдөрүн жана жеке өзгөчөлүктөрүн эске алган окууга комплекстүү мамилеге ээ. Окуу процессине маалыматтык чөйрөнү киргизүү тилди эффективдүү өздөштүрүү, компьютердик сабаттуулукту жана билим берүү автономиясын өнүктүрүүгө гана эмес, башкача айтканда, өз алдынча билим алуу жөндөмдүүлүгүнө, ошондой эле маданияттар аралык компетенцияны калыптандырууга, көп маданияттуу чөйрөдө маданий сезимталдыгы бар эки тилдүү адамды жашоого даярдоого мүмкүндүк берет.

3-глава. Архитектура жана шаар куруу багытында билингвизмди колдонуунун илимий-практикалык өзгөчөлүктөрү

Кыргыз Республикасындагы техникалык жогорку окуу жайларындагы кыргыз-орус билингвизми изилдөөнүн методологиясын жана методдорун изилдеп, тариздөөдө алгач билим берүү стандарттары жана программалары каралды. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын билим берүү мекемелеринде ЖОЖго чейинки даярдоону окутуунун өзгөчөлүктөрү, И.Раззаков атындагы КМТУда окуу процессин уюштуруудагы кыргыз-орус тилдериндеги билингвизмдин көйгөйлөрү изилденди. Изилдөөнүн объектиси болуп – архитектура жана шаар куруу багытындагы кыргыз-орус тилдеринде билингвизм каралды. Изилдөө предмети катарында окуу процессин уюштуруудагы кыргыз-орус тилдериндеги билингвизмдин көйгөйлөрү изилденди.

3.1. . Билим берүү маалыматын берүүнүн практикалык жолдору жана университеттердеги билингвизм системасы

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик билим берүү стандарттары кесиптик билим берүү программаларын иштеп чыгуунун, билим берүү уюмдары тарабынан көрсөтүлүүчү билим берүүнүн сапатына объективдүү мониторинг жүргүзүүнүн механизмдерин жана критерийлерин, бүтүрүүчүлөрдү жыйынтыктоочу аттестациялоону, ошондой эле мамлекеттик аккредитациялоону (аттестациялоону) жүргүзүүнүн негизги ченемдик документтери, кесиптик билим берүүнүн окуу жайларынын, алардын түзүмдүк бөлүмдөрү жана билим берүү программалары болуп саналат. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик билим берүү стандарттары жалпы маданий даярдоонун мазмунун терең өзгөртүүнү, билим берүүнү гумандаштырууну, гуманитардык илимдер боюнча фундаменталдык кадрларды даярдоону күчөтүү менен илимий-техникалык билим берүүнүн технократиялык тенденцияларын жеңүүнү карайт. Мамлекеттик милдеттүү компонент билим берүүнүн фундаменталдык мүнөзүн ырааттуулук, экологиялык, укуктук жана компьютердик сабаттуулук, чет тилдик чөйрөдө чыгармачылык менен иштөө жөндөмдүүлүгү менен айкалыштыруу менен сактоону көздөйт.

КМШ өлкөлөрүнүн бирдиктүү билим берүү мейкиндигин түзүү боюнча кызматташуу келишимине ылайык 1993-94-ж. биринчи муунадагы Мамлекеттик стандарт (МС) киргизилди жана 2003-жылы экинчи муундагы жогорку билим берүүнүн мамлекеттик кесиптик стандарттары иштелип чыккан. Жогорку билим берүүнүн көп баскычтуу системасын киргизүүнү жана ишке ашырууну камсыз кылуу максатында Мамлекеттик билим берүү стандартында «Жогорку билим. Жалпы талаптар» жана жогорку кесиптик билим берүүнүн багыттарынын жана адистиктеринин мамлекеттик классификатору түзүлдү. 2003-жылдын 30-апрелиндеги «Билим берүү жөнүндө» мыйзамда бакалаврдан – магистратурага тапшырууга жана кесиптик ишмердүүлүк менен алектенүүгө укук берген негизги жогорку кесиптик билимдин академиялык даражасы катары аныкталган. Аспирантурага жана кесиптик ишмердүүлүктүн класстарына кирүүгө укук берген жогорку кесиптик билим деп бекитилген. Дүйнөлүк алдыңкы стандарттарга ылайык, атаандаштыкка жөндөмдүү

бакалавриат жана магистратура программаларын түзүү максатында Окуу-методикалык бирикмелер учурда жаңы муундагы Мамлекеттик билим берүү стандарттарын иштелип чыккан. Кыргыз Республикасында билим берүү программалары үчүн күтүлгөн окутуунун натыйжаларын жөнгө салуучу жаңы мамлекеттик стандарттар бар. Жаңы мамлекеттик билим берүү стандарттарына компетенттүүлүктү баалоо ыкмасы киргизилүүдө. Бакалаврларды жана магистрлерди мыкты дүйнөлүк стандарттарга ылайык даярдоонун конкурстук программаларын калыптандыруу максатында Окуу-методикалык бирикмелер учурда жаңы 3-муундагы Мамлекеттик билим берүү стандарттарын иштеп чыгууда. Жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарттарын (мындан ары – ЖКБ МС) иштеп чыгуунун жүрүшүндө жалпы жана атайын компетенцияларды аныктоонун жана рейтингинин методологиясы иштелип чыккан. Ошону менен катар иш берүүчүлөр, бүтүрүүчүлөр жана академиялык коомчулуктун өкүлдөрү менен аңгемелешүү методикасы сыналган, мамилелер респонденттердин тизмелерин, сурамжылоонун натыйжаларын статистикалык иштеп чыгуу ыкмалары түзүлгөн. Билим берүү программасынын мазмунуна компетенцияларды которуунун жалпы алгоритми аныкталган. Мындай мамиле ЖОЖдордун академиялык эркиндигин гана кеңейтпестен, алардын ишке ашырылып жаткан негизги билим берүү программалары үчүн жоопкерчилигин кыйла даражада жогорулатат.

Билим берүү кызматтарынын ар түрдүүлүгү жарандардын жогорку билимге болгон конституциялык укуктарын ишке ашыруунун жана кесиптик билим берүүнүн траекториясын тандоонун мүмкүнчүлүктөрүн кыйла кеңейтти. Ал рынок мамилелеринин талаптарына адекваттуу жана биринчи кезекте эмгек рыногундагы атаандаштыктын шарттарында өздөрүнүн кесиптик билиминин траекториясын өзгөртө алган жарандардын кызыкчылыктарына жооп берет. Мындай системанын болушу ошондой эле билим берүү мекемелерине эмгек рыногунун керектөөлөрүнө жана билимге болгон суроо-талапка, алардын финансылык жана кадрдык ресурстарына ылайык оптималдуу түрдө билим берүү кызматтарын пландаштырууга, ар түрдүү багыттар, адистиктер, окуунун

шарттары жана формалары, студенттердин контингентин түзүүгө мүмкүндүк берет.

«Кыргыз Республикасынын билим берүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык кесиптик-техникалык билим берүүнүн бардык деңгээлдери үчүн мамлекеттик стандарттар иштелип чыгып, кабыл алынып, алар төмөнкүлөрдү аныктайт: негизги билим берүү программаларынын милдеттүү минималдуу мазмунун; студенттердин окуу жүктөмүнүн максималдуу көлөмү; бүтүрүүчүлөрдү даярдоо деңгээлине талаптар; студенттердин айрым билим берүү программаларын иштеп чыккандыгын күбөлөндүргөн документтердин формалары. Негизги билим берүү программалары боюнча мамлекеттик билим берүү стандарттарын (МС) ишке ашыруу билим берүүнүн формасына карабастан бардык типтеги окуу жайлары үчүн милдеттүү болуп саналат. Кыргыз Республикасынын кесиптик жогорку билим берүү системасында (мындан ары ЖБС) бакалаврларды жана магистрлерди даярдоонун 70 стандарты, адистерди даярдоонун 200гө жакын стандарттары бар.

Билим берүү стандарттарын иштеп чыгууну жана аларды бекитүүнү башкаруучу/аткаруу бийлигинин мамлекеттик органы болуп Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги саналат. Стандарттарды иштеп чыгуу үчүн Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин алдында алдыңкы ЖОЖдордун базасында ишканалардын жана эмгек рыногунун өкүлдөрүн камтыган окуу-методикалык бирикмелер (ОКБ) түзүлдү. Стандарттардын долбоорлорунун экспертизасын Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигине караштуу ведомстволор аралык эксперттик кеңеш жүргүзөт, анын курамына министрликтердин жана ведомстволордун өкүлдөрү кирген экономиканын тиешелүү тармактары кирет.

Мамлекеттик билим берүү стандарттарын иштеп чыгуунун жана бекитүүнүн тартиби азыркы учурда Кыргыз Республикасынын кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарттары жөнүндө жобо (Кыргыз

Республикасынын Өкмөтүнүн 2004-жылдын 3-февралындагы № 53 токтому менен бекитилген) менен аныкталат. КМШ өлкөлөрүнүн өкмөт башчылары кол койгон Макулдашуунун негизинде Кыргыз Республикасын камтыган бирдиктүү билим берүү мейкиндигинин алкагында билим берүү системасын демократиялаштыруу жана ЖОЖдорго академиялык эркиндиктерди берүү боюнча туруктуу тенденция байкалууда. Акыркы 10-15 жылдын ичинде Кыргызстандын жогорку кесиптик билим берүү системасында стандарттарда олуттуу өзгөрүүлөр болду. Аларды эки деңгээлге бөлүүгө болот: 1-деңгээл – мазмундун өзгөрүшү; 2-деңгээл - форманын жана структуранын өзгөрүшү. Мамлекеттик билим берүү стандартынын университеттик компоненти билим берүү уюмдарында адистерди даярдоонун өзгөчөлүктөрүн чагылдырат жана студенттердин жана кардарлардын кызыкчылыктарын, эмгек рыногунда адистерге болгон суроо-талапты эске алуу менен кесиптик билим берүү программаларын иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгүн берет. Мындан тышкары, Кыргыз Республикасында экинчи муундагы жогорку кесиптик билим берүүнүн Убактылуу мамлекеттик билим берүү стандарттары бар. Бул стандарттар 2003-жылдан бери бекитилип, окуу процессине киргизилген. Стандарттарды өркүндөтүү 2001-жылдан бери Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан сунушталган макеттердин негизинде жүргүзүлүүдө. Адистерди кесиптик даярдоонун багыттарын консолидациялоо зарылчылыгы стандарттардын жаңыланышына алып келди. Мамлекеттик стандарттар бир нече жолу жаңыртылган жана алар бир жолу төмөнкүлөргө багытталган: адистерди кесиптик даярдоонун фундаменталдык мүнөзүн күчөтүү; аларга негизги кесиптик билим берүү, анын негизинде бүтүрүүчү өмүр бою кошумча кесиптик билим берүү курстарында билимин жаңырта алат. 1-деңгээлдеги өзгөрүүлөр адистерди даярдоонун көп баскычтуу системасына өтүү менен байланышкан. Бул өз кезегинде окуу пландарынын жана дисциплиналардын программаларынын мазмунунун өзгөрүшүнө алып келди; жалпы фундаменталдык дисциплиналардын мазмуну жаңыланды, милдеттүү сабактардын тизмеси өзгөрдү; стандарттарда биринчи жолу окутуучулар жана

студенттер үчүн академиялык эркиндиктер киргизилген, бул алардын ишмердүүлүккө чыгармачылык мамилесин стимулдаштырууга мүмкүндүк берет. Ар бир мамлекеттик билим берүү стандарты, эреже катары, төмөнкүлөрдү аныктайт: окуунун ченемдик мөөнөтү; чеберчилик деңгээли; адистин квалификациялык мүнөздөмөсү; тиешелүү программа боюнча окуудан өткөн бүтүрүүчүнүн кесиптик ишинин чөйрөсү жана түрлөрү. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик кесиптик билим берүү стандарты 4 негизги блоктон турат: биринчи блок - гуманитардык, социалдык-экономикалык дисциплиналар; экинчи блок - математикалык жана табият таануу дисциплиналары; үчүнчү блок - жалпы кесиптик дисциплиналар; төртүнчү блок атайын дисциплиналар (бүтүрүүчүлөр үчүн). Бардык стандарттарда профилдик жана илимий мекемелерге жараша университет тарабынан аныкталуучу адистик дисциплиналар блогу бар. МС 2-муундагы дисциплиналардын бардык блоктору төмөнкүлөргө ээ: милдеттүү мамлекеттик компонент; университет компоненти; студенттин тандоосу боюнча курстар. Процент менен алганда мамлекеттик компонент билим берүү программасынын 60%ке жакынын түзөт. Биринчи жана экинчи муундун мамлекеттик билим берүү стандарттары билим берүү программаларын түзүүдө ЖОЖдордун академиялык эркиндигин кеңейтүүнү камсыз кылган. Ошол эле учурда жогорку окуу жайларынын мазмунун долбоорлоо маданияты өзгөргөн жок. Стандарттар жогорку кесиптик билим берүүнүн маалыматтык-мазмундук моделине өз багытын сактап калды, мында негизги басым окуу материалын өздөштүрүү деңгээлине карата талаптарга эмес, дисциплиналардын тизмесин, алардын көлөмүн жана мазмунун түзүүгө багытталган.

Республикада жогорку билим берүүнү өнүктүрүүнүн заманбап шарттарында жогорку билим берүүнүн мазмунун өзгөртүүгө болгон мамилени модернизациялоо негизги багыттардын бири болуп саналат. Бул окуу пландарынан тарта жаңы муундун мамлекеттик билим берүү стандарттарына чейинки документтердин чоң комплектине тиешелүү. 2011-жылы өлкөнүн жогорку окуу жайы үчүнчү муундагы МСти колдонууга өткөн. Учурдагы

мыйзамдар Өкмөт тарабынан бекитилген адистерди салттуу даярдоонун тизмесин сактоо менен «бакалавр-магистр» схемасы боюнча кадрларды даярдоону карайт. Жаңы Мамлекеттик билим берүү стандарттарын иштеп чыгуунун өзөктүү маселеси болуп билим берүү программаларын өздөштүрүүнүн натыйжаларына талаптарды - жогорку кесиптик билим берүүнү даярдоо (адистик) багыты боюнча тиешелүү деңгээлдеги бүтүрүүчүнүн моделин иштеп чыгуу саналат. Бул Кыргызстандын академиялык чөйрөсүндө дипломдук моделди куруунун далилдүү, заманбап ыкмаларын издөөгө түрткү берди. Үчүнчү муундун стандарты инсандын чыгармачылык потенциалын, кесиптик сапаттарын жана тез өзгөрүп жаткан дүйнөгө ыңгайлашуу жөндөмүн өнүктүрүүнү караган жаңы билим берүү парадигмасын ишке ашырууга багытталган. Дагы бир жолу, 2019-жылдын декабрында ЖКБ МС кайра каралып чыккан. ЖКБ МС жаңы моделдери Улуттук квалификациялык негиздер жана кесиптик стандарттар менен түз байланышты орнотот, ошондой эле ЖОЖдун билим берүү программасын калыптандырууда окуу жайлардын өз алдынчалыгын олуттуу жогорулатууга мүмкүндүк берет. Жаңы муундагы стандарттар процесстерге (темалар жана ар бир предмет үчүн эмгек сыйымдуулугу түрүндө) эмес, универсалдуу жана кесиптик компетенциялар боюнча түзүлгөн билим берүүнүн натыйжаларына минималдуу талаптарды белгилейт.

Мамлекеттик билим берүү стандарттары университеттин билим берүү программасынын принципалдуу жаңы өзгөчөлүктөрүн белгилейт: - билим берүүнүн жыйынтыгы боюнча; - улуттук гана эмес, ошондой эле эл аралык деңгээлдеги ЖОЖдор арасындагы даражаларды салыштыруу жана өзгөртүү; - эмгек сыйымдуулугун аныктоодо кредиттер системасын колдонуу; - университеттин социалдык жоопкерчилигин жогорулатуу; студенттердин академиялык эркиндигин жогорулатуу; - билим берүүнүн мазмунун долбоорлоодо, билим берүү технологияларын колдонууда университеттин жана илимий кызматкерлердин өз алдынчалыгын жана академиялык эркиндигин кеңейтүү; - ЖОЖдордун жоопкерчилигин жана ишке ашырылып жаткан билим

берүү программаларынын сапаты үчүн алардын жоопкерчилигинин даражасын күчөтүү; - университеттин социалдык өнөктөштөр менен туруктуу диалогун түзүү; - окуу процессинин натыйжалуулугу жана билим берүүнүн натыйжалары үчүн илимий кызматкерлердин жана студенттердин жоопкерчилигин жогорулатуу. Жалпысынан алганда, жогорку кесиптик билим берүүнүн негизги билим берүү программасы (ЖКБ ЖБП) - бул региондук эмгек рыногунун керектөөлөрүн, республикалык аткаруу бийлик органдарынын талаптарын жана тиешелүү тармактык талаптарды эске алуу менен жогорку окуу жайы тарабынан иштелип чыккан жана бекитилген документтердин системасы. даярдоонун тиешелүү багыты үчүн, ошондой эле адистештирилген окуу-методикалык бирикме тарабынан сунушталган болжолдуу негизги билим берүү программасын эске алуу менен жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандартынын негизинде окуу процесси жүзөгө ашырылат. ЖКБ ЖБП билим берүү процессин ишке ашыруунун максаттарын, күтүлгөн натыйжаларын, мазмунун, шарттарын жана технологияларын, окутуунун бул чөйрөсүндө бүтүрүүчүлөрдү даярдоонун сапатына баа берүүнү жөнгө салат жана төмөнкүлөрдү камтыйт: окуу планы, окуу курстарынын иш программалары, предметтери, дисциплиналары (модульдар) жана окуучулардын сапаттуу даярдыгын камсыз кылуучу башка материалдар, ошондой эле окуу-өндүрүштүк практиканын программалары, окуунун календардык графиги жана тийиштүү билим берүү технологиясын ишке ашырууну камсыз кылуучу методикалык материалдар. ЖКП төмөнкү структуралык элементтерден турат: 1. ЖКБ ЖБП жалпы мүнөздөмөлөрү. 2. Окуу багыты (адистиги) боюнча ЖБП. 3. ЖКБ ЖБП өнүгүшүнүн натыйжасында түзүлгөн бүтүрүүчүнүн модели жана компетенциялары. 4. ЖБП ишке ашырууда окуу процессинин мазмунун жана уюштурууну жөнгө салуучу документтер: 4.1. Календарлык окуу графиги; 4.2. Үлгүлүү окуу планы; 4.3. Базалык окуу планы; 4.4. Жумушчу жылдык окуу планы; 4.5. Студенттин жеке окуу планы; 4.6. Жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандартына ылайык окуу дисциплиналарынын жумушчу программаларын камтыган окуу материалдары;

4.7 Практикалык программалар; 4.8. Корутунду сертификаттоо программасы. 5. Окутуу багытында ЖБП реалдуу ресурстук колдоосу. 6. Бүтүрүүчүлөрдүн жалпы маданий компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнү камсыз кылуучу окуу түзүмдүк бөлүмдүн чөйрөсүнүн мүнөздөмөлөрү. 7. Окуучулардын даярдоо багыты (адистиги) боюнча ЖБП өздөштүрүү сапатын баалоо системасы.

Жаңы мамлекеттик билим берүү стандартынын кабыл алынышы менен ЖБП ЖКБ системасында олуттуу өзгөрүүлөр болду, алар техникалык багыттар боюнча билим берүү программаларынын түзүмүнө жана мазмунуна, ошондой эле окуу процессинин негизги бөлүгүнө өзгөртүүлөр киргизилген: бакалавриат, магистратура жана орто кесиптик билим берүү (колледж). Ушундан улам, тиешелүү түрдө дисциплиндердин жумушчу окуу пландарына өзгөртүүлөр киргизилди.

Окуу курстарынын, предметтеринин, дисциплиналарынын (модулдарынын) иш программалары, алардын максаттарын жана милдеттерин, ЖБП түзүмүндө дисциплинанын ордун, дисциплинаны өздөштүрүүнүн натыйжаларына талаптарды, дисциплинанын көлөмүн жана окуу ишинин түрлөрүн, дисциплинанын мазмунун аныктоо же дисциплинанын бөлүмдөрү, практикалары, курстук иштердин үлгүлүү темалары, дисциплинаны окуу-методикалык жана маалыматтык камсыздоо, дисциплиналарды материалдык-техникалык жактан камсыз кылуу, дисциплинаны окууну уюштуруу боюнча методикалык сунуштар камтылган.

Окуу планы, учурдагы чечмелөө боюнча, Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан бекитилген иш-чаралардын комплекси, анын жардамы менен окуунун ар кандай курстары үчүн көндүмдөрдүн, билимдердин жана көндүмдөрдүн деңгээлин аныктоого болот. университетте. Окуу планында студент ар бир курста эмнелерди үйрөнүшү керектиги так жазылган. Жөнөкөй тил менен айтканда, студент биринчи – төртүнчү курстарда программанын кайсы сегментинен өтүшү керектиги так аныкталган. Окуу планына ылайык, окутуучулар окуу планын (силлабус) түзүшөт, башкача айтканда, студенттердин ар бир курста экиден эмнени аткара

тургандыгы, кандай билим жана көндүмдөрдү алаары, кандай жаңы илимдер менен кандайча тааныша тургандыгы тууралуу жазуу жүзүндө терең маалымат беришет.

Кыргыз Республикасындагы жогорку окуу жайларынын окуу пландарынын мазмуну экинчи муундагы билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары менен аныкталат. Бул документтерге ылайык ар бир окуу планынын милдеттүү компоненти – милдеттүү предметтердин тизмеси, алардын көлөмү бар. Милдеттүү сынактар жалпы окуу планынын болжол менен 60-70% түзөт. Ар бир дисциплинанын (модулдун) окуу планы окутуунун профилин эске алуу менен жалпысынан ЖБП алынган билимдер, көндүмдөр жана алынган компетенциялар менен органикалык байланышта окутуунун акыркы натыйжаларын так чагылдырышы керек. Дисциплиналардын (модулдардын) иш программаларынын түзүмү жана мазмуну төмөнкүлөрдү камтыйт: дисциплинаны өздөштүрүүнүн милдеттери; ЖБП структурасында тартиптин орду; дисциплинаны өздөштүрүүнүн натыйжасында калыптанган студенттин компетенттүүлүгү; семестрлер боюнча бөлүмдөрдү бөлүштүрүү менен дисциплинанын түзүмүн жана мазмунун, эмгек сыйымдуулугунун көрсөткүчтөрүн, прогресстин учурдагы мониторингинин түрлөрүн жана аралык аттестацияны; колдонмо билим берүү технологиялары жана студенттердин өз алдынча иштөөсүн окуу-методикалык камсыздоо; прогресстин учурдагы мониторингинин баалоо инструменттери, дисциплинаны өздөштүрүүнүн жыйынтыгы боюнча аралык аттестация; дисциплинаны окуу-методикалык жана маалыматтык камсыздоо; тартипти материалдык-техникалык жактан камсыз кылуу бөлүктөрү каралган.

Кыргызстандын көптөгөн техникалык университеттеринде окуу дисциплиналарынын белгилүү бир багыт боюнча бүтүрүүчүлөрдү даярдоо үчүн маанилүү болгон “профилдик ” жана “профилдик эмес” – экинчи даражадагы статусу жок дисциплиналарга бейрасмий бөлүү дагы эле бар. Окуу пландарын жана билим берүү программаларын иштеп чыгуучулар көбүнчө ушуну жетекчиликке алып, “профилдик эмес” дисциплиналарды жетектөөчү

кафедралардын статусун көтөрүү жана бүтүрүүчүлөрдү даярдоого көбүрөөк катышууну талап кылуу мүмкүнчүлүгүнө бөгөт коюшат. Гуманитардык дисциплиналар, мисалы тарых, философия, чет тили ж. б. конкреттүү билим берүү программасында айтылган окуу натыйжаларына жетишүүгө багытталган техникалык университеттин уюштуруучулук иш-аракеттери дагы да болсо өзгөрүүгө муктаж. Албетте, окуялардын мындай өнүгүшү менен академиялык дисциплиналардын профессионалдык багыттагы мүнөзү жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес. Натыйжада бул билим берүүнүн сапатынын төмөндөшүнө жана акыр аягында кырдаалдын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келет.

Техникалык ЖОЖдордун билим берүү ишмердүүлүгүн системалуу оптималдаштыруунун контекстинде ар бир жеке дисциплинанын билим берүүнүн акыркы натыйжасына кошкон үлүштүк салымы, жалпы учурда, жумушчу окуу планы менен жөнгө салынган аны өнүктүрүүнүн эмгекчилдигине пропорционалдуу эмес; анткени бул көбүнчө белгилүү бир студенттин бул дисциплинаны кабыл алуусунан, анын келечектеги карьерасы үчүн бул дисциплинанын маанилүүлүгүнө жеке баа берүүсүнөн көз каранды. Ошол эле учурда, бул салым бул дисциплинанын катышуусу менен түзүлгөн компетенциялардын спектринин кеңдиги менен байланыштуу. Мына ошондуктан ийгиликтин ачкычы, биринчи кезекте, билим берүү программасын жана окуу планын иштеп чыгуучулар тарабынан белгилүү бир дисциплинаны калыптандыруучу компетенциялар топтому рационалдуу тандоодон көз каранды болот.

ЖБП иштеп чыгуу жана бекитүү ырааттуу түрдө бир нече этап менен ишке ашырылат, алардын ар бири боюнча иштер мурунку этап аяктагандан кийин жүргүзүлөт. Биринчи этап - ЖБПтин максаттарын жана милдеттерин калыптандыруу, окуунун тиешелүү чөйрөсүнүн (адистигинин), деңгээлинин алкагында билим берүү программаларын ишке ашыруу үчүн ЖБП МС талаптарына жооп берүү үчүн университеттин мүмкүнчүлүктөрүн талдоо – аккредитация жүргүзүлөт. ЖБП иштеп чыгуунун негизи катары ЖКБ МС

алынган. Биринчи этаптын натыйжасы – ЖБП концепциясы (жалпы мүнөздөмөсү). Концепциянын алкагында ЖБП багыттары, бүтүрүүчүлөрдүн кесиптик ишинин чөйрөсү, объекттери жана милдеттери, билим берүү программасын өздөштүрүүнүн максаттары жана күтүлгөн натыйжалары, программа боюнча окуунун формалары жана узактыгы, ошондой эле бүтүрүүчүлөрдүн потенциалдуу иш берүүчүлөрүнүн саны көрсөтүлгөн. Бул концепция ОУК тарабынан каралып жатат. Эгерде концепция жактырылса, ЖКБ ЖБП иштеп чыгуунун экинчи этабына өтөт.

Экинчи этап – окуу процессинин графигин иштеп чыгуу жана бекитүү менен кошо Базистик окуу пландарын иштеп чыгуу жана бекитүү менен аяктайт. ЖБП негизги окуу планы студенттерде белгиленген компетенцияларды өнүктүрүү үчүн ЖБК максаты менен бирге иштелип чыккан. Экинчи этаптын жыйынтыгы билим берүүнүн бардык сунушталган формалары үчүн бекитилген Базистик окуу пландары болуп саналат. Базалык окуу пландары түзөтүү мекемесинин бөлүмдөрү жана биринчи проректор тарабынан экспертизадан (бекитүүдөн) өткөрүлөт. Базалык окуу пландары университеттин окумуштуулар кеңеши тарабынан бекитилет.

Үчүнчү этап – дисциплиналардын окуу-методикалык комплекстерин (модулдарын), практикалык программаларды иштеп чыгуу жана бекитүү каралган. Үчүнчү этаптын алкагында ЖБП окуу натыйжалары менен байланышта дисциплиналар (модульдар), практикалар боюнча окуунун максаттары жана натыйжалары түзүлөт, дисциплинанын (практикалардын) мазмуну аныкталат, сабактар, материалдык-техникалык жана башка ресурстар менен дисциплинаны өздөштүрүүнүн боюнча маалымат чогултулат. Дисциплиналардын окуу-методикалык комплекстерин (модулдарын), практикалык программаларды иштеп чыгууну ЖОЖдун тиешелүү элементтери боюнча окутууну камсыз кылган кафедралар жана башка түзүмдүк бөлүмдөрү ишке ашырат. Үчүнчү этаптын натыйжасы болуп бекитилген окуу-усулдук комплекстери (модульдар), практикалык программалар түзүлөт. Дисциплиналардын (модульдардын) жана практикалардын программасын

бекитүү тиешелүү ОУК тарабынан жүзөгө ашырылат.

Төртүнчү этап - баалоо каражаттарынын фонддорунун (БКФ) жана методикалык материалдардын каражаттарын иштеп чыгуу жана бекитүү керек. БКФ жана методикалык материалдар бекитилген окуу-методикалык дисциплиналар комплекстеринин (модульдарын), практикалык программалардын негизинде ЖБП тиешелүү элементтерин окутууну камсыз кылган университеттин кафедралары жана башка түзүмдүк бөлүмдөрү тарабынан иштелип чыгат. БКФ текшерүүдөн өтөт жана ОУК тиешелүү бөлүмдөрү жана биринчи проректор тарабынан бекитилет.

Бешинчи этап - ЖБП иштеп чыгуу жана бекитүү. Бул этапта ЖБП түзгөн бардык мурда иштелип чыккан документтер талданат жана зарыл болгон учурда оңдолот жана толукталат. Мындан тышкары, ЖБП иш берүүчүлөрдүн өкүлдөрү тарабынан экспертизадан өтөт. Даярдалган ЖБП университеттин Окумуштуулар кеңеши тарабынан бекитилет, андан кийин Билим берүү жана Окуу-маалымат бөлүмүнө (ОМБ) өткөрүлүп берилет. Зарыл болгон учурда ЖБП оңдоолор жана толуктоолор киргизилиши мүмкүн.

Учурда Кыргызстанда техникалык багыттар боюнча окуу процесси: И.Раззаков атындагы КМТУда 10 институт: Архитектура жана дизайн институту (АДИ); Курулуш жана технология институту (КжТИ); Электроника жана телекоммуникациялар институту (ЭТИ); Транспорт жана робототехника институту (ИТК); Жаңы маалыматтык технологиялар институту (ЖМТИ); Биргелешкен билим берүү программалар институту (БПИ); Технология институту; Энергетика институту; Кыргыз тоо-кен металлургия институту; Кыргыз-Герман техникалык институту.Ошондой эле 2 Жогорку мектептер:Экономика жана бизнестин жогорку мектеби жана Эл аралык логистиканын жогорку мектеби.

Б.Ельцин атындагы КРСУда инженердик-техникалык билим берүү 2 факультетте: табигый-техникалык факультетте жана архитектура, дизайн жана курулуш факультетинде жүргүзүлөт.

М.Адышев атындагы Ош технологиялык университети: Энергетика

факультети (ЭФ); Экономика жана башкаруу факультети (ЭБФ); Технология жана айлана-чөйрөнү башкаруу факультети (ТЭБФ); Жол транспорту жана сервистик технологиялар факультети (ЖТСТФ); Табигый-техникалык факультет (ТФ); Архитектура жана курулуш факультети (АКФ); Кибернетика жана маалыматтык технологиялар факультети (КМТФ).

Баткен мамлекеттик университетинде төмөнкү профилдер боюнча: физика-математика, колдонмо информатика, энергетика жана электр энергетикасы, транспорт процесстеринин технологиясы, курулуш, архитектура, долбоорлоо, транспорт жана электр жабдуулары жана автоматташтыруу, транспортто жүк ташууларды уюштуруу жана башкаруу, тейлөө жана унаа оңдоо.

Жалпысынан Кыргызстанда ЖБП билим берүү тармагынын профилдик мекемелеринин катышуусунда, программалардын жетекчилери тарабынан иштелип чыгат жана ЖБП түзүүгө жооптуу болгон мекемелердин Окуу-методикалык кеңешинде (ОМК) каралат. ОМК - окутуу багытынын (адистигинин) алкагында ЖКБ ЖБП жалпы мазмуну үчүн - студенттердин зарыл компетенцияларга ээ болушун камсыз кылуучу дисциплиналардын (модулдардын) тизмесин түзүү үчүн жоопкерчилик тартат. ЖОЖдун ресурстук камсыздоо параметрлеринин жана башка параметрлеринин жогорку кесиптик билим берүүнүн Мамлекеттик билим берүү стандартынын талаптарына ылайыктуулугу үчүн жооптуу жана анын негизинде окуу процессин ишке ашыруунун сапаты үчүн мониторинг да жүргүзүшөт.

Кафедралар жана университеттин башка түзүмдүк бөлүмдөрү, дисциплиналарды (модулдарды), практикаларды, ИИИ өткөрүүгө тартылган, даярдоо багытынын (адистиктин) ЖБП түзүүгө катышат. ЖКБ ЖБП түзүүдө бүтүрүүчүлөр өз иш-аракеттерин ушул чөйрөдө (адистикте) башка ЖБП түзүүгө жооптуу башка бөлүмдөр менен макулдашат.

3.2. Архитектура жана шаар куруу багытында окутуунун методологиялык өзгөчөлүктөрү

XX кылымдын аягында дүйнөдө «окуп-үйрөнүүчү коом» түшүнүгү пайда

болуп, коомдун бардык мүчөлөрүнүн үзгүлтүксүз билим алышын талап кылат. «Үзгүлтүксүз билим берүү – бул окутуу шарты боюнча да, убакыт боюнча да, мейкиндик боюнча да окутуу ыкмалары боюнча да чексиз билим берүү. Ал коомдун бардык ишмердүүлүгүн жана бардык ресурстарын бириктирип, инсандын потенциалдуу жөндөмдүүлүктөрүн гармониялуу өнүктүрүүгө жана коомду кайра курууда прогреске багытталган. Учурда Кыргызстанда ЖОЖго чейинки даярдоо университетке ийгиликтүү кирүүгө гана эмес, келечектеги адистикти тандоого дагы атайылап мамиле жасоого жардам берген программалардын кеңири спектрин камтыйт. ЖОЖго чейинки даярдоо үзгүлтүксүз билим берүү системасынын звеносу болуп саналат, ал жогорку билимге болгон кадам гана эмес, ошондой эле жаш адамдын кесипке ээ болуу жана андан аркы инсандык өнүгүү жолунда маанилүү этап болуп саналат. Бул система үзгүлтүксүз билим берүүнүн заманбап системасынын эң маанилүү элементтеринин бири болуп, абитуриенттердин келечектеги кесибин аңсезимдүү тандоосуна жана үзгүлтүксүз билим алууга даярдыгына жетишүүгө багытталган иш-чаралардын комплекси деп таанылган.

«Кыргыз Республикасында 2010-жылга чейин билим берүүнү өнүктүрүү концепциясында» билим берүү тармагындагы мамлекеттик саясат «үзгүлтүксүз билим берүүнүн ийкемдүү, ачык жана өнүгүп жаткан системасын түзүүгө багытталат» деп белгиленген. Ошого жараша билим берүүнүн мазмунунун жана структурасынын жаңы концепциясы түзүлгөн: билим берүүнүн демейдеги денгээлине – мектепке чейинки, мектеп, университет. Билим берүүнүн мазмунун жана максаттарын өзгөртүү окуучуларды жана студенттерди окутуунун инновациялык мамилесинин стратегиясын ишке ашырууга багытталган «окутууну өз алдынча уюштуруу потенциалын мобилизациялоону, аны окутуучунун педагогикалык ишмердүүлүгүнүн системасына киргизүүнү жана которууну жана студенттин когнитивдик активдүүлүгүн..» талап кылат. Ошентип, билим берүүнүн мазмунун өзгөртүү билим берүүнүн жаңы ыкмаларын жана формаларын колдонууну билдирет жана алар Кыргыз Республикасындагы билим берүү системасынын ийкемдүү жана өз ара

байланышкан структурасын түзүүнү билдирет. Кыргыз Республикасында билим берүүнүн түзүмү «Билим берүү жөнүндө» Мыйзамы (12-берене) менен аныкталат жана төмөнкүдөй формага ээ: «Жалпы билим берүү уюмдары – мектептер, колледждер, университеттер деп аныкталган. Жалпы орто билим берүүнүн структурасы инсандын психологиялык жана жаш өзгөчөлүгүнө ылайык келиши керек, 12 жылдык мектепте билим берүүнүн айрым этаптарын бүтүрүү менен окуучулардын жаш курагынын өнүгүү этаптарын дал келтирүү максатка ылайыктуу. Ошондуктан, Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги жана Кыргыз билим берүү академиясы дагы 11 жылдык билим берүүгө өтүү боюнча алдын ала эсептөөлөрдө биринчи вариантты: башталгыч билим берүү – 4 жыл, негизги мектеп – 5 жыл, толук орто мектеп — 2 жыл.

Мектептик билим берүү инсандын коомдогу жигердүү ишмердүүлүгү үчүн жетиштүү, анын деңгээлине ылайык келген билимди, практикалык көндүмдөрдү жана өнүктүрүүнү камсыздайт, кесипти жана квалификацияны өздөштүрүү үчүн негиз болуп кызмат кылат. Балдардын орто билим алууга укугу жалпы билим беруучу мектептердин тармагы тарабынан камсыз кылынат. Мектепте билим берүүнүн структурасы: башталгыч мектеп (1-4-класстар), негизги мектеп (5-9-класстар), толук орто мектеп (10-11-класстар).

Башталгыч мектеп. Бул мезгилде балдардын интенсивдүү психикалык өнүгүүсү, окуу, эсептөө, жазуу көндүмдөрүн, окуу ишинин ыкмаларын калыптандыруу, билимди өз алдынча алуу жана таанып-билүү маселелерин чечүүдө колдоно билүү; балдардын баарлашуу жөндөмдөрү өнүгөт. 1-4-класстарда кенже окуучунун инсандыгын калыптандыруу, анын жөндөмдүүлүгүн аныктоо жана ар тараптуу өнүктүрүү, билгичтиктерин, мотивдерин жана окууга умтулуусун калыптандыруу ишке ашат. Дал башталгыч мектепте окуу шыктары калыптанат, алар балага өмүр бою билим алууга мүмкүнчүлүк бериши керек. Ошондуктан башталгыч мектепте билим берүүнүн сапатын жогорулатуу мектеп реформасынын эң маанилүү пункттарынын бири болуп саналат.

Башкы мектеп. Өспүрүм куракта инсандын интенсивдүү социалдык өнүгүүсү, адеп-ахлак нормаларынын калыптанышы башталат. Өспүрүм өзүнүн алдына жеке маанилүү максаттарды коё алат, анын кесиптик иш-аракетинин негизги багытында жана ар кандай чөйрөлөрүндө чагылдырылган профессионалдык ниеттери бар, «Мен» образы калыптанат, ал өзүн-өзү аныктоонун негизин түзөт. Негизги мектеп жаратылыш, коом, адам жөнүндөгү билимдерди өнүктүрүү үчүн шарттарды камсыздайт, предметтик-практикалык, таанып-билүү жана рухий ишмердүүлүктүн ар кандай түрлөрү боюнча билгичтиктерди жана көндүмдөрдү өнүктүрөт. Негизги мектеп салыштырмалуу аяктаган билимди болжолдойт, ал толук орто жалпы билим берүүчү же кесиптик-техникалык окуу жайда үзгүлтүксүз билим алуу үчүн негиз болуп саналат, окуучуларды андан ары билим берүүнүн профилин жана ыкмасын тандоого даярдоо, алардын социалдык жактан өзүн өзү аныктоосу жана өз алдынча билим алуусу үчүн шарттарды түзөт. Окуучулардын жеке жөндөмдүүлүктөрүн жана ынталарын эске алуу менен окуу жайлары кесипке чейинки даярдоону ишке ашыра алат.

Бүтүрүүчү орто мектеп. Жаратылыш, коом жана адам жөнүндөгү билимдер системасын өздөштүрүүнүн негизинде 16 жаштан 18 жашка чейинки мектеп окуучулары бүтүндөй дүйнө тааным позициясын калыптандырып, келечегин, максаттарына жетүү жолдорун долбоорлой алышат. Бул куракта коомдук турмушта өзүн-өзү ишке ашырууга умтулуу, өзүнүн билим берүү жана кесиптик мүмкүнчүлүктөрүн реалдуу баалоо жана андан аркы билим алуунун жана кесиптик өзүн өзү аныктоонун жолдорун көрсөтүү жөндөмдүүлүгү пайда болот. Келечекте мектептин жогорку деңгээлинде билим берүү программаларынын үч түрү киргизилет: академиялык (алдынкы), негизги жана кесиптик. Жалпы билим берүүнүн академиялык программаларына кирген студенттер татаалдыгы боюнча жогорку кесиптик билим берүүнүн биринчи деңгээлиндеги биринчи курска туура келген тереңдетилген билим ала алышат. Мындай деңгээлдеги программалар мындай билим берүү ишмердүүлүгүн жүргүзүүгө лицензиясы жана аккредитациясы бар жогорку окуу жайлары менен

тыгыз кызматташкан мектептерде гана ишке ашырылышы мүмкүн.

Кесиптик программаларга кирген окуучулар негизги жалпы билим берүү менен бирге башталгыч кесиптик билим алышат. Мындай деңгээлдеги программалар кесиптик билим берүү мекемелери менен тыгыз кызматташкан мектептерде - мындай билим берүү ишин жүргүзүүгө лицензиясы жана аккредитациясы бар мектептер аралык жана окуу-өндүрүштүк комплекстерде гана ишке ашырылышы мүмкүн. Билим берүү профилдик дифференциялоонун негизинде, анын ичинде жеке билим берүү программалары аркылуу түзүлөт. Профилдик билим берүү төмөнкүдөй формаларда ишке ашырылышы мүмкүн: адистештирилген окуу жайлары, класстар, тайпалар жана башка формалар. Билим берүүнүн профилин аныктоо: табият таануу, гуманитардык, көркөм-эстетикалык жана башкалар таанып-билүү кызыкчылыктарынын жана жөндөмдүүлүгүнүн негизинде ишке ашырылат. Окуучулардын саны, ошондой эле окуу жайдын педагогикалык курамынын мүмкүнчүлүктөрүн, региондук билим берүү системасынын структураларын, социалдык-маданий чөйрөнүн салттарын жана өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен мерчемделген. Жогорку класстын профилдик мүнөзү жеке билим берүү программаларын түзүү аркылуу орто (толук) жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандартынын негизинде ишке ашырылат. Жалпысынан алганда, ал жаш мезгилдердин өзгөрүшү менен дал келет: балалык, өспүрүмдүк, жаштык. Негизги мектепте окуу мезгилинин көбөйүшү жалпы билим берүүнүн деңгээлин жогорулатууга жана орто (КББ) жана жогорку кесиптик билим берүү (ЖОЖ) мекемелерине кирген балдардын социалдашуусуна шарт түзөт. Жалпы орто билим берүүнүн структурасы инсандын психологиялык жана жаш өзгөчөлүгүнө ылайык келиши керек, 12 жылдык мектепте билим берүүнүн айрым этаптарын бүтүрүү менен окуучулардын жаш курагынын өнүгүү этаптарын дал келтирүү максатка ылайыктуу. Ошондуктан, Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги жана Кыргыз билим берүү академиясы дагы 12 жылдык билим берүүгө өтүү боюнча алдын ала эсептөөлөрдө биринчи вариантты: башталгыч билим берүү – 4 жыл, негизги мектеп – 5 жыл, толук орто мектеп — 3 жыл деп

сунушталууда. Мектептен тышкаркы билим берүү уюмдары, атайын билим берүү мекемелери, балдарга, өспүрүмдөргө жана жаштарга кошумча билим берүү уюмдары, башталгыч (кесиптик лицей), орто (мектеп, колледж), жогорку окуу жайлары (институт, академия, университет, консерватория ж.б.) жана ЖОЖдон кийинки кесиптик билим берүү, кошумча кесиптик билим берүүнү уюштуруу каралган. Мындай шарттар жана талаптар “Билим берүү жөнүндө” мыйзамда каралган, ошондой эле “Билим берүү чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясаттын принциптери билим берүү процессинин системалуулугу жана үзгүлтүксүздүгү” болуп саналат, ал эми жарандардын билим алуу укугу Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан көрсөтүлгөн мамлекет тарабынан камсыз кылынат деп белгиленген. Кыргыз Республикасы инсандын, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыктарына жооп берген билим берүү системасын түзүү аркылуу ишке ашырылат. Мектеп менен ЖОЖдун ортосундагы ортомчу этап бул - даярдоо курстары катарында айрым бир мектептерде ишмердүүлүк алып барган класс-лицейлер эсептелет. Окуучулар үчүн ЖОЖго чейинки даярдоо ыктыярдуу, бирок дагы эле зарыл, анткени жыл сайын ЖРТнын жыйынтыгы боюнча гана ЖОЖдор абитуриенттерди кабыл алат. Даярдоо курстары ата мекендик ноу-хау эмес, эл аралык деңгээлде таанылган, алардын өтө зарылчылыгынан улам, орто жалпы билим берүү менен жогорку окуу жайынын ортосундагы өткөөл этабы катары баалоого болот. ЖОЖго чейинки даярдоо курстарында окуу кызыктуу жана жемиштүү. ЖОЖго чейинки курстарга жазылгандар репетитор менен бетме-бет отурбастан, шыктанган жана өлкөнүн эң мыкты ЖОЖдоруна тапшырууну каалаган студенттердин топторунда окушат. Бүтүрүүчүлөр үчүн даярдоо курстары окутуунун уюштуруусу жана профили боюнча узак мөөнөттүү, орто мөөнөттүү, интенсивдүү, кыска мөөнөттүү курстарга жана репетитор менен сабактарга (индивидуалдык окуу) бөлүнөт. Окуу графигин тандоодо мектептен кийин курстарга баруу оңой эмес экенин эстен чыгарбоо керек. Бирок дем алыш күндөрү сабактар дагы күч-аракетти жана туруктуулукту талап кылат, анткени дагы бир "кошумча жүк" кошулат. Бул курстарда окуу практикалык көнүгүүлөрдүн форматында, ЖРТда

окуу тесттери, орус тилинде дилбаян жана ар кандай предметтер боюнча дилбаян жазуу, ошондой эле айрым маселелер боюнча студенттердин билимдериндеги «кемчиликтерди» активдүү түрдө толтуруу форматында жүргүзүлөт. Узак мөөнөттөгү курстар эки окуу режимин сунуштайт: жумасына экиден төрт жолу иш күндөрү кечинде (16.00дөн 20.00гө чейин) жана жумасына бир же эки жолу (10.00дөн 15.00гө чейин) Бул курстар башка курстарга караганда бир катар артыкчылыктарга ээ. окутуунун формалары, ошондуктан узак окуу мезгили билимдин айрым түрлөрү боюнча, өзгөчө так илимдер боюнча терең билим алууда кандай оң жактары бар. Бул узак мөөнөттүү курстардын негизги артыкчылыгы болуп саналат. Мындан тышкары, узак мөөнөттөгү курстар жаңы жана татаал материалдардын чоң көлөмү үчүн иштелип чыккан, талдоо, тыянак чыгаруу, университеттик билим берүү системасына ыңгайлашууну үйрөнүүгө убакыт бар. Бүтүрүүчү канчалык эрте окуй баштаса, экзамендердин жыйынтыгы ошончолук жакшы болот. Студенттер университеттин талаптарына көнүп калышат. Окутуучулар билимдин пайдубалын түптөп гана тим болбостон, биринчи жылы пайдалуу боло турган темаларга жана суроолорго да басым жасашат. Узак мөөнөттүү окуу материалды ырааттуураак, кыйшаюусуз жана ашыкча жүктөмсүз үйрөнүүгө мүмкүндүк берет - мектеп программасына зыян келтирбестен, тескерисинче логикалык ой-жүргүртүүнү бир кыйла жогорулатат.

Орто мөөнөттүү жана интенсивдүү курстарда тренинг кайталоо, машыктыруу жана материалды дыкаттык менен эске салуу менен башталат. Бирок бир-эки жыл ичинде мектеп программасынан жетишпей калган нерселердин ордун толуктап, бардык темаларды жана суроолорду ийне-жибине чейин иштеп чыгып, оор учурларды иргеп алса болот. Көбүнчө мектеп окуучуларынын «аксаган» негизги билими бул – теоретикалык билимдерди практикалык колдоно албагандыгында. Жаңы материалдын башына туура келиши үчүн убакыт талап кылынат, ошондуктан узак мөөнөттүү даярдоо эң жакшы вариант. Бирок курстар орто мөөнөттүү болсо, анда алар тема боюнча жалпы билимди гана берет, ошондуктан, университетке чейинки даярдыктан

тышкары, талапкер тандоо алдында өз алдынча да окууну улантышы абзел. Интенсивдүү курстардын терс жагы, эреже катары, алар терең билим бербейт, бирок алар учурдагы мектеп жүктөрүн системалаштырууга мүмкүндүк берет. Ушундай жол менен "текчелерде" уюштурулган билим туура окуу жайына кирүү үчүн керектүү жардамга айланат. ЖОЖго кабыл алуу үчүн кыска убакытта даярдануу таптакыр башка иш. Бүтүрүүчүлөр сыноо тести аркылуу кыска убакыттын ичинде максималдуу билимди өздөштүрүү үчүн бардык күчүн жумшашат. Бул учурда мектепте баалар «аксай» баштайт. Кыска мөөнөттүү курстарда мугалимдер окуу материалын эффективдүү өздөштүрүүгө мүмкүндүк берүүчү далилденген автордук методдор боюнча иштешет. Кайсы темалар жана тапшырмалар көп учурда кыйынчылыктарды жаратаарын жакшы билишет жана аларга кеңири токтолушат.

Кесиптик башталгыч билим берүү (лицей, колледж) «Билим берүү жөнүндө» мыйзамга ылайык кесиптик башталгыч билим берүү квалификациялуу жумушчуларды даярдоону, квалификациясын жогорулатууну жана кайра даярдоону камтыйт. Мындай деңгээлдеги билим берүү бир нече типтеги окуу жайларында ишке ашырылышы мүмкүн: кесиптик лицейде, кесиптик колледждерде жүргүзүлөт. Кесиптик башталгыч билим берүүнүн программалары боюнча окууга негизги жалпы же орто жалпы билими бар адамдар кабыл алынат. Квалификациялуу жумушчуларды даярдоо жалпы жана кесиптик билим берүүнүн бирдиктүү комплекстүү программасы боюнча ишке ашырылат. Орто кесиптик билим берүү негизги жалпы же орто жалпы билим берүүнүн базасында орто звенодогу адистерди даярдоону жана кайра даярдоону карайт. Орто кесиптик билим берүү программалары боюнча окууну ийгиликтүү аяктаган адамдарга тиешелүү адистик боюнча квалификация ыйгарылат. Орто атайын билим берүүнүн алдында турган негизги көйгөй мектеп менен билим берүүнүн үзгүлтүксүздүгүн сактоо менен (анткени окуучулар орто мектептин программасы боюнча билимин улантышат) окуучулардын жалпы билим берүү сабагында алган билимдеринин негизинде кесиптик курстарды куруу болуп саналат. Билим берүүнүн бул баскычы Кыргызстанда өтө муктаж болгон

жумушчуларды, орто техникалык кадрларды ж.б. кыска мөөнөттө даярдап чыгарышат. Бирок, башталгыч жана орто кесиптик билим берүү баскычынын ишинин натыйжалуулугу дагы эле төмөн: Кыргызстанда ар кандай кесиптерге (адистерге) муктаждык көзөмөлгө алынбайт, кадрларды даярдоо концепциясы жок ж.б. Эмгек рыногунун керектөөлөрүн аныктоо кесиптерди алуудагы артыкчылыктарды өзгөртүүгө, ошондой эле Кыргызстан үчүн зарыл болгон жаңы кесиптерге окутууну камсыз кылууга мүмкүндүк берет. Өз кезегинде бул процесс мектепке да таасирин тийгизип, билим берүүнүн мазмунуна киргизиле турган өзгөртүүлөрдү аныктоого тийиш.

ЖОЖго чейинки даярдоонун негизги милдети билимдин кийинки баскычына өтүү үчүн минималдуу убакытта максималдуу билим берүү, бирок келечектеги адистикти туура тандоонун негизги сыноосу болуп саналат. Студенттердин профилдик даярдыгын эстен чыгарбоо керек: алар кесиптин негиздери менен таанышышат, ошондуктан мектепти аяктаганда алар адистикти туура тандап жаткандыгына бекем ынанышат. Анткени, кесипке бир аз сүңгүп, келечектеги талапкер канчалык ылайыктуу же, тескерисинче, тигил же бул ишмердүүлүк чөйрөсү ага такыр туура келбей турганын түшүнөт. Ал эми башка университетке же башка факультетке кирүүгө даярданууга убакыт болушу үчүн, көп күч-аракет, акча жана эң негизгиси убакыт сарпталганда эмес, мүмкүн болушунча эртерээк билип алган жакшы. Тар мааниде ЖОЖго чейинки даярдоо абитуриенттерди ЖОЖго тапшырууга жакшыраак даярдоо максатында билим берүү кызматын көрсөтүүчү мектеп менен университеттин ортосундагы аралык звено болуп саналат. Кеңири мааниде алганда, бул окутуунун жүрүшүндө кирүү экзамендерине даярдануу менен бирге, болочок студенттин университеттин маданий мейкиндигине киришине, анын кесиптик багытын түзүүгө жана ишке тартууга көмөктөшүүчү расмий, жогорку окуу жайларынын чыгармачылык топторунун жана педагогикалык система эсептелет.

ЖОЖго чейинки даярдоонун негизги максаты да студенттерди университеттин шартына адаптациялоо, алардын кесиптик багыт алуусу жана

университеттин чыгармачыл топторунун курамында биргелешкен ишке катышуу болуп саналат. ЖОЖго чейинки даярдоо системасынын иштешинин үч модели бар: - мектеп модели - ЖОЖго чейинки даярдоонун мазмуну мектепте базистик окуу планынын шаардык, областтык жана райондук (айылдык) мектеп компоненттеринин алкагында түзүлөт. Буга университет менен биргеликте түзүлгөн университетке чейинки даярдоо структуралары да кирет; университет модели - ЖОЖго чейинки даярдоонун мазмуну тигил же бул ЖОЖдун талаптарына ылайык түзүлөт. Эреже катары, мындай системалар жогорку окуу жайынын структурасында түзүлөт; айкалыштырылган модель мектеп жана ЖОЖдун кесиптик билим берүү программаларынын талаптарынын негизинде ЖОЖго чейинки даярдоонун мазмунун биргелешип түзүүнү карайт. ЖОЖго чейинки даярдоонун мазмуну мектепте да, университетте да таза түрүндө түзүлүшү мүмкүн, бул багыттагы биргелешкен иш-чаралар кандай болгон күндө да базистик окуу планынын жана кирүү экзамендеринин программасынын негизинде түзүлөт. Бирок, моделдердин ар биринде үстөмдүк кылуучу ыкма так айырмаланат. Айырмачылык университеттин иштөө шарттары менен түшүндүрүлөт; университеттеги адистиктердин жыйындысы жана тигил же бул факультетте билим берүүнүн өзгөчөлүгү; университеттин административдик-башкаруу аппаратынын мобилдүүлүгү жана ийкемдүүлүгү; абитуриенттерге сунушталган билим берүү кызматтарынын комплекси жана бул кызматтарга суроо-талап; жогорку окуу жайга чейинки даярдоо структурасынын кызматкерлеринин бул ишти азыркы талаптагыдай деңгээлде уюштурууга жөндүүлүгү жана каалоосу. ЖОЖго чейинки даярдоонун эң кеңири таралган курамы аралаш типтеги уюштуруу болуп саналат. Кадрларды даярдоонун сапаты үчүн жоопкерчиликтин бир бөлүгү жалпы билим берүү мекемесине, бир бөлүгү жогорку окуу жайына жүктөлөт. Орто мектепте окуу-тарбиялоо процесси маданияттын бардык элементтерин жана коомдук тажрыйбаны ездештуруунун негизинде окуучулардын табигый ыктарын ишке ашыруу зарыл болгон таризде жүргүзүлөт. Ошону менен бирге окуу процессинин мазмуну жана

уюштурулушу дидактикалык принциптерге, атап айтканда, үзгүлтүксүздүк принцибине жооп бериши керек. Үзгүлтүксүздүк принциби ар бир кийинки билим менен көндүмдөрдүн мурункусу менен байланышын орнотууну билдирет, ал эми жаңысы эскини улантууга тийиш. Бул принциптин сакталышы – окуу процессинин ийгилиги үчүн зарыл шарттардын бири, ал педагогикада пайда болгон учурдан баштап бүгүнкү күнгө чейин көп жолу баса белгиленип келет. Билим берүүнүн чечүүчү этаптарынын бири жалпы орто билим берүүдөн жогорку билимге өтүү болуп саналат, анткени бул жерде окуучулар билим берүү процессинин объектилери жана субъекттери катары бир билим берүү системасынан экинчисине өтүшөт. ЖОЖго чейинки даярдоо үзгүлтүксүз кесиптик билим берүүнүн подсистемасы катары иштейт жана билим берүүнүн үчилтик максатын: окутуу – билим берүү – өнүктүрүүнү ишке ашырууга тийиш деген пикир бар. Билим берүү - кошумча предметтик билимдерди алуу жана жогорку окуу жайдын талаптарына ылайык орто мектепте алган билимдерин оңдоо жана тереңдетүү; билим берүү - коомдогу адеп-ахлактык баалуулуктарды эске алуу менен мектеп окуучуларынын кесиптик багытын жана кесиптик өзүн өзү аныктоосун калыптандыруу жана тереңдетүү; Өнүктүрүү – жалпы билим берүү көндүмдөрүн жана акыл эмгегинин көндүмдөрүн, интеллекттерин калыптандыруу.

Көз карандысыз мамлекеттер шериктештигинин (КМШ) өлкөлөрүндө ЖОЖго чейинки даярдоо системасы азыркы реалдуулукка ылайыкташтырылган айрым оңдоолор менен сакталып калган. Ар бир студент бүтүрүү классынын босогосунда бир нече маанилүү чечимдерди кабыл алышы керек болгон этап экенин билет. Кеп «ким болуу керек?» деген эзелки суроо жөнүндө гана эмес, ошондой эле актуалдуу суроолор: «кайда баруу керек?», эң негизгиси, «кантип даярдануу керек?». Кээ бирөөлөр өз алдынча билим берүүнүн натыйжалуулугуна ишенсе, башкалары кымбат репетиторду жалдашат, башкалары университетке чейинки даярдоо курстарына барышат. Бирок алар чындап эле абитуриенттерге жардам береби? Бул маселенин оң жана сол жактары бар. Башка жерлердегидей эле, университетке чейинки

даярдоо курстарынын жакшы жана жаман жактары бар. Көп нерсе университеттин өзгөчөлүгүнөн жана конкреттүү факультеттен көз каранды: сиз окуй турган жер жөнүндө көбүрөөк маалымат алуу үчүн социалдык тармактардагы талкууларды окуу керек. Туруктуулугу жана уюшкандыгы менен көйгөйлөрү барлар үчүн курстар бир аз пайда берет. Ошол эле «нөлдөн» кабыл алууга даярданууну каалагандарга да тиешелүү: көбүнчө топко негизги даярдыгы жакшы, болжол менен бирдей деңгээлдеги студенттер кабыл алынат. Курстарга баруу билимин жаңыртууну же тереңдетүүнү көздөгөн жана ошол эле учурда үйдөн өз алдынча окууну улантууга даяр болгондор үчүн татыктуу. Абитуриенттер орто мектепте, жада калса 9-класстын окуучуларында да жөн гана карап отурбашы керек. Оунчу класска өтүү менен катар даярдоо курстарына жазылуу керек. Ошентип, окутуу кыскартылган эмес, толук жана ырааттуу болот. Мындан тышкары, ушундайча түзүлгөн ырааттуу программа студентке кээ бир дисциплиналарды "жүргүзүүгө" жардам берет.

Бирдиктүү мамлекеттик экзамен мектептерде милдеттүү болгондуктан, көптөгөн ата-энелер балдарды жыйынтыктоочу тестирлөөгө даярданууга жөн гана үйрөткөн мугалимдер жамаатына караганда, ЖОЖдордон жардам сурап кайрылуунун мааниси жок деп эсептешет. Ал эми студент жогорку окуу жайга тапшырып эле тим болбостон, андан жакшы окугусу келмекчи.

Кыргызстанда 2002-жылдан бери орто кесиптик билим берүү мектептеринин (колледждердин) бүтүрүүчүлөрү үчүн ЖРТ системасы киргизилген. Тестирлөө долбоорунун негизги максаты – ачык-айкын, чынчыл жана көз карандысыз баалоонун жыйынтыгы боюнча ЖОЖдорго бирдей жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу. ЖРТ орто мектепти бүтүргөндөрдүн университетте билим алуу мүмкүнчүлүгүн өлчөйт, ал орто мектепти жана кесиптик (колледж) бүтүрүүчүлөрүнүн ЖОЖдо окуу үчүн көндүмдөрүн текшерүү үчүн киргизилген. Учурда ЖРТ мурунку кирүү сынактарынын ЖОЖдор тарабынан түздөн-түз өткөрүлүүчү системасын алмаштырды. Объективдүү тестирлөө жүргүзүүгө жөндөмдүү көз карандысыз тестирлөө уюму да түзүлдү. Учурда Кыргызстанда тестирлөө Билим берүүнү жана окутуу

усулдарын баалоо борбору (ББОУББ) тарабынан жыл сайын стандартташтырылган тестирилөөлөрдү иштеп чыгып, өткөрөт. ЖРТга жемиштүү даярдануу үчүн мектеп окуучуларынын басымдуу көпчүлүгү экзамендерди ийгиликтүү тапшырууга жардам бере турган кошумча сабактарга муктаж. Окутуу практикалык көнүгүүлөр, практикалык тесттер, орус тилинде дилбаян жазуу жана ар кандай предметтер боюнча дилбаян жазуу форматында өткөрүлөт. Ошондой эле жеке маселелер боюнча окуучулардын билимдериндеги «кемчиликтерди» жоюуга болгон күч-аракетин жумшайт. ЖРТга даярдануу, ар кандай республикалык, эл аралык билим берүү долбоорлоруна, олимпиадаларга катышуу студенттин көз-карашын кеңейтип, тандоосуна жардам берип, ЖОЖго тапшырууга даярданарын практика көрсөттү.

ЖОЖго чейинки даярдоо программасы бүтүрүүчүлөрдүн бардык билим берүү муктаждыктарына ылайык иштелип чыккан. Башкача айтканда, кирүү сынактарына даярданышат жана ЖРТ түрүндө өтүшү керек болгон предметтер боюнча терең билим беришет. Сабак учурунда мугалим-тренерлер дидактикалык материалды тандоодо өтө кылдаттык менен мамиле кылышат, сабактарды өткөрүү системасын ойлонуштуруп, окуучулардын практика аркылуу алган билимдерин иштеп чыгышат. Мындан тышкары, тестирилөө милдеттүү болуп саналат, анын үстүнө тесттерди окутуучу-тренерлер мурунку жылдагы иштин анализинин негизинде өздөрү иштеп чыгышат. Натыйжада бүтүрүүчү «А» жана «В» пункттарын оңой эле чечпестен, «С» бөлүмү да ага кыйынчылык туудурбайт. ЖРТ ал минималдуу убакытта максималдуу сапатта аткарат. Алар мындай эффектке ой-жүгүртүүнү жана логиканы өнүктүрүүчү татаал адаттан тыш тапшырмаларды коюу менен жетишишет. Жогорку билим берүү системасы эки баскычтуу (бакалавр, магистратура) болуп реформаланган учурда ЖОЖго чейинки даярдоонун актуалдуу маселеси өзгөчө курч турат. Азыр жыл сайын бала мектепте окуганы менен университеттин программасы талап кылган нерселердин ортосунда ажырым бар. ЖОЖго чейинки даярдоонун дагы бир түрү - бул жекече окутуу, б.а. репетитор менен сабактар.

Машыгуу убактысы бир нече факторлордон көз каранды. Анткени, машыгууга тогузунчу-онунчу класстын окуучулары жана кирүү экзамендерин бир нече айдын ичинде тапшырган бүтүрүүчүлөр кайрыла алышат. Башкача айтканда, окуу мөөнөтү эки же үч жылга созулушу мүмкүн, же бир-эки айга эсептелген кыскартылышы мүмкүн. Бүтүрүүчү чыгармачылык иштерди аткарат, презентация жасайт, дил баян, жат жазуу жазат, өз убактысын эффективдүү жана туура бөлүштүрүүнү үйрөнөт, репетитор ар бир сабак үчүн билимге аралык контролду жүргүзөт жана дароо кетирилген каталардын үстүндө иштейт, б.а. алган билимдерин бекемдейт.

Кыргызстанда репетитордун кызматына акы төлөө анын компетенциясына жана окуу жайдын жайгашкан жерине жараша болот. Айыл жергесинде репетиторлордун бир сааты 100 сомдон 300 сомго чейин, ал эми шаарда саатына 1000 сомдон төлөшөт. Кээ бир мектептер студенттерин ЖРТга атайылап даярдап, студенттеринин стипендиясын утуп алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон учурлар бар. Кээ бир мектептерде кышкы каникулдан кийин 11-класстын окуучулары үчүн сабак токтоп, программага ылайык ЖРТга даярдана баштаган мисалдар бар. Натыйжада, мугалимдер чыныгы окуу үчүн эмес, «сыноо үчүн сабак берүү» менен алек болуп турганда ЖРТ окуу процессине терс таасирин тийгизет. Тесттерге даярдануу рынок экономикасынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат жана алар ЖРТга даярданууну тапшырууга даярдануу менен салыштырышат, мисалы, бир жагынан TOEFL, экинчи жагынан эң жогорку балл алган бүтүрүүчүнүн грантка ээ болуу артыкчылыгы бар. Буга бүтүрүүчүлөрдүн өздөрү жана алардын ата-энелери кызыкдар, анткени бул үй-бүлөлүк бюджетке каржылык таасирин тийгизет.

Кыргыз Республикасында ЖОЖго чейинки даярдоодо жана ЖРТга даярдоодо маанилүү ролду Бишкекте жана башка областтык шаарларда (Ош, Токмок, Каракол, Талас) иштеп жаткан жана билим берүү борборлору: Secom, Nova, Билим, StudyLab, Эклектизм ж.б.алып барат. Билим берүү борборлорунда бүтүрүүчүлөр логикалык ой жүгүртүү, окуу, аналогия, сүйлөмдөгү боштуктарды толтуруу, практикалык грамматика боюнча көндүмдөрдү жана

көндүмдөрдү өнүктүрүшөт.

Жогорку окуу жайына тапшырууга жакшы даярдануунун ар кандай жолдору бар. Көптөгөн университеттер жана институттар атайын программаларды иштеп чыгууда, ага ылайык абитуриенттерди мөөнөтүнөн мурда даярдоого болот. Университеттин чөйрөсүнүн атмосферасы, сабактарды өткөрүүнүн түрдүү форматтары, мисалы, мастер-класстар, бизнес оюндары, жаңы ынтымактуу команда – мунун баары абитуриенттердин мотивациясын жогорулатып, аларды жакшы окууга стимулдайт. Бүтүрүүчүлөр предметтерден жана жеке профилдик дисциплиналар боюнча сыноо тесттерин тапшырышат (окуучулардын тандоосу боюнча кыргыз жана орус тилдеринде). ЖОЖго чейинки даярдоо курсун тандоонун эң кеңири таралган жана эң оптималдуу варианты – бул билим ала турган окуу жайына (КММУ, КМТУ, КРСУ, ОшМУ) бүтүрүүчүнү даярдап чыгуу. Даярдоо курстарынын негизги артыкчылыгы – бул студенттин жакшы студент боло аларын көбүнчө кабыл алуу комиссиясында иштеген окутуучуларга далилдей билүү. Окуу процессинде окутуучулар кирүү экзамендеринин учурунда өздөрүнүн окуучуларын эң актуалдуу суроолор боюнча алдын-ала «машыктырууга» аракеттенишет. Мындан тышкары, университетке чейинки даярдоо учурунда болочок абитуриент студенттик шык деп аталган нерсеге ээ болот, бул бардык кирүү тесттерин ийгиликтүү тапшырууга гана эмес (студенттер экзамендердин бардык нюанстары менен алдын ала таанышууга), бирок ошондой эле түздөн-түз окутуу процессин жеңилдетет. Окутуунун программасы көп функциялуу эмес. Окуу планы боюнча теория менен практика бир эле мезгилде айкалыштырылган. Бүтүрүүчүлөрдүн билим сапатын текшерүү үчүн мезгил-мезгили менен тесттер жана тесттер өткөрүлүп турат. Ал эми университетке чейинки даярдоонун бүткүл курсу аяктагандан кийин, студенттерди негизги сыноо күтүп турат - кирүү экзамендерин репетициялоо, анын жүрүшүндө алар аяктаган программанын суроолоруна жооп беришет. Даярдоо жана кабыл алуунун натыйжалары бири-бири менен тыгыз байланышта эмес, акыркы экзамен түшүнүүгө мүмкүндүк берет: студент эмнеден жаңылышты, анын

билиминин күчтүү жана алсыз жактары эмнеде экендигин аныктоо. Окутуунун программасы убактысы боюнча гана эмес, формасы боюнча да айырмаланат. Көбүнчө студенттер кечки курстарды тандашат - бул биринчи сменада окуган мектеп окуучулары үчүн өзгөчө ыңгайлуу. Мында лекциялар жумасына уч жолудан ашпайт. График окуучунун кошумча сабактарды мектеп программасы менен айкалыштыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло тургандай түзүлөт. Программанын бир күнү теориялык лекцияны да, семинарды да камтыйт. Эгерде бир эле учурда бир нече топко лекцияларды окууга мүмкүн болсо, анда семинарга жыйырмадан ашык угуучу чогулбайт. Сабактарды окуу жайынын мыкты кызматкерлеринен — профессорлор, доценттер жана ага окутуучулар алып барышат. ЖОЖго даярдоонун пилоттук түрү – бул дем алыш күндөрүндө кошумча класстык предметтик сабактарды өткөрүү. Жекшемби курстарын иш күндөрү жетиштүү убактысы жок, өзгөчө бош абитуриент колдоно алат. Класстар бир нече айга же бир нече жылга созулушу мүмкүн. Кечки формада жана дем алыш формасынан тышкары сырттан окуу жана дистанттык курстарды да уюштуруу сунушталууда. Азыркы учурда байланыш каражаттары алда канча жетишкен заманда дистанттык окутуу процессин күндүзгү студенттердикиндөй дээрлик эффективдүү башкарууга мүмкүндүк берет. Мындан тышкары, ар дайым онлайн режиминде окуу процессине катышууга же видеого жазылган лекцияларды карап чыгуу мүмкүнчүлүгү бар. Сырттан окууга чейинки окуу экзамендерди жана тесттерди мезгил-мезгили менен тапшырууну, университетке реалдуу баруу үчүн минималдуу убакытты талап кылат. Кандай болгон күндө да, дистанттык окутуу да болочок талапкерден жогорку өзүн-өзү тартипти талап кылат. Жогоруда айтылгандай, университетке чейинки даярдоо келечектеги абитуриент кийинки 4-6 жылды өткөрө турган окуу жайында өтсө жакшы болот. Айрыкча, булар боюнча ийгиликтүү окуу кабыл алууда эске алынса. Бирок, бул дайыма эле мүмкүн боло бербейт. Себептери ар кандай болушу мүмкүн: университет башка шаарда жайгашкан жана программада аралыктан окутуу каралган эмес. Же каржылык себептерден улам абитуриент башка окуу жайынын сунушун тандоого аргасыз болот.

ЖОЖго чейинки даярдоонун өзгөчөлүгү табигый түрдө так илимдер (математика, физика, химия) жана гуманитардык илимдер (тарых, адабият) предметтеринен тышкары тилдерди – биринчи кезекте кыргыз жана орус тилдерин, ошондой эле чет тили - англис, немис же француз тилдерин да даярдоону ишке ашырат. Бирок, техникалык жогорку окуу жайларында окуу жылынын башында конкреттүү тилдерде жалпы окутуу адистиктер боюнча конкреттүү терминдерди билүү камтылбайт. Бул методологиялык проблема, ошондой эле маселени чечүүнүн методологиялык негиздерин иштеп чыгуу үчүн тиешелүү теориялык изилдөөлөрдүн жоктугу. Демек, бул жагдай билим берүүнүн жана илимдин ар кандай чөйрөлөрүнүн ортосундагы идентификациялык иштерди координациялоону камтыган маселени фундаменталдуу чечүү үчүн илимий изилдөөлөрдү талап кылат.

Ар кандай өзгөртүү жаңы мазмунду гана эмес, бул мазмун камтылган жаңы формаларды да түзүүнү талап кылат. Ошондуктан Кыргыз Республикасындагы билим берүүнүн курамы жөнүндөгү маселе азыркы учурда эң актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Актуалдуулугу жаңы укук-ченемдик документтерди кабыл алуу менен да (мисалы, 2003-жылдагы “Билим берүү жөнүндө” Мыйзам, 2010-жылга жана 2025-жылга чейин билим берүүнү өнүктүрүүнүн “Стратегиялары” ж.б.), ошондой эле билим берүү тармагындагы эл аралык талаптар менен аныкталат. билим берүү жана Кыргызстандагы мектептердин 12 жылдык окууга өтүшү мүмкүн.

3.3. Архитектура жана шаар куруу багытындагы кыргыз-орус билингвизмдеги базистик терминдер

Кыргыз Республикасынын инновациялык жана санариптик өнүгүү стадиясына өтүшү менен жалпысынан билим берүү системасынын ролу жана мааниси өзгөрдү. Туруктуу социалдык өнүгүүнүн негизги критерийи катары техникалык чөйрөдө адистерди даярдоого байланышкан маселелер бүгүнкү күндө өзгөчө актуалдуу болуп калды. Билим берүү барган сайын мобилдүү болуп баратат жана жаңы тарыхый этаптын реалдуулуктарына адекваттуу жооп

бериши керек. Бүгүнкү күндө билим берүү техникалык университеттердин студенттеринин билимдин, жөндөмдөрүнүн жана көндүмдөрдүн жыйындысын өздөштүрүү үчүн эмес, алардын эне тилдеринде да, чет тилдеринде да берилген маалыматты өз алдынча алуу, талдоо, структуралоо жана натыйжалуу пайдалануу үчүн өз жөндөмдөрүн максималдуу ишке ашыруу жана пайдалуу маалымат коомдун жашоосуна катышуу менен өзүн-өзү өнүктүрүүгө багытталган шарттар керек.

Кыргыз Республикасынын техникалык ЖОЖдорунда кыргыз-орус тилдерин окутуунун жаңы, прогрессивдүү жолдорун издөөнүн учурдагы зарылдыгынан улам университеттердин алдында тилдерди окутуунун принципалдуу жаңы багытын аныктоо милдети турат. Бул милдетти аткарууда тармактагы максаттуу система аркылуу комплекстүү мамилени карашы керек: уюштуруу механизмдерин иштеп чыгуу, тилди окутуунун жакшыртылган формаларын жана ыкмаларын колдонуу, жаңы билим берүү технологияларын киргизүү, жаңыланган материалдык-техникалык базаны түзүү, квалификациялуу кадрларды даярдоо, эл аралык кызматташтыкты чыңдоо, эне тили жана бир нече тилди билүү жаатында коммуникативдик компетенттүүлүгүн жогорулатуу.

Заманбап техникалык билим берүүдө тилди окутуунун актуалдуу милдети - билим берүү, коммуникация жана кесиптик даярдоо максатында кыргыз жана орус тилдерин окутуу процессин натыйжалуу уюштуруу болуп саналат. Кыргыз кош тилдүүлүгүнүн контекстинде предметтик билимди окутуу сыяктуу концепцияны камтыган комплекстүү окутуу программасын түзүү сунушталууда. «Предметтик билимди кош тилдүүлүктө үйрөнүү» түшүнүгү техникалык адистиктердин студенттеринин предмет боюнча белгилүү бир билимди өздөштүрүү каражаты катары эки тилди колдонууну сунуштайт. Улуттук билим берүү системасынын өзгөчөлүгүн эске алуу менен бир катар предметтерди эки тилде окутуунун натыйжалуулугу Кыргызстандын бир катар мектептеринин тажрыйбасы менен далилденген. Жалпы кабыл алынган лингвистикалык теорияларга ылайык, эки тил, адатта, адамда ар кандай

даражада түзүлөт, анткени бул тилдердин жана алар менен байланышкан өкүлчүлүктөрдүн же маданияттардын эки таптакыр бирдей аракет чөйрөсү жок. Кош тилдүүлүктө ар бир тилдин тилдик системасын жакшы өздөштүрүү да эки тилдүү спикерге анын колдонуунун бардык тармактарында ээ болгон тилдердин ар бири жеткиликтүү болоруна кепилдик бербейт. Мындан тышкары, студенттер, башка эне тилинде сүйлөгөндөр сыяктуу эле, ар кандай тил жөндөмүнө ээ, ошондуктан бардык студенттер эки тилди бирдей жакшы жана аны колдонуунун жогорку деңгээлинде ала алышпайт. Коомдо тилдин функционалдык чөйрөлөрүнүн масштабы канчалык кең болсо, ошончолук суроо-талапка ээ болот жана тескерисинче, тилдин тар функционалдуулугу суроо-талаптын төмөндүгүнө алып келет, ал өз кезегинде «тең эмес» кош тилдүүлүктүн мисалын түзөт.

Билингвизм - баарлашуу үчүн эки тилдик системаны колдонуу жөндөмү. Билингвизм өзүнүн табияты боюнча түрдүү этностордун өнүгүүсүндөгү интеграциялык процесстердин натыйжасы жана көрсөткүчү болуп саналат. Белгилүү бир социалдык коомчулуктун чегинде бир нече тилди билүү, биринчи кезекте, ар бирибиз белгилүү бир кырдаалга ылайык баарлашуу тилин тандап алган учурда кош тилдүүлүк – билингвизм түрүндө ишке ашат. Чындыгында бул ар түрдүү улуттардын эң жакын жанаша жашоосу жана инсандын социалдашуусу үчүн лингвистикалык куралы болуп саналат. Маселен, республиканын алыскы аймактарынан келген студенттер тигил же бул себептерден улам шаарда болгон алгачкы күндөрүндө эле жаңы маданий жана лингвистикалык чөйрөгө көнүп, экинчи тилди зарылчылык катары каалабай эле кабыл алышат жана жаңы коомго көнүү куралы тилди кыска мөөнөттүн ичинде өздөштүрүүгө өтүшөт. Мындай процесс окуунун биринчи жылында барган сайын активдешүүдө, анткени айрым дисциплиналарды — кыргыз тилин жана адабиятын кошпогондо бүткүл окуу процесси орус тилинде уюштурулуп жүргүзүлөт. Анткени билимдин атайын булактары жана тиешелүү адабияттар азыр орус тилинде. Тагыраагы, 20 000 наамдагы ар кандай адабияттын ичинен 8125и гана кыргыз тилинде (КМКТАУнын Окумуштуулар кеңешинин 27.10.21-

ж. отчетунан).

Н.Исанов атындагы КМКТАУнун ОКББ (колледжде) кош тилдүүлүктүн бар экендигинин мисалы катарында окуу топторуна ар кайсы курактагы ар улуттун өкүлдөрдү жана өлкөнүн ар кайсы аймактарынан бир нече тилде сүйлөгөн бүтүрүүчүлөр бирге билим алышат. ОКББ окуу процесси эки тилде сүйлөгөндөргө багытталган. Сабактарды, коомдук жана башка иш-чараларды уюштурууда жана өткөрүүдө орус тили басымдуулук кылат. Ата-энелердин жаңы мууну өз балдарына көп акча каражаттарын жумшагандыктан колледждин студенти жок дегенде бир чет тилин билет. Ошол эле учурда, алар өзгөчө "жакшы" же тийиштүү денгээлде мамлекеттик тилди билишпейт, б.а. кыргыз тилин же туура сүйлөй албайт же жаза албайт. Планга ылайык орто кесиптик билим берүү мекемелеринде (колледжде) «Кыргыз тили» жана «Кыргыз адабияты» сабактары жумасына 2 жолу 120 саат (60 саат 2 семестр) пландалып, анда студенттер негизинен тексттерди окуу, сүйлөмдөрдү түзүү, ал эми билимди текшерүү - тестирилөө аркылуу аныкталат. Натыйжада студенттер күнүмдүк турмушта орус тилинде баарлашып, кыргыз тили менен кыргыз адабиятынан башка бардык сабактар орус тилинде жүргүзүлгөндүктөн, сүйлөө жана жазуу боюнча көндүмдөрү канааттандырырлык деп айтса болот. Кыйынчылыктарга карабастан, орус тилин жакшы билбеген студент курбуларынын арасында өзүн эркин сезүү үчүн кыска убакыттын ичинде туура сүйлөөнү, ал тургай сөздөрдүн үстүнөн туура басым жасоону үйрөнөт. Ийгиликтүү окуу процессинин формаларынын бири студенттин өз эне тилинде өздөштүрүлгөн материал боюнча түшүнүгүн билдирүү мүмкүнчүлүгү болгон. Ошентип кыргыз-орус тилдериндеги кош тилдүүлүктүн жардамы менен окуу процессин уюштурууда жагымдуу кырдаал түзүлөт. Студенттер менен иштөөдө, өзгөчө 1-курста, көптөгөн негизги жагдайларды эске алуу керек. Бул биринчи кезекте социалдык жана психологиялык адаптация, ошондой эле жаш адамды жаңы, көбүнчө бейтааныш тил чөйрөсүнө киргизүү кирет. Так жаш адамдын жашоосунда жаңы тил мейкиндиги пайда болгондо эки тилдүү студенттер, жасалма - өздөштүрүлгөн кош тилдүүлүк пайда болот. Адатта

студент 2 же 3-курстан кийин экинчи тилди үйрөнө баштаганда, ырааттуу кош тилдүүлүк жөнүндө айтууга болот. Туруктуу кош тилдүүлүк менен тилди үйрөнүү салыштыруу жана тектештирүү негизги ролду ойнойт: окуучу экинчи тилдин фонетикасын жана грамматикасын биринчисинен айырмалап, салыштыра баштайт, анткени кыргыз тилинде гендердик категориялар жок, мисалы тактоочтордогу жана этиштердеги айырма өзгөчө кыйынчылык жаратат. Студент эч ойлонбостон, грамматикалык калыптарды (шаблондорду), фонетиканы чаташтырбай, биринен экинчисине окшоштуктар менен колдонот.

Табигый билингвизмде студенттер төрөлгөндөн баштап ар түрдүү маданияттын эне тилинде сүйлөгөндөр менен баарлашып, жыйынтыгында атайын даярдалган жасалма билингвизм пайда болот. Орус тили эне тили болбогон студенттер орус тилин мыкты билген, төрөлгөндөн баштап орус тилин билгендер менен бир окуу тобунда окуу менен орус тилин тез үйрөнүп алышат. Алар орус тилин жакшы билген студенттердей шартта билим алышып, окууларын өз алдынча даярдоо көп аракетти талап кылат. Бул категориядагы студенттер үчүн орус тилин өздөштүргөн студенттерге коюлган талаптарды аткаруу кыйындайт жана бир катар көйгөйлөргө алып келет: окууда артта калуу, материалды кабыл алууда кыйынчылык, натыйжада обочолонуу жана психологиялык дискомфорт пайда болот.

Билингвизмде көбүнчө сүйлөө, кеп маданиятынын бузулуусуна алып келген учурлар да бар. Бир эле учурда эки тилди үйрөнүүдө, бири - негизги тил системасы экинчисине таасир этет, тил системалары аралаш болуп, бул аралаштыруу студенттердин ой-жүгүртүү, сүйлөө жана жазуусунда ар кандай каталарга (фонетикалык, грамматикалык ж.б.) алып келет. Мындай учурларда эң көп кездешкен көйгөйлөр – эки тилде тең айтылуунун бузулушу, акценттин пайда болушу, грамматикалык түзүлүштөрдүн туура эмес колдонулушу жана натыйжада жазуу жана окууну өздөштүрүүдөгү кыйынчылыктар. Кош тилдүүлүк көбүнчө тил системаларынын өз ара аракеттенүү өзгөчөлүктөрүнөн да, басымдуулук кылбаган тилдин, көбүнчө эки тилдин тең сүйлөө өнүгүүсүнүн бузулушунан улам орус тилинде кептин спецификалык түрүн пайда кылат.

Кош тилдүүлүккө мүнөздөмө берүүдө тилдин «өзгөрүүсүнүн» динамикалык аспектиси жана бир этностун маданий компоненттеринин системасынын экинчи этностун маданиятына жакындашуусу аккультурация деп аталат. Айрыкча көп учурда эки тилди окутуу маселеси борбор шаарларда пайда болот. Ийгиликтүү социалдаштыруу үчүн студенттерди университетке келгенден кийин дароо өз ара аракеттенүүгө жана кызматташууга үйрөтүү зарыл. Студенттердин бири-бирине болгон достук маанайын, көйгөйлүү кырдаалдарды талкуулоого даярдыгын жана конструктивдүү чечимдерди таба билүүсүнө көңүл буруу керек. Эки тилдүү студенттердин сүйлөө чеберчилигинин деңгээли көптөгөн факторлор менен аныкталат: үй-бүлөнүн маданий деңгээли, улуттук каада-салттар, кыргыз жана орус тилдерин күнүмдүк баарлашууда колдонуунун жыштыгы, алардын тилди өздөштүрүүгө мотивациясы ж.б.

Экономиканын инновациялык өнүгүү шарттарында инсанды өнүктүрүүгө, анын жашоосуна жана кесиптик өзүн-өзү ишке ашырууга багытталган билим берүү парадигмасында түп-тамырынан бери өзгөрүү жүрүп жатат. Бул жагдайлар жогорку кесиптик билим берүүнүн инсанды өнүктүрүү багытын жогорулатат, анын маңызы студенттерге кесиптик билимдерди, көндүмдөрдү жана шыктарын алуу мүмкүнчүлүгүн гана камсыз кылуу эмес, ошондой эле бир катар кесиптик маанилүү жана келечектеги адис катарында коомдук зарыл жеке сапаттарды калыптандыруу болуп саналат. Бул толугу менен инженердик-техникалык университеттерде кыргыз жана орус тилдерин окутууга тиешелүү. Билим берүү системасындагы үзгүлтүксүз өзгөрүүлөр, Болон процессине кирүү, Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан жаңы муундун стандарттарын киргизүү ар кандай университеттердин жана башка билим берүү уюмдарынын өкүлдөрүнүн күч-аракетин 2013-жылдын 1-октябрындагы 2017-жылдын 20-декабрында жалпы билим берүү тармагында бириктирүү зарылдыгына алып келди. Кыргызстанда да, чет өлкөлөрдө да суроо-талапка ээ жана атаандаштыкка жөндөмдүү көп маданияттуу билим берүүнү ишке ашырылууда. ЖОЖдун өнүгүүсүнүн азыркы

этабында инженердик-техникалык университеттердин студенттеринин кесиптик чет тил компетенциясынын калыптанышы бир катар факторлор менен шартталган. Биздин өлкөнүн Болон келишимине кошулушу илимий жана кесиптик байланыштарды кеңейтүүгө өбөлгө түзөт, чет өлкөлөрдө билим алуу жана иштөө үчүн мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Бул студенттердин университетте алган сүйлөө жөндөмдөрүн жана көндүмдөрүн эне тилинде сүйлөгөндөр менен реалдуу баарлашуу шарттарына адекваттуу которууну талап кылат. Эл аралык ишкердик жана маданий байланыштардын кескин өскөн көлөмү чет тилдеги баарлашуу лингвистикалык эмес университеттердин бүтүрүүчүлөрүнүн ишмердүүлүгүнүн ажырагыс компоненттеринин бири экендигин көрсөтүп турат. Теорияда жана практикада компетенттүүлүккө негизделген мамилени калыптандыруу жана өнүктүрүү кесиптик билим берүүнүн мазмунун жаңыртуунун, маалымат алмашуунун көлөмүн жана темпин тез жогорулатуунун, экономикалык жана эл аралык кызматташтыкты өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу жолу болуп калууда. Ошону менен катар маалыматтык-коммуникациялык технологиялар чет тилин билүү проблемасын актуалдаштырууда жана жаңыча көз-караш менен окуу процессин эл аралык деңгээлде жооп бергендей уюштурууну талап кылууда. Кесиптик ишмердүүлүктө жаңы маалыматтык технологияларды жана Интернетти кеңири колдонуу адистердин чет тилдерин билүү деңгээлине ылайык тилдик компетенцияны жана окутуунун жаңы методдорун иштеп чыгуу керек. Жаңы муундагы ЖКП МС чет тилин үйрөнүүдө профессионалдык өзгөчөлүктөрдү эске алууну, анын бүтүрүүчүлөрдүн келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүнүн милдеттерин ишке ашырууга багыт алууну талап кылгандыгы табигый нерсе. Учурда кесиптик ишмердүүлүгү үчүн чет тилдин – англис, түрк, кытай ж.б. билүү артыкчылыкка жана кесиптик жактан талаптуу болгон кызмат орун ээлөөгө жагымдуу шарт түзөт. Атайын предметтерди окуп, англис тилиндеги китептерди жана журналдарды окуган студенттер келечекте чет өлкөлүк өнөктөштөр менен баарлашууну каалаган бизнесмендер, тилдеги нускамаларды окуган инженерлер, шааркуруудагы акыркы жетишкендиктерди сөзсүз түрдө

ээрчиген архитекторлор алдыңкы позицияларды болоору талашсыз. КР Улуттук статистикалык комитетинин маалыматына ылайык 2 тилде: кыргыз жана орус тилдеринде сүйлөгөндөрдүн 3 топко бөлүү боюнча классификациясы ырасталат: мектепти кыргыз тилинде окутуу менен аяктагандар; окуу орус тилинде жүргүзүлгөндөр; аралаш тилди (орусча/кыргызча) окугандар. Жогорудагы классификацияга ылайык, КМКТАУнун студенттери биринчи топко – жогорку квалификациялуу, атаандаштыкка жөндөмдүү адистерди даярдоо үчүн билим берүүнүн жаңы багытына байланыштуу практикалык максатта орус тилин үйрөнүүгө “мажбурлангандар” кирет. КМКТАУнун жогорку кесиптик билим берүү системасында кыргыз-орус тилин окутуунун учурдагы абалын талдоо менен жаңы муундун ЖБП МАМСТ негизги талабы адистин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруу экендигин белгилесе болот. Техникалык университетте окутуунун максаты жеке компетенциялардын жыйындысы болуп саналган кесиптик компетенттүүлүктү калыптандыруу болуп саналат жана эки тилде маалыматты такай издөөнүн жана колдонуунун негизинде сүйлөө ишмердигинин алгылыктуу түрлөрүн ишке ашырууга мүмкүндүк берет. адамдын кесиптик ишмердүүлүгү, анын натыйжалуулугун жогорулатуу жана ошону менен кесиптик жана карьералык өсүү үчүн өбөлгөлөрдү түзүүнү көздөйт. Бакалаврлар үчүн тилдик билим берүүнүн негизги натыйжасы болуп, ал иш-аракетте активдештирилген жана байытылган билимдердин жана көндүмдөрдүн, башкача айтканда, компетенциялардын төмөнкү комплекстеринин болушу менен мүнөздөлөт: тил, сүйлөө, социалдык-маданий, коммуникативдик, предметтик, маалыматтык жана өзүн-өзү өнүктүрүү.

Студенттерди тилге үйрөтүү Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин Мамлекеттик стандартынын программасынын негизинде ишке ашат, мында негизги максат ар түрдүү багыттар боюнча тилдерди практикалык билимдердин көндүмдөрүн жана байланыш боюнча: коомдук-саясий, билим берүү жана кесиптик, коомдук-тиричилик, коомдук жана өндүрүштүк, илимий жөндөмдөрүн өркүндөтүү болуп саналат. Окутуунун

эң маанилүү милдети – окуу процессинде турмуш менен байланышты, теориялык билимдин практикалык көндүмдөр жана жөндөмдөр менен байланышын ишке ашырууга умтулуу. Программалардын анализи боюнча тилди окутуунун негизги принциби коммуникативдик багыт принциби болуп саналат. КМКТАУда бакалавр багытындагы студенттерин окутуунун контекстинде кыргыз-орус кош тилдүүлүк келечектеги адистин кесиптик багытын калыптандыруунун каражаты катары каралат. Профессионалдык багыттагы тилдик материалды үйрөнүүдө студенттин атайын билимге умтулуусу менен тилди өздөштүрүүнүн ийгилигинин ортосунда эки тараптуу байланыш түзүлөт. Кыргыз-орус тилин үйрөнүү жана башка атайын предметтер өз алдынча өздөштүрүү менен бирге адистиктин алкагында билим деңгээлин, эрудицияны жогорулатуу максатына жетүү каражаты болууга тийиш. Ошондуктан техникалык ЖОЖдордун студенттерине сабак өтүүдө төмөнкү багыттар боюнча негизги адистиктердин өзгөчөлүгүн эске алуу зарыл: атайын тексттердин үстүндө иштөө, оозеки кепти өнүктүрүү үчүн атайын темаларды изилдөө, кырдаалдык тапшырмалардын банкын түзүү, ролдук темаларды өткөрүү, кесиптик баарлашуунун кырдаалдарын чагылдырган оюндарды ойноо, тиешелүү адистик боюнча минималдуу сөздүктү үйрөнүү; профессионалдык сайттарга шилтемелер менен грамматикалык жана лексикалык материалдарды активдештирүү боюнча колдонмолорду түзүү.

Студент кеңири тексттик материалды, анын ичинде жаңы профессионалдык лексиканы жана кыргыз-орус тилинин терминдер блогун өздөштүрүү жана аларды тексттен таанууну үйрөнөт жана алар менен практикалык көнүгүүлөрдү аткарат. Ошол эле учурда лексикалык компонент көбүнчө концептуалдык компонент – предметтин өзү жөнүндөгү билим менен бекемделет. Бул этаптын натыйжалуулугу көбүнчө колдонулган окутуу ыкмаларына жараша болот. Техникалык университетте «Кыргыз тили жана адабияты» курсунун максаты - кыргыз тилин профессионалдык жактан окутуу, болочок адистерге кесиптик маданияттар аралык баарлашуу үчүн зарыл болгон кош тилдүү компетенттүүлүктүн негиздерин өздөштүрүү, тилде баарлашуунун

оозеки жана жазуу формаларын өздөштүрүү. Кыргыз-орус тилин маалыматтык иш-аракеттин жана андан ары өз алдынча билим берүүнүн каражаты катары колдоно билүү. Кыргыз-орус тилдерин профессионалдык-багытталган окутууда студенттердин эки тилди үйрөнүүгө болгон муктаждыктарын эске алуу менен келечектеги кесиптин же адистиктин өзгөчөлүктөрүнө жараша, ал өз кезегинде аны үйрөнүүнү талап кылат. Кош тилдүүлүккө кесипкөй багытталган окутуу – бул тилдик билимди өзүнүн кесиптик ишмердигинде ийгиликтүү колдоно алган болочок адистин активдүү жана чыгармачыл инсандыгын калыптандырууга багытталган процесс.

Техникалык университетте иш тажрыйбасын изилдөө келечектеги адистердин арасында чет тилинин кесиптик компетенциясынын калыптануу деңгээли жетишээрлик деңгээлде эмес экенин көрсөтүп турат. Социологиялык сурамжылоого ылайык, студенттердин 50% дан азы кесиптик багыттагы кош тилдүүлүктү изилдөөдө ийгиликтүү деп классификацияланышы мүмкүн. Ошол эле учурда, ийгиликтүү студент өз алдынча студент, интенсивдүү жана интенсивдүү окуган, ачык кесиптик багыты бар. Анын окуу иш-аракетинин өзүнүн стили бар, мында үзгүлтүксүздүк, системалуулугу, сабакка даярдыгы борбордук орунду ээлейт. Бүгүнкү күндө университетте интенсивдүү окууга ар бир биринчи курстун студенти даяр эмес. Кээ бир студенттердин өз алдынча билим алуу мотивдери, аудиториялык жана сабактан тышкары иш-чараларда адекваттуу жүрүм-туруму үчүн баалуулук багыттары жок, маданияттар аралык баарлашуу тажрыйбасы дээрлик жок.

Студенттердин олуттуу бөлүгү билимди өздөштүрүү үчүн өз алдынча иш жүргүзүүнүн калыптанган эффективдүү ыкмаларына ээ эмес. Муну бир катар себептер менен түшүндүрүүгө болот: заманбап окуу куралдарынын жетишсиздиги, маалыматтык-билим берүү чөйрөсүндө кесиптик ишмердүүлүктү ишке ашыруунун контекстинде кош тилдүүлүккө үйрөтүү методдорунун практикалык деңгээлде өнүкпөгөндүгү, билим берүү чөйрөсүнө суроо-талаптын мурда орун алган салыштырмалуу жетишсиздиги байкалат. Студент сынчылдык талдоо, илимий изилдөө, эксперимент жана кызматташуу

куралы, заманбап көп маданияттуу маалыматтык коомдо ийгиликтүү жашоо үчүн зарыл болгон кесиптин ичиндеги маалымат булагы катары эки тилди эркин жана сабаттуу колдонууну үйрөнүшү керек.

Белгиленген көйгөйлөрдү чечүү үчүн техникалык университетте «Кыргыз тили жана адабияты» курсунун структурасы замандын тенденциясына ылайык келген окутуунун эффективдүү технологияларын, тактап айтканда, жаңы маалыматтык технологияларды колдонууга мүмкүндүк бере тургандай түзүлүшү керек. . Мына ушул жагдайда жогорку окуу жайлардын негизги багыты кесипкөй эки тилдүү компетенттүү билимдүү инсанды калыптандырууга тийиш.

Кош тилдүүлүккө окутууга компетенттүү мамиле заманбап студентти билим берүү системасынын пассивдүү элементиен билим берүү процессинин активдүү катышуучусуна айландырууга мүмкүндүк берет, мында ал салттуу булактарды тең колдонуу менен адамзат топтогон тажрыйбаны түшүнүү менен өзүнүн дүйнө таанымын калыптандырууга үйрөнөт. маалыматтык жана жаңы технологиялар боюнча, ал эми мугалим кеңешчи, жардамчы, оппонент жана консультант катары иштейт. Кош тилдүүлүккө окутуу проблемасы предметтин өзүнүн өзгөчөлүгүнө байланыштуу экендигин белгилей кетүү керек. Кош тилдүүлүккө окутуунун мазмунунун жетектөөчү компоненти болуп илимдин негиздери эмес, ишмердүүлүктүн методдору – кеп ишмердүүлүгүнүн ар кандай түрлөрүн: сүйлөө, угуу, окуу, жазууну кыргыз жана орус тилдеринде сабаттуу жана туура үйрөтүү саналат. Демек, студентке белгилүү бир убакыт аралыгында өздөштүргөн кеп ишмердүүлүгүндө практиканы камсыз кылуу зарыл.

Техникалык университетте кош тилдүүлүктү окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулатуунун резерви окутуу системасынын толук кандуу курамдык бөлүгү болгон салттуу окуу куралдарын жана жаңы маалыматтык технологиялык каражаттарды комплекстүү пайдаланууда зарыл. Алар системанын башка компоненттери - башкаруу ролун ойногон максаттар, мазмун, методдор жана уюштуруу формалары менен өз ара аракеттенишет.

Ошентип, кесиптик кош тилдүү компетенттүүлүктүн калыптанышынын жогорку деңгээлине жетүү үчүн билим берүүдө жаңы маалыматтык технологияларды колдонуунун педагогикалык максаттарын аныктоо, алардын дидактикалык касиеттерин жана функцияларын карап чыгуу, билим берүү процессин уюштуруунун жаңы формаларын жана ыкмаларын иштеп чыгуу зарыл.

Жаңы маалыматтык технологиялардын билим берүү тармагына кириши маалыматтык коомдо студенттердин интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрүн чыңдоо, окутууну гумандаштыруу, индивидуалдаштыруу, интенсивдештирүү максатында тил предметтеринин окутуучуларына билим берүүнүн мазмунун, методдорун жана уюштуруу формаларын сапаттык жактан өзгөртүүгө мүмкүндүк берет. Билим берүү системасынын бардык деңгээлдеринде билим берүүнүн процессин жана сапатын жогорулатууга карата заман талабына ылайык күн сайын жаңылыктарды киргизүү менен окутууну кызыктуу жана жеткиликтүү кылып, окутуучунун чебердиги да мааниге ээ. Кыргыз жана орус тилдерин окутууда жаңы маалыматтык технологияларды колдонуунун максатка ылайыктуулугу адистердин кош тилдүү компетенттүүлүгүнүн коммуникативдик компоненти негизинен электрондук каражаттар аркылуу ишке ашырылып, коммуникативдик билимди калыптандыруунун белгилүү бир деңгээлин гана эмес, талап кылынгандыгы менен да, ошондой эле компетенттүүлүгү, функционалдык компьютердик сабаттуулуктун болушу менен тастыкталат. Компьютердик байланыш көндүмдөрү адистин негизги кесиптик компетенцияларынын бири болуп саналат. Виртуалдык билим берүү чөйрөсү, анын спецификалык касиеттери актуалдуулук жана интерактивдүүлүк сыяктуу мүнөздөмөлөрдү камтыган электрондук жана мультимедиялык окуу китептери, компьютердик окутуу программалары, электрондук сөздүктөр, интернет-технологиялар аркылуу ишке ашырылат. Ошентип, тексттик, мультимедиялык реалдуулук түзүлөт жана заманбап компьютердик программаларды өздөштүрүүгө шарт түзүлөт. Бул каражаттар билим берүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө, дискурсивдүү окутуу чөйрөсү үчүн

принципиалдуу жаңы шарттарды түзүүгө, чыныгы кесиптик багыттагы тилдик атмосферага жана кызыгууну стимулдаштырууга көмөктөшөт. Мындай жыйнак студенттердин кесиптик жана когнитивдик активдүүлүгүнүн өсүшүнө алып келет.

COVID-19 пандемиясынын учурунда онлайн окутууга өтүү ZOOM, Google meet, BBB ksucta.kg ж.б. аркылуу окутуу ыкмаларын жакшыртууга жана тематикалык интернет ресурстарын кеңири колдонууга жардам берди. Өз кезегинде окутуучулар кыска убакыттын ичинде силлабустардын, окуу-усулдук программаларынын, дисциплинелердин окуу-методикалык комплекстеринин электрондук варианттарын иштеп чыгып, адистерди даярдоонун профилдерине жана багыттарына ылайык жайгаштырууга жетишти. Белгилей кетсек, «Кыргыз тили жана адабияты» сабагы боюнча гана электрондук материалдар мамлекеттик тилде жайгаштырылса, башка дисциплиналар, тилекке каршы, расмий эмес тилде дагы эле жайгаштырылууда.

Глобалдык интернеттин материалдары студенттердин реалдуу убакыт режиминде түздөн-түз окуу процессинде кесиптик кош тилдүү компетенттүүлүктүн коммуникативдик компонентин калыптандырууга өбөлгө түзөт. Профессионалдык кош тилдүү компетенттүүлүктү өздөштүрүү баарлашуу практикасысыз мүмкүн эмес, ал эми интернет-ресурстарды аудиторияда кыргыз-орус тилдеринде колдонуу бул мааниде жөн эле алмаштырылгыс. Интернеттин виртуалдык чөйрөсү убакыттын жана мейкиндиктин чегинен чыгууга мүмкүндүк берет. Анын колдонуучулары теманын эки тарабы үчүн учурдагы чыныгы маектештер менен оригиналдуу баарлашуу мүмкүнчүлүгү менен кеңири колдоно алышат. Ошону менен бирге, интернет окуунун жардамчы техникалык каражаты гана экенин, оптималдуу натыйжаларга жетүү үчүн аны колдонууну сабак процессине туура интеграциялоо керектигин эске алуу керек.

Жогорку технологиялардын жана маалыматка жетүүнүн эселенген өсүшүнүн доорунда студенттерге ачылган мүмкүнчүлүктөрдү туура пайдаланууга мүмкүнчүлүк берүү, аларды өзүн-өзү ишке ашыруу боюнча

эффективдүү жана кызыктуу ишке багыттоо, ошондой эле билим алуу жолдорун көрсөтүү, өзүн-өзү өркүндөтүү маанилүү. Маалыматтык технологиялар ачык маалыматтык мейкиндикти түзүүгө көмөктөшөт, ал интерактивдүүлүк жана билим берүү процессинин катышуучуларынын биргелешип түзүү принцибине негизделген. Ошондуктан студенттердин кесиптик кош тилдүү компетенттүүлүгүн калыптандыруу процессинде жаңы маалыматтык технологиялар активдүү колдонулууда. Бул бизге бир нече маселелерди чечүүгө мүмкүндүк берет: 1) окуу процессин оптималдаштыруу; 2) кыргыз-орус тилин окутуунун сапатын жогорулатуу жана интенсификациялоо; 3) эне тилинде сүйлөгөндөр менен баарлашуу мүмкүнчүлүгүн берүү; 4) техникалык адистиктердин студенттери үчүн эң актуалдуу болгон кыргыз-орус тилин үйрөнүүгө мотивацияны жогорулатуу; 5) акыркы маалыматты алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу жана аны баалоо жана талдоо көндүмдөрүн үйрөтүү. Кыргыз-орус тилин окутууда билим берүүнүн жалпы кабыл алынган принциптерин колдонуу жана университеттин окуу процессинде жаңы маалыматтык технологияларды колдонуу боюнча көрсөтүлгөн талаптарды ишке ашыруу адистердин жалпы жана кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандырууга, билимин өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт.

«Кыргыз тили жана адабияты» сабагы окуу-программа боюнча 112 саат, анын ичинен 2 семестр 56 саат пландаштырылган. 2020-жылдан баштап 2-курстун бакалаврлары үчүн контролдун жаңы формасы — кыргыз тили жана адабияты, Кыргызстандын географиясы жана Кыргызстандын тарыхы предметтери боюнча комплекстүү мамлекеттик экзамен тапшыруу киргизилди. Мамлекеттик экзамендерди уюштуруудагы жана өткөрүүдөгү жакшы "плюс" суроолор эки тилде - кыргыз жана орус тилдеринде жазылып, тестирилөө аркылуу өткөрүлөт.

Жалпысынан 4 жылдын ичинде бүтүндөй окуу процесси орус тилинде уюштурулуп өткөрүлөт, айрым учурларда гана окутуучулар студенттерге кыргыз тилинде жооп берүүгө уруксат беришет. Практика көрсөткөндөй, тилдик абалды оңдоо үчүн жалаң мыйзамдык чараларды кабыл алуу жетишсиз.

Тилди пландаштыруунун этабы менен комплекстүү программасын иштеп чыгуу зарыл. Ал үчүн олуттуу материалдык, убакыт жана адам ресурстары талап кылынат. Учурда университетте инженердик-техникалык билим берүүнүн эң маанилүү стратегиялык милдеттерин чечүүнүн негизи катары иштиктүү тил чөйрөсүн калыптандыруу максатында КМКТАУда магистранттар үчүн «Ишкердик кыргыз тили» предмети окутулуп жатат. Инженердик-техникалык билим берүүнүн негизги багыттарын эске алуу менен «Кыргыз тили жана адабияты» кафедрасы ишкердик кыргыз тилин окутуунун структурасын жана мазмунун иштеп чыккан. Техникалык ЖОЖдо ишкердик кыргыз тилин окутуунун мындай структурасын түзүүнүн максаты интеграцияланган жалпы техникалык жана гуманитардык мазмундун негизинде адамдын коммуникацияга эффективдүү катышуу жөндөмдүүлүгүн калыптандыруунун көрсөткүчү катары маданияттар аралык компетенттүүлүктү калыптандыруу болуп саналат. Ишкердик кыргыз тилин окутуунун сунушталып жаткан концепциясы индивидуалдык ориентация жана кесипкөйлүк принциптерин камтыган эл аралык стандарттык деңгээлдеги принципти камсыз кылуу менен үзгүлтүксүз жана ырааттуу билим берүү принциптерине негизделген. Окутуунун бул структурасында магистрлер 1-курста кыргыз тили стандартынын талаптарына ылайык базалык билимдерди - А1 деңгээлинде өздөштүрүшү керек. Түпкү максат – маданияттар аралык факторду эске алуу менен келечектеги кесиптик ишмердүүлүктө интеллектуалдык жана социалдык көйгөйлөрдү чечүүнүн куралы катары В4 деңгээлине чейин өнүгүүнүн жетиштүү деңгээли.

Адаттагыдай эле билим берүү системасында ишкердик кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча борбордук орунду жалпы кыргыз тилин окутуудан айырмаланып туруусу зарыл. Ишкердик кыргыз тилин атайын максатта окутуу – бул адистердин кесиптик чөйрөдө лингвистикалык коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүү максатында билим берүү курсун ишке ашыруунун уюштурулган процесс саналат. Ишкердик кыргыз тили боюнча магистратурада билим берүү стандартын калыптандыруу

келечектеги инженерлерди даярдоонун көп баскычтуу программасынын максаттуу көрсөткүчтөрүн жана көрсөткүчтөрүн түзүүгө алып келди.

Программанын максатын коюу инженердик-техникалык университеттин мейкиндигинде магистрлерге иштиктүү кыргыз тилин окутуунун ылайыктуу методикасын жана методикасын тандоого алып келди: коммуникативдик жана студентке багытталган мамилелер жаңыланды, магистрлердин билим берүү ишмердүүлүгү жаңыланды. Чыгармачыл таанып-билүүчү ишмердүүлүктүн ар кандай уюштуруучулук формаларын киргизүү аркылуу кеңейтилген жана жекелештирилген, магистрлердин өз алдынча иштөөсү коммуникативдик-багытталган форматы жакшыртылган, иштиктүү кыргыз тилинде магистрлердин окуу жана таанып-билүү иштерин уюштуруу жана көзөмөлдөө тартиби жаңыланган. Чет тилин окутуу программасы жогорку техникалык билими бар илимдин магистринин маданий жана тилдик инсандыгын калыптандырууга компетенттүү мамиленин идеясына негизделген.

Заманбап техникалык университеттин келечектеги инженерди маданий-лингвистикалык инсан катары калыптандырууга жана андан ары өнүктүрүүгө багыт алуусу келечектеги адистердин чет тилдердин коммуникативдик жана маданий компетенттүүлүгүн өздөштүрүү зарылдыгын аныктайт, ал өз кезегинде төмөнкүдөй көндүмдөрдүн комплексин: техникалык илимдердин заманбап көз карашын, илимий көз-карашын, кесиптик өзгөчөлүктөрүн, улуттук баалуулуктарды, нормаларды жана идеяларды эске алуу менен башка маданияттын алып жүрүүчүлөрү менен өз ара аракеттенүүгө, коммуникация үчүн социалдык, социалдык, маданий, билим берүү, эмгек, академиялык жана кесипкөй багытталган чет тилдик баарлашууда позитивдүү маанайды түзүү; маданияттардын полилогунун чегинде башка элдердин илими жана маданияты жөнүндөгү билимдердин негизинде вербалдык жана вербалдык эмес жүрүм-турумдун коммуникативдик максатка ылайыктуу жолдорун тандоо; эл аралык интеграциянын жана мобилдүүлүктүн шарттарында улуттук өзүн-өзү идентификацияны сактоо. ж.б. камтыйт. КМКТАУнун магистратурасында окуу процессин уюштуруу системасында эки тилдүү билим берүүнүн эң кеңири

колдонулган модели терминологиялык лексиканын минимумун (250дөн кем эмес орусча-кыргызча сөздү жазуу жүзүндө жеткирүү) жана кыргыз жана орус тилдеринде магистратуранын рефератын жазуу жана аны коргоо болуп саналат. Бул модель 8 жылдан ашык убакыттан бери колдонулуп келет.

Эки тилди өз ара байланышта окутуу боюнча окуу программаларын талдоо инженердик-техникалык университетте кесиптик максатта ишкердик кыргыз тилин комплекстүү окутууну киргизүү зарылдыгын көрсөттү. Мында интегралдык окутуу деп профессионалдык баарлашуу үчүн обочолонгон тилди окутуудан өзгөчө дисциплиналарды үйрөнүү менен тилди унификациялоого, интеграциялоого, өздөштүрүүгө басым жасалган окутуу деп түшүнүлөт. Ошол эле учурда келечектеги кесипке эмне тиешелүү экенин изилдөө окутуучунун да, магистрдин да көңүл борборунда болуп, предметтин мазмуну менен бирге кыргыз-орус тилдерин өздөштүрүү процесси бир топ жогорку деңгээлде ишке ашат.

Азыркы учурда бул тилде бир же бир нече дисциплиналарды окутуу аркылуу иштиктүү кыргыз тилин окутуунун методикасы болгон тилге чөмүлүү деп аталган программанын багыттары абдан актуалдуу. Ошол эле учурда, иммерсионалдык программалардын өзү дагы кеңири категорияга – тагыраак айтканда, мазмун аркылуу окутуу, б.а., кыргыз тили аркылуу башка предметтерди окутуунун методдорунун жыйындысына кирет, мында тилдин өзүн өздөштүрүү жана анда баарлашуу тилди өздөштүрүүнүн натыйжасы катарында кесиптик баарлашууну мыкты өздөштүрүү эсептелет. Бул ыкма техникалык жогорку окуу жайларынын студенттерине иштиктүү кыргыз тилин жана келечектеги адистигин окуунун биринчи жылындагы тил курсунун биринчи сабактарынан баштап комплекстүү окутууну камсыз кылат. Ошентип, кыргыз-орус кош тилдүүлүк шартында ишкердик кыргыз тили боюнча бүтүндөй окуу процесси магистратуранын биринчи курсунда окутуунун үч баскычына бөлүнөт. Алар 1 жана 2 модулдардан жана 3-коркунучтуу модулдардан турат, алардын ар бири окуу процессинде ички убакыт чегин болжолдойт.

Бүгүнкү күндө билим берүүнүн өнүгүшү анын маалыматтык потенциалынын деңгээлинин жогорулашы менен байланыштуу. Дүйнө жүзү боюнча билим берүү процессине олуттуу таасирин тийгизген жетишкендиктердин бири аралыктан окутуунун түзүлүшү (дистанттык) болду. Билим берүүнүн бул формасы бүгүнкү күндө актуалдуу болуп саналат, билим берүү адистери аны XXI кылымдын билим берүү системасы деп аташат, айрыкча көп тилдүү билим берүү, ал үзгүлтүксүз тилдик билим берүү процессинде кыргыз, орус жана чет тилдерин интеграциялоо принциптерине негизделген. Дистанттык окутуу эбегейсиз чоң маалыматтык мүмкүнчүлүктөргө жана андан кем эмес таасирдүү кызматтарга ээ. Бирок тигил же бул окуу куралы кандай касиеттерге ээ болбосун, окутуучунун ролу абдан маанилүү. Интернет өзүнүн бардык мүмкүнчүлүктөрү жана ресурстары менен мугалимдин максаттарын жана милдеттерин ишке ашыруунун каражаты гана болуп саналат. Ошого жараша дистанттык окутууда кыргыз-орус тил окутуучусунун ролу өзгөрүүдө. Алар окуу топторунун консультанттары жана кураторлору болуп калышат. Ошол эле учурда алардан алдыга коюлган дидактикалык милдеттердин алкагында телекоммуникациялык чөйрөдө ишти уюштуруу боюнча тереңирээк билимге жана көндүмгө ээ болуу талап кылынат: байланыш чөйрөсүнүн максатын, конструкциялык өзгөчөлүктөрүн жана иштешин билүү; тармактын ичиндеги маалыматты сактоо жана берүү шарттарын билүү; негизги тармактык маалымат ресурстарын жана иш өзгөчөлүктөрүн билүү. Анткени, бүгүнкү күндө билим берүүнүн өнүгүшү анын маалыматтык потенциалынын деңгээлинин жогорулашы менен байланыштуу. ДББ студенттери атайын маалыматтык колдоону талап кылат, анткени алар билимдин олуттуу бөлүгүн өз алдынча өздөштүрүшөт. Окутуучу бул процесстерди талдап, аларды ээрчип, контролдукту ишке ашыра алат, билим берүүнүн жаңы формасында катышуучулардын туура эмес, туура эмес аракеттерин оңдоп, ошону менен окуу процессинин бардык катышуучуларынын ортосунда үзгүлтүксүз кайтарым байланышты камсыздай алат. Ушуга байланыштуу окуу материалынын презентациясы, коштомо

материалдардын формасы жана мазмуну ар кандай мультимедиялык окуу-методикалык комплекстин негизи үчүн жаңы структурага ээ болгон жаңы технологиялардын бардык түрлөрүн эркин колдоно билип жана инновациялык жаңылыктар тууралуу кабардар болгону абзел. Тармактык кыргыз-орус тилдеринин окутуучусу студенттердин окууда инсандык, предметтик жана мета-предметтик натыйжаларга жетишүүсү үчүн оптималдуу шарттарды түзөт, ошондой эле студенттердин маалыматтык, ишкердик жана социалдык компетенцияларын өнүктүрүү үчүн негизги фактор катары эмгек рыногунда кесипкөйдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү жана ар кандай чөйрөлөрдө заманбап адамдын ийгиликтүү өзүн-өзү ишке ашыруусу менен кошумча компетенциялары толукталат.

Окутуунун күндүзгү формасынан айырмаланып, дистанттык окутуу кыйла катаал жоболор менен мүнөздөлөт: багыт берүү класстары, экзамендик жана кредиттик сессиялар, жаңы маалыматтык технологияларды чектөө, өзгөчө сессия мезгилинде, б.а. мугалим менен студент график боюнча онлайн байланыш болушу керек. Дистанттык окутууда, адатта, системалуу жана эффективдүү интерактивдүүлүк камсыз кылынат, б.а. студент өз алдынча окууга милдеттүү. ЖБП программаларына ылайык саатка каралган жумушчу-окуу планы боюнча кыргыз тили жана адабияты жана орус тили жана адабияты сабактары. Студенттерге 2 аралык көзөмөл керек, б.а. 15 суроо боюнча тестирилөө аркылуу 60 секунданын ичинде 30дан ашык упай топтоп, натыйжада 2 модулдук башкаруу үчүн 60 упай топтоп, автоматтык түрдө “канааттандырарлык” деген баа алат; «жакшы же эң жакшы» деген бааны оңдоону каалаган студент модулдун жыйынтыктоочу контролун тапшырат жана дагы 15 тесттик суроону ийгиликтүү тапшырса, «каалаган бааны» алат. И.Раззаков атындагы КМТУнун окуу процессин уюштурууда кыргыз-орус тилдеринде кош тилдүүлүк көйгөйлөрү дагы эле бар, анткени билим берүү маалымат программалары орус тилинде иштеп жаткандыктан, ошондой эле калыптандыруу, өркүндөтүү жана өнүктүрүү зарылчылыгы бар. Атайын адабияттарды, адистик боюнча илимий-изилдөө маалыматтар жана

университетте тиешелүү маалымат булактарын которуу жаатындагы иштер дагы да болсо толугу менен ишке ашырыла элек.

КОРУТУНДУ

“Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик тил жөнүндө” мыйзам кабыл алынгандан (23.09.1989) жана мамлекетибиз эгемендүүлүк алгандан бери кыргыз тилин жергиликтүү түзүмдөр менен мамлекеттик тилдин ортосундагы байланыштын негизги каражаты катары колдонуу маселелери коомдук активдүүлүктүн демилгесин өлкөнүн жаштарынын - өзгөчө билимдүү бөлүгү демилгелеп, ишке ашырылган. Бул жагдай 1989-жылдан баштап биринчи кезекте Бишкек (Фрунзе) шаарын өнүктүрүүгө байланыштуу жеке турак-жай куруу үчүн жер участкаларын массалык түрдө берүү мезгилинде да байкалган. Республиканын борборунда орус тилинин кеңири колдонулушу жана өлкөнүн жаштарынын активдүү бөлүгүнүн талаптары гибриддик (аралаш) тилдин кеңири кулач жайышына алып келди. Лингвистикалык жана улуттук-маданий көйгөй катары тилдин ассимиляциянын кооптуу процесстерин мүнөздөгөн, социалдык консолидациянын жоголушуна алып келиши мүмкүн болгон тилдик кырдаалдын белгилүү бир трансформациясы болгон. Ушул жагдайга таянып, Кыргызстанда тил көйгөйүн илимий изилдөө заманбап тил илиминин маанилүү жана актуалдуу багыты болуп саналат, ал эгемендүү мамлекеттин – Кыргыз Республикасынын тил маселелерин чечүүдө илимий негиз болуп калууга тийиш.

Аткарылган илимий иштин жыйынтыгы боюнча негизги корутундулар болуп төмөнкүлөр саналат:

- кыргыз-орус билингвизм боюнча илимий-теориялык эмгектердин өзгөчөлөнгөн принциби билингвизмге арналган илимий-теориялык эмгектердин аздыгы; билингвизмдин лингвистикалык чөйрөсүнүн болуп – кыргыз-орус тилдери; архитектуралык жана шаар куруунун изилдөө багыттарында билингвизмдин (кош тилдүүлүктүн) зарылдыгы;

- билингвизмди колдонуу боюнча концептуалдык жана практикалык иштердин анализинин натыйжалары, архитектуралык жана шаар куруу багытында окутуу, окуу материалдарынын жеткиликтүүлүгүн жана эки тилдин талабына жараша терминологиялык сөздүктү практикалык колдонууну эки тилде сапатуу окутууну камсыз кылуу;
- архитектура жана шаар куруу адистиктеринде жана башка техникалык чөйрөлөрдө билингвизмди колдонуу менен студенттердин окуу процессинин натыйжаларын, анын ичинде дипломдук (бүтүрүүчү квалификациялык иштерди) ишти жазууда кыргыз-орус тилдерин колдонуу менен бүтүрүүчү үчүн терең зарыл компетенттүү билимдерди алуудагы конвергенциялык курал катарында каралып, т.а. билингвизмдин негизинде окутуу процессин системалаштыруу;
- Кыргызстандын техникалык жогорку окуу жайларында окуунун муктаждыктарына жана шарттарына, анын ичинде архитектуралык жана шаар куруу багытында эне тилде билим алган студенттердин кызыгуусун эске алуу менен университеттерге ЖОЖго чейинки даярдоодо билингвизмди колдонуу менен окутуунун илимий-методикалык жактан негиздөө жана системалаштыруу мындан аркы илимий изилдөөлөрдүн предмети катары кызмат кыла алат;
- мониторинг методун колдонуу принциби – социологиялык сурамжылоо методу өлкөнүн жогорку окуу жайларында билингвизмдин объективдүү зарылдыгын аныктоо үчүн колдонулушу мүмкүн; методологиялык түзүмдүн жыйындысы адистик багытынын өзгөчөлүгүн аныктоо үчүн сунушталат, мында архитектура жана шаар куруу багытында, анын ичинде архитектура, реставрация, шаар куруу, дизайн жана башка көркөм-техникалык адистиктерде окутуунун өзгөчүлүктөрүн аныктоо;
- техникалык илимдерде билингвизм аркылуу окутуунун өзгөчөлүктөрүн, көркөм чыгармачылыкты, философиялык негиздерди жана долбоорлоо объектилерин түшүнүүнүн жана окутуунун методикасынын жана

спецификалык өзгөчөлүгүн эске алуу жана колдонуу принциптери окуу процессин уюштурууда концептуалдык мамиле үчүн негиз боло алат.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Изилдөөнүн негизинде төмөнкү сунуштар түзүлдү:

- архитектура жана шаар куруу чөйрөсүндө компетенттүү адистер болуу үчүн мотивацияны жогорулатуу жана кыргыз жана орус тилдерин ийгиликтүү өздөштүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүү;

- улуттук багыттагы окуу материалын (Кыргыз Республикасы боюнча улуттук-маданий, социалдык-экономикалык, географиялык материалдарга кайрылуу) кеңири колдонуу;

- бүтүндөй социолингвистикалык компетенттүүлүктү калыптандыруу – бул ЖОЖдо заманбап тилдик билим берүүнүн инновациялык стратегиясы, ал үчүн студенттердин коммуникативдик кырдаалды адекваттуу баалоо жана маектешинин билдирүүлөрүнө кеп үлгүлөрүн, моделдерин колдонуу менен жооп берүү көндүмдөрүн өнүктүрүү зарыл;

- белгилүү бир байланыш кырдаалында алгылыктуу болуп саналат; маданияттар аралык байланыш суроолоруна студенттердин кызыгуусун стимулдайт; билим берүү процессинин когнитивдик, өнүктүрүүчү функцияларын күчөтөт, бул студенттердин ар кандай тилдик маданияттарга болгон мамилесине оң таасирин тийгизет;

- окуу планынын мазмунуна коммуникациялык багыттагы милдеттерди киргизүү жолу менен лингвистикалык эмес университетте тилдерди окутуу процессин модернизациялоо.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. **Айтматов, Ч.Т.** XX кылым–Түрк цивилизациясынын пассионардык симфониясы [Текст] / Ч.Т.Айтматов. - Б.:Слово Кыргызстана, 15-октябрь 2004. – 3 б.
2. **Асанканов А.** Кыргыздар: улуттук аң-сезимдин өсүшү. [Текст] / А. Асанканов. – Б.: Мурас, 1997. – 130 б.
3. **Бекмаханова, Н.Е.** Капитализм доорундагы Казахстандагы жана Кыргызстандагы көп улуттуу калк (XIX к 60-ж.,–1917-ж.). [Текст] / Н.Е.Бекмаханова. - М.: Илим. 1986. – 91 б.
4. **Валиев, А.** Оштогу орусиялык билим берүүгө – 120 жыл. [Текст] / А.Валиев. – Ош.: Вега, 2008. – 11 б.
5. **Глазова, Н.П.** Түркстандагы Россия империясынын тил саясаты. [Текст] /

- Н.П.Глазова, Т.М.Аюпов. - Б.:Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын түштүктөгү бөлүмүнүн жарчысы. 2013. № 1, – 115 б.
6. **Захарова, А.Е.**, Ош: алгачкы окуу мекемелери. [Текст] / А.Е.Захарова, Д.Ч. Иманбердиев - Б.:Турар. 2004. - 72 б.
7. **Измайлов, А.Э.** 40 жыл ичиндеги Кыргызстандагы совет мектебинин тарыхы боюнча очерктери (1917–1957-ж.ж.). [Текст] / А.Э. Измайлов. - Ф.: Киргизучпедгиз. 1957. – 31 б.
8. **Кыргыз ССРинин тарыхы** [Текст] / ЖОЖдордун студенттери үчүн окуу куралы. - Ф.: Кыргызстан. 1984. Т. 1. – 484 б.
9. **Орусбаев, А.О.** Орус тили - Кыргызстандагы эки жана көп тилдүү этнокоммуникативдүү компонент катарында. [Текст] / А.О.Орусбаев. - Б.: КРСУ. 2003. – 226 б.
- 10.**Рыскулова, Ж.М.** Англис тилдүү өлкөлөрдө Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын кабыл алуунун өзгөчөлүктөрү [Текст]: 10.02.20. филолог.ил.канд. дис.авторeref. / Ж.М. Рыскулова.– М.:1987. – 17 б.
11. **Акматалиев, А.А.** СССР элдеринин түрк тилдүү элдеринин адабиятындагы өз ара катышуусундагы Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы [Текст]:10.01.02 филолог.ил.док-рудис.авторeref. / А.А.Акматалиев – Ф.:1990. – 43 с.
12. **Губарева, Н.А.** Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы жана кыргыз, түркмөн жана каракалпак повесттериндеги новатордун тенденциялар. [Текст]: 10.01.02 филолог.ил.канд. дис.авторeref. / Губарева Н.А. - Ф.: 1990. –16 б.
13. **Айылчиев, К.А.** Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы кош тилдүүлүктүн стилдик айырмачылыгы [Текст]:10.01.02 филолог.ил.канд. дис.авторeref. / К.А.Айылчиев– Бишкек, 1992. – 23 б.
14. **Бакашова, Ж.К.** Чыңгыз Айтматовдун повесттериндеги салыштыруунун жана метафоранын көркөм функциялары [Текст]:10.01.02. филолог.ил.канд. дис.авторeref. / Ж.К.Бакашова. - Бишкек, 1992. – 130 б.
15. **Кулиев К.Ш.** Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы түпнусканын көркөм образдын жана котормонун курамдык өзгөчөлүктөрү [Текст]:10.01.02. филолог.ил.канд. дис.авторeref. / К.Ш.Кулиев. – Бишкек,1992. – 23 б.

16. **Мамедова, И.Г.** Чыңгыз Айтматов жана азербайжан адабияты [Текст]: 10.01.02. филолог.ил.канд. дис.авторэф. / И.Г.Мамедова. - Баку,1993. –17 б.
17. **Бакашова, Ж.К.** Чыңгыз Айтматовдун көркөм чеберчилиги [Текст]: 10.01.02. филолог.ил.док-ру.дис.авторэф. / Ж.К.Бакашова.–Бишкек,1998.– 268 б.
18. **Федотова, Л. В.** Англис жана орус тилдериндеги тинейджердин образы: XX кылымдын экинчи жарымы [Текст]: 10.01.03. филолог.ил.канд. дис.авторэф./ Л.В.Федотова. – Майкоп. 2003. – 22 б.
19. **Сардарбек кызы Нурайым.** Ч.Айтматовдун повесттериндеги орус жана кыргыз котормолорундагы котормо трансформациялар [Текст]: 10.01.03.филолог.ил.канд. дис.авторэф / Сардарбек кызы Нурайым. – Бишкек, 2005. – 25 б.
20. **Новикова, А.В.** Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы орус, немец жана англис тилдериндеги салыштырмалуу анализи [Текст]: 10.02.20. филолог.ил.канд. дис.авторэф / А.В.Новикова. – М.: 2006. – 26 б .